

Samenleven

*Nieuwe feiten over
relaties en gezinnen*

Redactie:

Joop Garssen
Joop de Beer
Peter Cuyvers
Andries de Jong

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
2273 XZ Voorburg

Druk

Centraal Bureau voor de Statistiek – Facilitair Bedrijf

Omslag

Wat Ontwerpers Utrecht

Inlichtingen

Tel.: (045) 570 70 70
Fax: (045) 570 62 68
E-mail: infoservice@cbs.nl

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl

Internet

www.cbs.nl

© CBS, Voorburg/Heerlen, 2001.

Verveelvuldiging voor eigen of intern gebruik is toegestaan.

Bijdragen aan deze publicatie zijn geleverd door auteurs van het Centraal Bureau voor de Statistiek, de Nederlandse Gezinsraad, het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Universiteit van Oxford. Meningen en signaleringen in deze uitgave hoeven daarom niet overeen te komen met het officiële CBS-standpunt.

Prijs € 15,90 (*f* 34,95)

Kengetal: B-56

ISBN: 903572905 6

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee cijfers) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid

In geval van afronding kan het voorkomen dat de som van de aantallen afwijkt van het totaal.

Inhoud

Voorwoord.....	7
1. Samenleven.....	9
2. Weg van moeders pappot.....	17
3. Nog steeds liever samen.....	29
4. Relatievorming van allochtonen.....	43
5. Kinderwens en huwelijk.....	55
6. De Sarahs van nu.....	73
7. Kleine en grote gezinnen.....	83
8. Niet meer samen.....	91
9. Hoe kinderen het gezin ervaren.....	101
10. Allochtone moeders.....	107
11. Leefstijl en demografisch gedrag.....	123
12. Een breder perspectief.....	135
13. Samen of alleen op weg?.....	149
14. Nederland en Europa: overeenkomsten en verschillen.....	161
15. Is Nederland gidsland of buitenbeentje?.....	179
16. Toet mem.....	199
17. Pantà rhei.....	211
Geraadpleegde bronnen en literatuur.....	221
Over de auteurs.....	227

Voorwoord

Het zijn vooral demografische gebeurtenissen die de mijlpalen vormen in het leven van ieder mens. Geboorte en sterfte markeren begin en eind van dit leven, maar op de tussenliggende levensweg bevinden zich meestal tal van mijlpalen die van een grote emotionele betekenis zijn. Voor de meeste burgers zijn het aangaan van een duurzame relatie of huwelijk en de geboorte van een of meer kinderen de onovertroffen hoogtepunten in het bestaan. Even ingrijpend zijn de dieptepunten, zoals het verlies van de partner of het anderszins uiteenvallen van de relatie. Het zijn gebeurtenissen die een grote invloed hebben op het leven van ieder afzonderlijk mens, maar de som van deze gebeurtenissen heeft een vergelijkbaar grote invloed op onze samenleving als geheel. De huidige bezorgdheid, bijvoorbeeld, over de gevolgen van de toenemende vergrijzing in de komende decennia hangt onmiskenbaar samen met de individuele ontwikkelingen rond relatie- en gezinsvorming.

Dit boek gaat over deze demografische mijlpalen. Het is grotendeels gebaseerd op het Onderzoek Gezinsvorming 1998 (OG98) van het CBS, een steekproefonderzoek onder circa 5500 vrouwen en 4700 mannen in de leeftijd van 18 tot en met 52 jaar. De uit het OG98 afkomstige resultaten zijn representatief voor alle inwoners van Nederland die zijn geboren in de periode 1945 tot en met 1979. Waar mogelijk is tevens gebruik gemaakt van de bevolkingsgegevens uit de gemeentelijke basisadministraties en van de resultaten uit ander relevant onderzoek.

Samenleven presenteert de nieuwste feiten over relatie en gezin, maar beschrijft ook de maatschappelijke context waarin deze feiten zich zowel historisch als internationaal voordoen. De waargenomen demografische trends in ons land en ontwikkelingen elders in Europa, in combinatie met de unieke informatie uit het OG98 over wat jonge mensen verwachten ten aanzien van hun eigen relatie en kinderen, geven een beeld van de demografische ontwikkelingen die ons met redelijke zekerheid te wachten staan. Aangezien de toekomst niet met absolute zekerheid kan worden voorspeld, zijn, naast een discussie over de betekenis van de huidige bevolkingsontwikkelingen, in het boek twee sterk verschillende toekomstscenario's opgenomen. Een discussie over de betekenis van de huidige bevolkingsontwikkelingen volgt in de beide slothoofdstukken. Centraal daarbij staat de vraag of deze ontwikkelingen variaties op hetzelfde thema impliceren, dan wel een wezenlijk anders ingerichte samenleving tot gevolg hebben.

Geen samenleving zonder samenwerking. *Samenleven* is tot stand gekomen dankzij de bijdragen van tal van deskundigen op het terrein van bevolking, gezin en maatschappij, werkzaam bij het Centraal Bureau voor de Statistiek, de Nederlandse Gezinsraad, het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, het Sociaal en

Cultureel Planbureau en de Universiteit van Oxford. Het veldwerk van OG98 is uitgevoerd in nauwe samenwerking tussen het CBS en de Nederlandse Gezinsraad. Wij hopen dat dit boek, voortgekomen uit deze samenwerking, mag bijdragen aan een goed en genuanceerd beeld van de bevolkingsontwikkelingen in onze samenleving.

De Directeur-Generaal
van de Statistiek

Ir. Drs. R.B.J.C. van Noort

De voorzitter van de
Nederlandse Gezinsraad

Mevr. O.M.B. Fles

1. Samenleven

Joop Garssen

Waar moest het heen?

Bijna een eeuw geleden vroeg ook de toenmalige directeur van het CBS, de heer Methorst, zijn lezers om aandacht voor het bijzondere belang van de bevolkingsstatistiek. In de vele publicaties die hij tijdens zijn lange loopbaan voortbracht, wees hij telkens op de relevantie van bevolkingsontwikkelingen voor onze samenleving. Daarbij ging hij uitspraken die we tegenwoordig als ethnocentrisch, of ten minste als politiek incorrect van de hand zouden wijzen, niet uit de weg.

Sommige uitspraken van Methorst zijn alleen goed te begrijpen in het licht van de internationale situatie in de tijd waarin hij het CBS aanvoerde. Hij meende bijvoorbeeld dat onze bevolking, mocht ze in getalsterkte minder snel toenemen dan de ons omringende volkeren, de strijd om zich te handhaven te midden der natiën wel eens zou kunnen verliezen. Anders dan veel tijdgenoten die zich, al vóór de eerste wereldoorlog, zorgen maakten over onze snelle bevolkingstoename en zich afvroegen ‘waar het heen moet, indien dit zoo voortgaat’, wees Methorst vooral op de bedreiging die uitging van het teruglopende geboortecijfer [62]. Hij vreesde niet, zoals sommigen, voor de teloorgang van het vaderlands cultureel erfgoed bij de immigratie van ‘vreemde elementen’, als de bevolking zich op eigen kracht niet zou kunnen handhaven. Evenmin hechtte hij waarde aan de destijds populaire stelling dat de flinkste kinderen vaak uit de grootste gezinnen voortkomen, maar hij bleef wel waarschuwen voor de gevolgen van een geringe vruchtbaarheid¹⁾ voor onze samenleving, zowel voor de samenleving als geheel (bijvoorbeeld vergrijzing) als voor de samenstellende delen van de samenleving (destijds bijna uitsluitend gezinnen) [63].

De rol van het gezin

De morele bezorgdheid rond het gezin, die zich vooral richtte op de rol van het gezin bij het overbrengen van maatschappelijk gewenste normen en waarden, was niet alleen kenmerkend voor de periode waarin Methorst leefde, toen ons land zelfs in het buitenland bekend stond als ‘morele natie’. Anders dan in de ons omringende landen werd de samenleving ook meer door het gezin bepaald, vice versa, dan door de familie in ruimere zin. De calvinistische deugden van spaarzaamheid en arbeid-

zaamheid waren wellicht beter te realiseren binnen het als economische eenheid functionerende gezin dan binnen de familie. Dat het Nederlandse gezin al heel lang een lossere positie ten opzichte van de familie bekleedde dan elders, blijkt uit de specifieke wetgeving met betrekking tot het gezin die al in de 15e eeuw werd ingevoerd. Een andere aanwijzing is het feit dat de Nederlandse taal, anders dan het Duits, Frans of Engels, 'gezin' en 'familie' kan onderscheiden.

Na de middeleeuwen nam, voorzover valt na te gaan, de belangstelling voor zaken die met huwelijk en gezin van doen hadden steeds meer toe. Het thema was daarbij vaak de 'strijd om de broek'. Mannen die zich met typisch vrouwelijke taken lieten opzadelen, konden rekenen op maatschappelijke spot en minachting. Een van de allereerste stripfiguren, Jan Hen, werd al eeuwen geleden door zijn bazige vrouw Griet achter de kinderkar geduwd, een positie waarin vele seksegenoten zich tot ver na de tweede wereldoorlog ongemakkelijk voelden.

Van een uitgesproken 'morele crisis' was sprake rond 1800. Een burgerlijk beschavingsoffensief werd ingezet tegen werkschuwheid, 'onverstand' leidend tot vroege en gedwongen huwelijken en bandeloosheid die zich uitte in ongehuwd samenwonen en het verwekken van bastaarden [17]. Het gezin, een bastion van deugd, werd daarbij ingezet als stut van staat en maatschappij tegen ongeloof, gezagsverval en revolutie. Huiselijkheid, meer aandacht voor opvoeding binnen het gezin, een centrale positie van de moeder en meer toezicht moesten deze functie mogelijk maken.

De relatie tussen samenleving en gezin was opnieuw tweezijdig: enerzijds tastte de economische malaise, die het gevolg was van de Franse bezetting, de bestaanszekerheid van het gezin aan, anderzijds leidde een afkalvende overdracht van normen en waarden binnen het gezin tot een verruwing van de samenleving. In liberale kring werd het debat over de zedelijke problemen vooral gevoerd in de context van de malthusiaanse opvattingen over de relatie tussen bevolkingsgroei en armoede [70]. Hun analyses getuigden vaak van weinig fijngevoeligheid. Zo sprak de Leidse hoogleraar Jacob Geel over zijn stadgenoten: 'Het vervloekte gemeene vee trouwt vóór hun 18e jaar, vreet aardappelen, maakt teringachtige kinderen, komt aan de armenkas of gaat bedelen' [82].

Op de bres voor het gezin

Rond 1900 bleek het opnieuw tijd voor een beschavingsoffensief, waarbij zedelijkheid meer dan ooit in het middelpunt van de belangstelling kwam te staan. Aanvankelijk richtte dit offensief zich, onder aanvoering van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie, op de voor die tijd opvallend vrijzinnige seksuele moraal. Om te voorkomen dat jonge mannen voor de bevrediging van hun lusten gebruik zouden maken van eerbare vrouwen uit de burgerij, hadden liberale politici gezorgd voor de legalisering van bordelen. Prostituees werden geregistreerd en,

met het oog op de volksgezondheid, regelmatig medisch gekeurd. Deze liberale situatie was de confessionelen echter een doorn in het oog. Prostitutie, maar ook pornografie, het vrije huwelijk, abortus en homoseksualiteit, zagen zij als verschijnselen die de heiligheid van het huwelijk aantastten, en daarmee het gezin als hoeksteen van de maatschappij verzwakten. Ook pastoors en ouderlingen bonden de strijd aan tegen het zedenverval. Door huisbezoek en verscherping van de sociale controle probeerden ze hun gemeenten ook tegen de minder zware wereldse verleidingen te behoeden, zoals dansen, bioscoopbezoek, het dragen van korte kapsels en het gebruik van make-up. Preutsheid werd een grote katholieke deugd, met soms onbedoelde maar overigens niet onwelkome neveneffecten. Zo werd als gevolg van het taboe op het ontbloten van de vrouwenborst minder borstvoeding gegeven, hetgeen een opwaarts effect uitoefende op de vruchtbaarheid.

Ook de in ons land (zelfs ten opzichte van het katholieke België) bescheiden toegepaste andere vormen van geboortebeperking ontkwamen niet aan overheidsbemoeienis. In de troonrede van 1901 werd neomalthusianisme een 'demonische invloed op het volksleven' genoemd, in één adem met drankzucht, speelzucht, pornografie en schending van de eerbaarheid [17]. Andere bemoeienissen van de overheid met het gezin hadden overigens wel een strekking waarmee we vandaag kunnen instemmen. De Leerplichtwet van 1900 en de Kinderwetten van 1901, die ingrijpen in geval van kinderverwaarlozing mogelijk maakten, droegen veel bij aan de lotsverbetering van kinderen, vooral in de lagere sociale klassen.

Van hoeksteen tot obstakel

Kort na de tweede wereldoorlog kreeg het gezin opnieuw politieke aandacht. Aanvankelijk werd de intieme omgang tussen Trees en haar Canadees, zeker gezien diens reputatie, oogluikend toegestaan, maar al snel begon de politiek zich zorgen te maken over de toename van echtscheiding en ongehuwd moederschap en over de ontsprende jeugd. Samen met een verzuild particulier initiatief startte de overheid in 1946 de actie 'Gezinsherstel is Volksherstel'. Opnieuw kreeg het gezin een centrale rol toebedeeld in het overbrengen van normen en waarden, om zo tot een gezondere samenleving te komen. Dit gezin, vrijwel altijd een gehuwd paar met kinderen, werd tot norm en bereikte, mede doordat steeds meer mensen steeds vroeger gingen trouwen, in de jaren zestig zijn hoogtepunt.

De jaren zestig vormden ook de periode waarin het sterke, burgerlijke gezin en het ideaal van een moderne samenleving steeds meer in elkaars vaarwater kwamen [27]. De feministische beweging, die deze hoeksteen van de maatschappij vooral zag als een obstakel op de weg naar een geëmancipeerde samenleving, leverde een belangrijke bijdrage aan de verscherping van dit maatschappelijke conflict. Met succes, getuige de vele regels en voorzieningen die de politiek sindsdien in het leven heeft geroepen om een meer geëmancipeerde en daarmee meer geïndividualiseerde samenleving mogelijk te maken.

Deze ontwikkelingen rond het samenleven zijn niet los te zien van de economische, technische en sociaal-culturele ontwikkelingen die zich in de loop der tijd hebben voorgedaan. Onder meer door de ontkerkelijking gingen steeds meer mensen hun leven structureren op basis van een individuele afweging van maatschappelijke normen en waarden [83].

Naar een voorwaardenscheppend beleid

Als we, zoals hierboven, de ontwikkelingen over een wat langere periode bekijken, blijkt dat er waarschijnlijk altijd al een behoefte is geweest om de leefverbanden kleiner te maken en onafhankelijker van de samenleving. De nog voortgaande ontwikkeling in de richting van een samenleving die bestaat uit geïndividualiseerde personen, die vooral in de jaren zestig op gang kwam, heeft een voorloper in de vorm van een 'gezinsindividualisering'. In ons land startte dit proces al vóór 1800 [52]. Geholpen door gunstige economische omstandigheden begon het Nederlandse gezin, dat toch al zelfstandiger was dan elders, zich geleidelijk los te maken van zijn inbedding in buurt, familie en kerk. Omdat de zorgfuncties van deze verbanden steeds meer door de overheid werden overgenomen, hoefde het gezin steeds minder inmenging van buitenaf te dulden. Dit neemt overigens niet weg dat buurt, familie en kerk tot ver na de tweede wereldoorlog een sterke invloed bleven uitoefenen op normen en waarden binnen het gezin, althans op hetgeen het gezin naar buiten wilde tonen.

Deze ontwikkeling, die duurde tot ongeveer medio jaren zestig, hing samen met veranderingen in de verzorgende relatie tussen overheid en burger. Nederland ontwikkelde zich in deze periode van een 'nachtwakerstaat', waarin de overheid zich onthield van inmenging in de klassieke grondrechten van de burger, tot een opkomende verzorgingsstaat [69]. Door de ruimte die vanaf eind jaren zestig kon worden gegeven aan sociaal-democratische idealen, een luxe positie die vooral mogelijk werd gemaakt door hoogconjunctuur en royale aardgasbaten, kwam de verzorgingsstaat in de jaren zeventig tot volle ontwikkeling. Iedere burger kon een minimum levensstandaard worden gegarandeerd op het gebied van inkomen, voeding, gezondheidszorg, huisvesting en opleiding. Het startschot voor deze ontwikkeling vormde wellicht de Bijstandswet van 1965. De overheid ging een 'voorwaardenscheppend' beleid voeren, waarin ruimte werd geboden voor individuele keuzen.

Hiermee is overigens niet gezegd dat veranderingen in relatie- en gezinsvorming overwegend door economische factoren werden bepaald. Kooy [51], onder anderen, zag ook een sociologische verklaring voor de wijze waarop mensen met elkaar samenleven. De opvallende ontwikkelingen in de jaren zestig schreef hij toe aan de overgang van het 'patrisme' naar het 'matrisme'. Kenmerkend voor het patrisme vond hij onder meer een restrictieve houding ten opzichte van seksualiteit,

beperking van de vrijheid van vrouwen, een politiek autoritaire instelling en een wantrouwen jegens onderzoek en vernieuwing. Het matrisme stond, uiteraard, voor het tegenovergestelde. Vooral door de democratische instelling die hiermee samenhang ontstond, bijvoorbeeld, een veel grotere tolerantie met betrekking tot ongehuwd samenwonen.

Solidariteit wordt kostbaar

Inmiddels zijn, na enkele perioden van economische tegenwind en ontzuivering door de torenhoge kosten van niet altijd terecht benutte sociale voorzieningen, tal van garanties voor een zo groot mogelijke individuele ontplooiing nog eens kritisch onder de loep genomen. Daarmee zijn we beland in een samenleving die, bij gebrek aan een betere omschrijving, wel is aangeduid als 'post-verzorgingsstaat' [69]. Een, om het neutraal uit te drukken, veranderde maatschappelijke solidariteit is hier mede debet aan. Immers, ook op het terrein van relatie- en gezinsvorming is ieder terrein van vrije keuze ook een kostenpost die om solidariteit vraagt van groepen die er via de belastingen wél aan meebetalen maar er zelf niet – althans niet direct – van profiteren. Ten tijde van de gezinsindividualisering betrof het vooral de solidariteit van de kinderloze belastingbetaler, toen nog een betrekkelijke kleine groep. In de afgelopen decennia is de groep die om solidariteit werd gevraagd echter veel groter geworden. Individualisering in relatie- en gezinsvorming ging de overheid, via bijstandsuitkeringen, woningbouw en fiscale effecten, zoveel geld kosten dat het daartoe benodigde politieke draagvlak werd aangetast. Om verschillende kosten niet meer (rechtstreeks) zelf te hoeven dragen, is de overheid steeds meer zorgfuncties gaan afstoten. Uiteraard nemen daarmee, voor de samenleving als geheel, de kosten niet af, maar worden ze wel vaker neergelegd bij degenen die gebruik willen of moeten maken van deze zorgfuncties.

Hernieuwde belangstelling voor het gezin

Steeds meer wordt duidelijk dat de rol van het gezin, als plaats waar doorgaans de eerste overdracht van normen en waarden plaatsvindt en waar ook allerlei sociale vaardigheden worden aangeleerd, vaak is onderschat. Waar ouders minder tijd overhouden voor hun opvoedende taken, krijgen televisie en straat meer (niet zelden negatieve) invloed dan valt goed te maken met het inlassen van 'kwaliteitsuurtjes'. Dat het gezin in de nabije toekomst meer belangstelling en waardering ten deel zal vallen, is dan ook geenszins denkbeeldig. Het doet er daarbij weinig toe hoe we dit gezin definiëren, als 'leefeenheid met kinderen', zoals de Nederlandse Gezinsraad doet, of als 'leefverband waarin een volwassene duurzaam verantwoordelijkheid op zich heeft genomen voor een andere volwassene en/of voor de verzorging en opvoeding van eventuele kinderen', de keus van het CDA.

Hoe snel de belangstelling voor het gezin weer kan opleven, wordt duidelijk als we naar de recente ontwikkelingen in Duitsland kijken. Hoewel het gezin daar, naar onze maatstaven, goed bedeed is, proberen politici van links tot rechts elkaar te overtroeven met voorstellen om het meer gerechtigheid te doen toekomen. Ook bondskanselier Schröder heeft zich niet onbetuigd gelaten met de mededeling dat de meeste problemen waarmee zijn land nu kampt op de een of andere manier samenhangen met het gezin [18].

Het opinieweekblad *Der Spiegel* schreef in april 2001: 'Das Pfeifen aufs Familienleben ist das Begleitgeräusch neoliberaler Wirtschaftspolitik'. De directe aanleiding voor deze stelling was het opzienbarende oordeel van de Duitse Hoge Raad, een week eerder, dat het niet rechtvaardig is dat iemand die de verantwoordelijkheid voor 'toekomstige verzorgers' op zich neemt, ook nog eens verplicht wordt om via specifieke belastingen – in dit geval de Duitse variant van de AWBZ – bij te dragen aan de ondersteuning van kinderloze burgers. Dit is, volgens de rechters van de Hoge Raad, vooral onterecht omdat tweeverdieners zonder kinderen een veel groter deel van hun inkomsten overhouden voor consumptieve bestedingen. De nadelen concentreren zich bij de ouders: zij betalen voor het levensonderhoud en de opvoeding van kinderen, zij zijn gedurende de eerste levensjaren vaak gedwongen om geheel of gedeeltelijk op te houden met werken, en zij leveren, ondanks het in onze ogen royale 'Kindergeld' en 'Erziehungsgeld', op termijn per saldo fors in op inkomen en pensioenaanspraken. De kosten van kinderopvoeding worden, met andere woorden, geprivatiseerd, terwijl de baten worden gesocialiseerd. De zorg voor kinderen valt, aldus *Der Spiegel*, een slechtere behandeling ten deel dan de fiscaal begunstigde hondenfokkerij.

Levensloop en gezin

Maar waarom eigenlijk al deze aandacht voor het gezin in een samenleving die, als we de populaire media mogen geloven, inmiddels enerzijds bestaat uit geïndividualiseerde burgers die voornamelijk voor zichzelf zorgen, en anderzijds uit burgers die samenleven in allerlei alternatieve leefvormen? Het antwoord op deze vraag is onder meer gegeven in de recent verschenen brochure 'Levensloop en Gezin' van de NGR en het CBS, en is verrassend simpel. Uit een momentopname van de bevolkingssamenstelling kan men weliswaar de onbetwistbare conclusie trekken dat momenteel 'slechts' een derde van alle Nederlandse huishoudens bestaat uit een paar met kind(eren), maar als we de ontwikkelingen achter deze cijfers volgen kunnen we evengoed een volledig andere gevolgtrekking maken. Vrijwel iedereen maakt gedurende lange en belangrijke periodes van het leven deel uit van een gezin. En zelfs als we een momentopname maken van de demografische situatie in ons land, blijkt de overgrote meerderheid van de bevolking, dus van alle individuen, in een gezin te wonen.

Ondanks een toenemende individualisering en een veel groter aantal wisselingen in leefverbanden tijdens de levensloop van de gemiddelde Nederlander, zal dit ook in de toekomst het geval zijn. Over tien jaar maken acht van de tien Nederlanders deel uit van een ‘meerpersoonshuishouden’, dat in driekwart van de gevallen bestaat uit een gezin met kinderen. Het gezin blijft dus, op grond van zowel aantal als maatschappelijke betekenis, als beleidsobject van groot belang [27]. Voor een goed begrip van de verschillende ontwikkelingen die meestal voorafgaan aan of volgen op het gezin – hoe we dit ook mogen definiëren – zullen we in dit boek in grote lijnen kiezen voor het perspectief van de levensloop, beginnend bij het moment waarop jonge volwassenen de ouderlijke pappot verlaten.

Ongerustheid

Laten we, tot slot, nog even terugkeren naar Methorst en diens bezorgdheid over onze lage vruchtbaarheid. In zijn tijd zagen sommige onderzoekers als verklaring voor de teruglopende vruchtbaarheid ‘den wensch om ontberingen te vermijden die lichamelijk of geestelijk ongemak opleveren voor de ouders. [...] Er wordt genot gezocht, zonder dat men zich zelf beperking wenscht op te leggen’ [62]. Ook sommige demografen in Frankrijk, een land met een veel lagere vruchtbaarheid dan Nederland, waren zeer uitgesproken door te wijzen op het egoïsme, op de vrees voor plichten en zorgen die de geboorte en opvoeding van kinderen met zich meebrengen, en op het toenemend materialisme en ongelooft. Men meende niet te overdrijven door te beweren dat van de tien echtparen er wel één of twee zouden zijn die in het geheel geen kinderen wensten!

Vele jaren later schreef Methorst, als gepensioneerd Directeur-Generaal van het CBS, in zijn publicatie met de, gezien de geringe omvang, enigszins bombastische titel ‘Het bevolkingsvraagstuk der aarde en dat van Nederland’ [63]: ‘Zoolang onze netto-vervangingsfactor nog boven de 1 ligt hoeven we ons voorlopig niet ongerust te maken. [...] Wel moeten we waakzaam zijn!’.

Inmiddels bevindt de vruchtbaarheid zich in Nederland, evenals in de meeste andere Europese landen, al enkele decennia ruim onder het vervangingsniveau. Onze waakzaamheid heeft, getuige een toenemende stroom publicaties over de effecten van onder meer immigratie en vergrijzing, inderdaad plaatsgemaakt voor een lichte mate van ongerustheid. Aan het debat over de verschillende, vaak sterk met elkaar samenhangende bevolkingsvraagstukken zal voorlopig dan ook geen einde komen.

Samenleven

Daarmee blijft ook de behoefte aan nauwkeurige en objectieve gegevens. Dit boek, dat ‘Samenleven’ heet omdat het betrekking heeft op relatie- en gezinsvorming, en daarmee op de kern van ons sociaal bestaan, is gebaseerd op de nieuwste relevante

feiten. Ze zijn grotendeels ontleend aan het CBS Onderzoek Relatie- en Gezinsvorming 1998 – voortaan korthedshalve aangeduid als OG98 – en aangevuld met actuele gegevens uit de gemeentelijke basisadministraties.

De hoofdstukken in dit boek zijn, voorzover mogelijk, gerangschikt volgens de chronologie van de gemiddelde levensloop. Ze behandelen elk een specifieke demografische fase in het moderne leven. Het aantal hoofdstukken is groter dan een soortgelijk boek een halve eeuw geleden gehad zou hebben, hetgeen het grotere aantal fasen en de veelal minder scherpe overgangen daartussen weerspiegelt. Op de overwegend beschrijvende hoofdstukken volgt een excursie naar de toekomst, waarin de lezer kennis kan nemen van twee zeer verschillende perspectieven.

Vervolgens kijken we nog eens uitgebreid over onze grenzen. In twee hoofdstukken worden overeenkomsten en verschillen tussen Nederland en de rest van Europa geschilderd, en komt de vraag aan de orde of Nederland een demografisch buitenbeentje dan wel een demografisch gidsland is.

De beide slothoofdstukken gaan nog verder: twee deskundigen laten zien dat het zeer goed mogelijk is om uit dezelfde onomstotelijke feiten geheel verschillende maar alleszins plausibele conclusies te trekken. In dit boek zijn dus de laatste feiten beschreven, maar het laatste woord is nog lang niet gesproken ...

Noot in de tekst

- 1) Hier en elders in dit boek wordt het begrip ‘vruchtbaarheid’ gebruikt in de demografische betekenis: het gaat hierbij om de statistisch meetbare, werkelijk gerealiseerde voortbrenging van kinderen. Waar het de vruchtbaarheid in de fysiologische zin betreft, zal dit expliciet worden vermeld.

2. Weg van moeders pappot

Wim van Hoorn

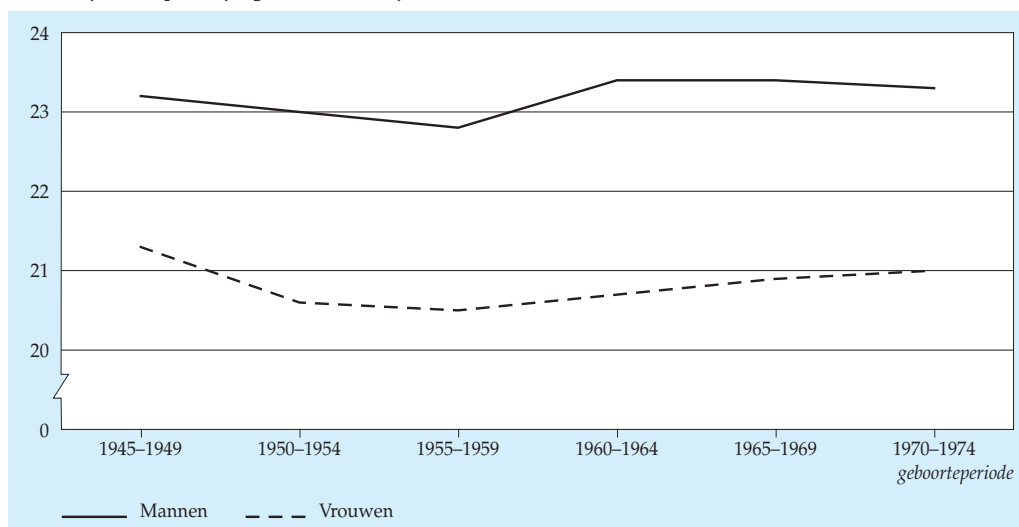
Want er kwamen andere tijden

Voorals sinds de jaren zestig is de jeugdcultuur sterk in beweging geweest. Kinderen zijn mondiger geworden en op hun eigen manier geëmancipeerd. Bij sommige maatschappelijke ontwikkelingen lopen ze zelfs voorop. Waar in de volgende hoofdstukken de gevolgen hiervan voor relatie- en gezinsvorming zullen worden belicht, kijken we hier eerst naar de (doorgaans) eerste stap in dit proces: het vertrek uit het ouderlijk huis.

De afgelopen decennia lieten flinke verschillen zien in de leeftijd waarop jonge mensen het huis verlaten. Per saldo blijkt het verschil tussen de jongeren van vlak na de tweede wereldoorlog en die van nu in dit opzicht echter betrekkelijk gering te zijn (grafiek 2.1).

Het eerste deel van de naoorlogse geboortegolf, geboren tussen 1945 en 1949, ging relatief laat uit huis. Er was, zoals sociologen het formuleren, in die dagen nog sprake van een 'standaardbiografie', waarvan uit huis trouwen deel uitmaakte. In de loop van de jaren zestig kreeg een sterk veranderende jeugdcultuur een duidelijke

2.1 Leeftijd waarop helft jongeren het ouderlijk huis heeft verlaten

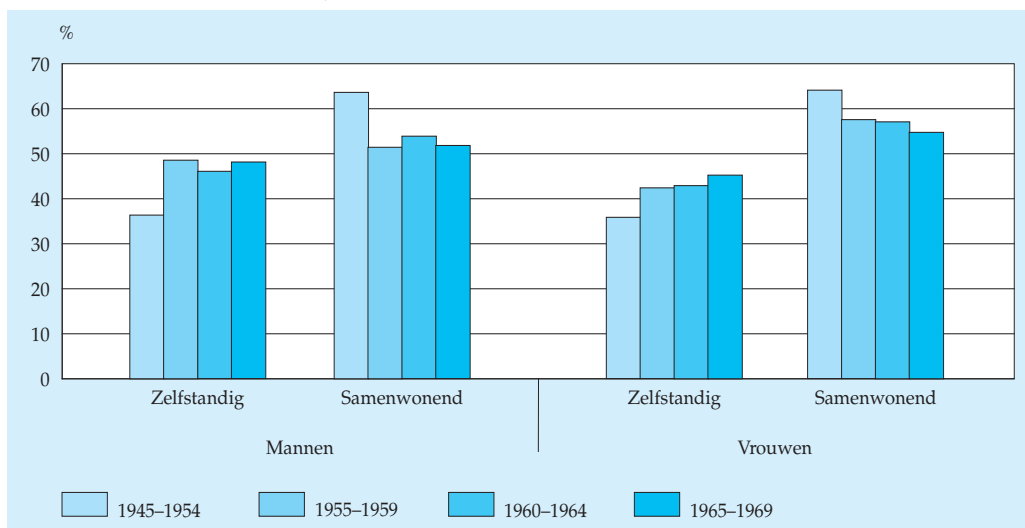

lijke eigen stem, en namen de individuele keuzemogelijkheden toe. Jongeren verlangden meer vrijheden en gingen steeds vaker uit huis om eerst een tijdje zelfstandig te wonen, voordat ze gingen samenwonen of trouwen. Anders dan hun voorgangers wachtten ze niet tot ze een vaste (huwelijks)partner hadden gevonden. Bovendien kregen ze thuis zelden de gewenste seksuele vrijheid, en hoorde je er eigenlijk ook niet helemaal bij als je nog bij je ouders woonde. Als gevolg van deze culturele verandering ging de gemiddelde leeftijd waarop jongeren het huis verlieten omlaag. Dit gold vooral voor degenen die in de jaren vijftig waren geboren en in de jaren zeventig volwassen werden: hoe verder na 1950 geboren, hoe eerder uit huis.

Eerst een tijdje alleen

Deze trend werd echter niet voortgezet door jongeren geboren na 1960. Zij gingen weer iets later uit huis dan hun directe voorgangers. Dit hing onder meer samen met de ongunstige economische situatie in het begin van de jaren tachtig. Vooral jongeren voelden de gevolgen hiervan: de jeugdwerkloosheid was hoog en uitkeringen gingen omlaag of werden, voor thuiswonenden, afgeschaft. Sommige jongeren moesten daardoor pas op de plaats maken en iets langer thuis blijven. Een andere reden waarom jongeren gemiddeld weer wat langer thuisbleven, was de toenemende tolerantie van ouders en de meer zelfstandige plaats van kinderen in het gezin. Elk kind kreeg zo mogelijk een eigen kamer waarin het (bijna) de baas

2.2 Leefsituatie na vertrek uit ouderlijk huis

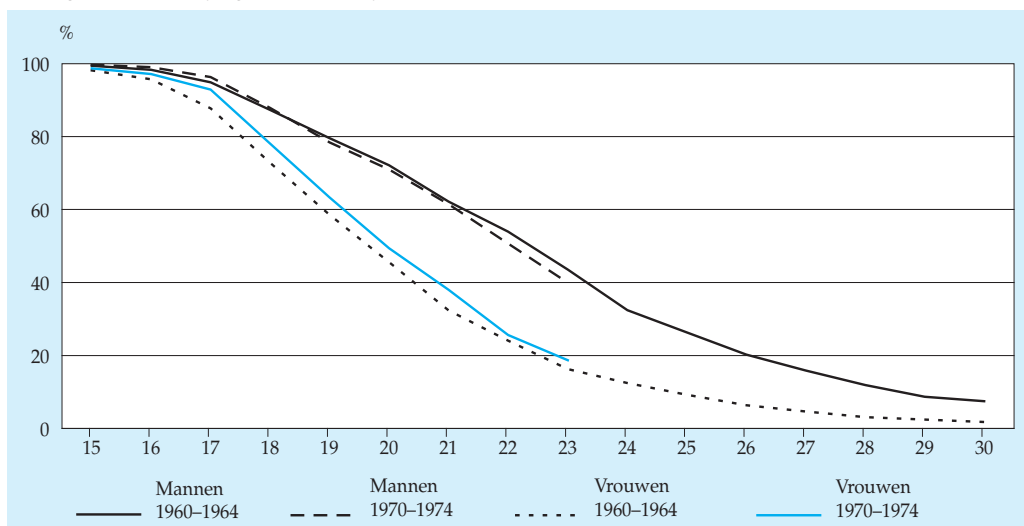

was, gemakkelijker bezoek kon ontvangen en min of meer een eigen leven kon leiden. Steeds minder kinderen vonden het noodzakelijk om zelfstandig te gaan wonen. Ze konden bij hun ouders thuis al grotendeels hun eigen gang gaan. De trend om eerst een poosje zelfstandig een eenpersoonshuishouden te gaan voeren is desondanks ook in de jaren tachtig sterker geworden. Deze ontwikkeling werd niet of nauwelijks beïnvloed door de recessie. Over de afgelopen halve eeuw bezien betreft de belangrijkste structurele verandering met betrekking tot het uit huis gaan dus niet zozeer de leeftijd bij vertrek, maar veeleer de nieuwe leefsituatie (grafiek 2.2). Een nieuw patroon is ontstaan: je bouwt eerst een eigen leven op en daarna zie je wel weer verder. Alles op z'n (nieuwe) tijd: eerst een studie, dan een baan, dan samenwonen en dan kinderen en eventueel trouwen.

Meisjes beginnen er eerder aan

Meisjes gaan over het algemeen beduidend eerder uit huis dan jongens: de meeste jonge vrouwen zetten deze stap rond hun twintigste, de meeste jonge mannen twee jaar later. Op dertigjarige leeftijd woont nog maar een paar procent van de jonge vrouwen thuis, tegen een kleine tien procent van de jonge mannen. Overigens is dit uit huis gaan niet altijd een definitieve stap. In dit opzicht is er minder verschil tussen de seksen: ten tijde van het OG98 had ongeveer 16% van de toen thuiswonende meisjes en 13% van de jongens al eens het ouderlijk huis verlaten.

2.3 Nog thuiswonende jongeren naar leeftijd

De leeftijds kloof tussen meisjes en jongens neemt al enige tijd af. Te beginnen bij degenen die in de tweede helft van de jaren zestig zijn geboren is er sprake van een tegengestelde ontwikkeling onder jongens en meisjes. Terwijl de jongens weer iets eerder uit huis gaan, vindt er juist enig uitstel plaats bij (vooral zeer jonge) vrouwen (grafiek 2.3). Dit hangt samen met de toename van het (zonder vaste partner) zelfstandig gaan wonen van huisverlaters. Vooral onder mannen vindt dit alleenwonen op jongere leeftijd plaats dan het samenwonen vanuit het ouderlijk huis. Onder jonge vrouwen is er veel minder verschil, en stijgt de leeftijd waarop ze alleen gaan wonen.

Een ander verschil: jonge vrouwen hebben vaker het gevoel te vroeg uit huis te zijn gegaan. Beduidend meer meisjes (36%) dan jongens (20%) geven aan dat ze te vroeg zijn vertrokken, en wel meestal om te gaan trouwen of samen te wonen. Dit is begrijpelijk als we bedenken dat meisjes gemiddeld twee jaar jonger zijn dan jongens bij hun vertrek. Ze zullen dan ook eerder het gevoel hebben dat hun jeugd wat kort is geweest.

Enig verschil zal blijven

Behalve de besproken verschillen zijn er volgens het OG98 weinig sekseverschillen in gedrag. Zo gaat meer dan de helft van zowel meisjes als jongens eerst een tijdje alleen, dus zonder partner, wonen. Wel delen meisjes vaker (30%) een huis met anderen dan jongens (20%). Wellicht hechten ze meer aan gezelligheid en veiligheid. Ook de genoemde redenen om uit huis te gaan laten weinig verschil zien, deels omdat de onderwijscarrières van jongens en meisjes steeds meer op elkaar zijn gaan lijken. Onder de vrouwen noemen de 'oudere jongeren' woningschaarste betrekkelijk vaak als reden om nog thuis te wonen, mogelijk omdat ze een relatief zwakke economische positie hebben.

Als steeds meer jongeren eerst een tijdje zonder partner zelfstandig zullen gaan wonen, zal de leeftijds kloof tussen meisjes en jongens waarschijnlijk verder afnemen. Het is echter niet waarschijnlijk dat de kloof helemaal zal verdwijnen. Immers, er zullen altijd wel jongeren zijn die direct vanuit het ouderlijk huis gaan samenwonen, en het leeftijdsverschil binnen samenwonende stellen van gemiddeld ongeveer twee jaar lijkt sterke culturele wortels te hebben.

Redenen en aanleidingen voor vertrek

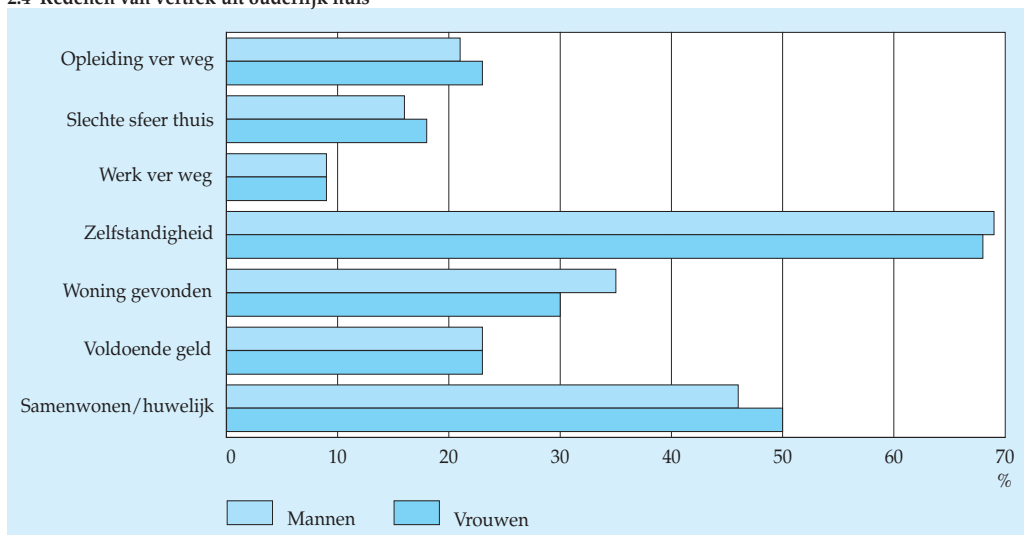
Aan jongeren die al uit huis waren heeft het OG98 gevraagd of dit vertrek op het juiste moment plaatsvond. Om het geheugen niet te zeer op de proef te stellen kregen alleen degenen die na 1960 zijn geboren deze vraag voorgelegd. Ongeveer één op de tien bleek liever nog wat langer thuis te zijn gebleven, maar vertrok

vanwege studie, werk of de slechte sfeer in het ouderlijk huis. Een even grote groep was daarentegen liever eerder uit huis gegaan. Dit betekent dat voor acht op de tien jongeren het vertrek op het juiste moment heeft plaatsgevonden.

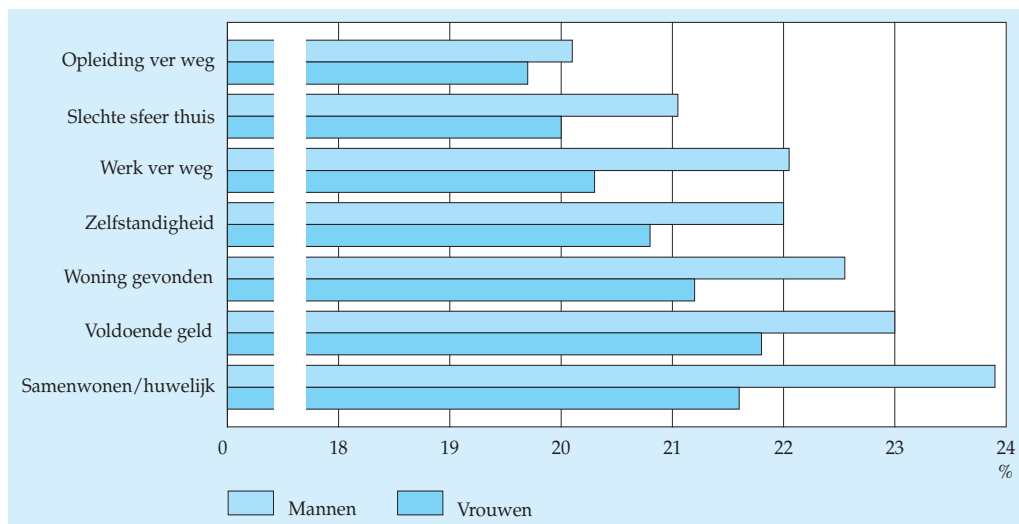
Zelfstandigheid wordt het vaakst genoemd als reden om uit huis te gaan. Daarna volgen, met afnemende frequentie, samenwonen/trouwen, woning gevonden, voldoende geld, opleiding, slechte sfeer thuis en werk ver weg (grafiek 2.4). Verder blijkt er een duidelijke samenhang te bestaan tussen de leeftijd bij het uit huis gaan en de reden die tot dat vertrek heeft geleid (grafiek 2.5). Sommige factoren, zoals opleiding of werk elders, leiden tot een relatief vroeg vertrek (zoals opleiding/werk in andere plaats en slechte sfeer thuis). Gemiddeld het langst wachten degenen die er weinig voor voelen alleen te wonen en pas vertrekken als ze gaan samenwonen of trouwen.

Vaak worden meerdere redenen genoemd om uit huis te gaan, en komen bepaalde combinaties van redenen betrekkelijk vaak voor. Een voorbeeld is de combinatie van 'zelfstandigheid', 'vond geschikte woonruimte' en 'voldoende geld om te verhuizen'. De beide laatste factoren zijn strikt genomen geen redenen om te verhuizen, maar eerder mogelijkheden om dit te kunnen realiseren. Ook de reden 'samenwonen/trouwen' hangt enigszins samen met deze factoren. Andere combinaties, zoals 'samenwonen' en 'opleiding volgen' komen om begrijpelijke redenen niet of zelden voor. Weinig relatie met andere factoren heeft 'de sfeer thuis'.

2.4 Redenen van vertrek uit ouderlijk huis

2.5 Gemiddelde vertrekleeftijd naar reden om uit huis te gaan

Studenten het snelst weg

Jongeren met een hogere opleiding gaan gemiddeld het snelst uit huis (grafiek 2.6). Een belangrijk deel van het verschil in leeftijd naar opleidingsniveau wordt verklaard door de noodzaak het huis te verlaten voor een studie elders. Dit geldt vooral voor de jongens. Omdat meisjes gemiddeld een paar jaar eerder gaan samenwonen, is het verschil met hun seksegenoten die voor hun studie vertrekken veel minder groot.

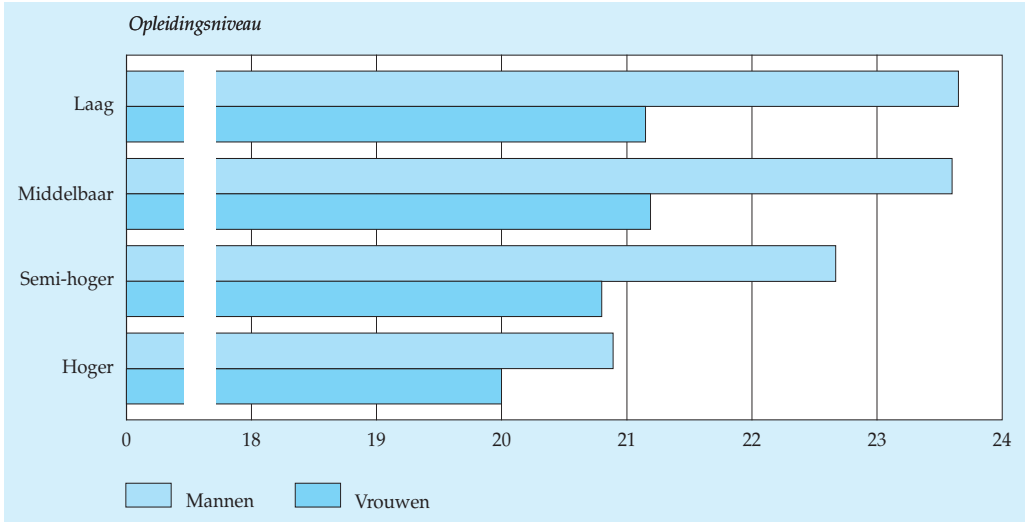
Als degenen die vanwege studie vertrekken buiten beschouwing worden gelaten, blijken er echter toch nog verschillen te blijven bestaan in de leeftijd waarop hoger en lager opgeleide jongeren het huis verlaten (grafiek 2.7). Hoger opgeleiden gaan ook relatief vroeg uit huis als ze studie niet als reden noemen. De helft van hen (dus exclusief degenen die wegens studie vertrekken) is al vóór de 21e verjaardag uit huis.

De verschillen tussen de overige opleidingsniveaus zijn klein. De betreffende jongeren vertrekken gemiddeld twee tot drie jaar later dan de hoger opgeleiden. Jongeren die middelbare opleidingen volgen, blijven gemiddeld het langst thuis. Vaak kunnen ze hun opleiding dicht bij het ouderlijk huis volgen en duren deze opleidingen betrekkelijk lang.

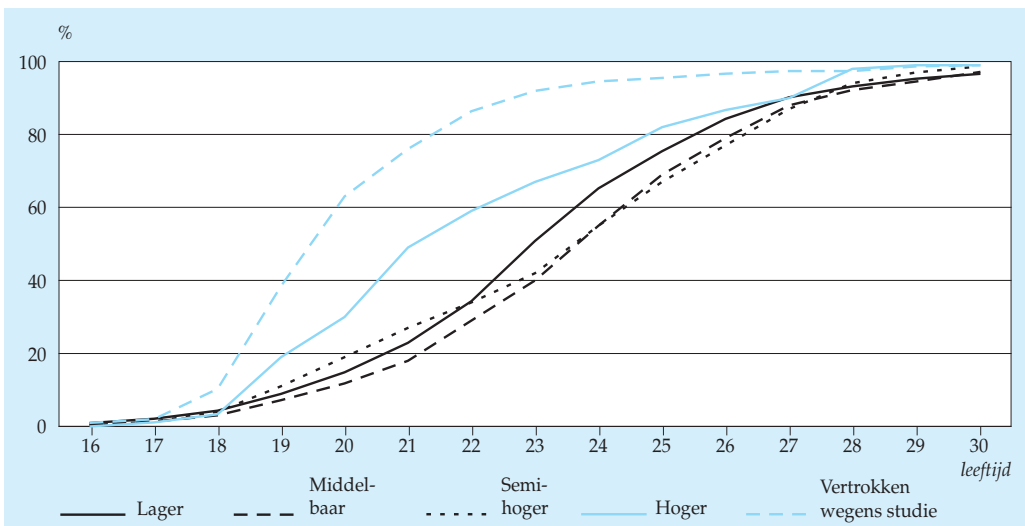
Opvallend is ook het verschil tussen de opleidingsniveaus met betrekking tot de reden 'samenwonen/trouwen'. Slechts vijf procent van de hoger opgeleiden noemt deze reden, tegen maar liefst zestig procent van de lager en middelbaar opgeleiden. Uit het OG98 blijkt opnieuw dat het niveau van de opleiding die iemand gaat volgen sterk samenhangt met de sociale klasse waarin hij of zij is opgegroeid. Bijna de helft

van alle kinderen wier vader studeerde aan universiteit of hogeschool gaat zelf een wetenschappelijke opleiding volgen. Dit geldt echter voor maar één op de twintig kinderen waarvan de vader alleen de lagere school bezocht.

2.6 Gemiddelde vertrekleeftijd

2.7 Uit huis vertrokken jonge mannen naar opleidingsniveau

Gezinssituatie beïnvloedt vertrek

Naast het opleidingsniveau van de ouders blijken nog enkele in het OG98 onderzochte huiselijke factoren van invloed te zijn op de leeftijd waarop kinderen uit huis gaan. In alle gevallen is het effect echter minder groot dan dat van het opleidingsniveau van de ouders.

Zo gaan kinderen uit gelovige gezinnen relatief laat uit huis. Samenwonen vóór het huwelijk komt in deze kringen minder voor, zodat nog vaak 'vanuit huis' wordt getrouwd.

Belangrijk blijkt ook de sfeer in het ouderlijk huis te zijn. Laat die sfeer te wensen over, dan gaan de kinderen betrekkelijk snel ergens anders wonen. Alleen studenten gaan gemiddeld nog eerder uit huis, maar het verschil bedraagt maar ongeveer een half jaar. De slechte sfeer heeft soms te maken met een slecht huwelijk van de ouders of met hun echtscheiding.

Soms wordt beweerd dat kinderen uit grote gezinnen vanwege ruimtegebrek eerder uit huis gaan. Het OG98 geeft geen informatie over de beschikbare ruimte, maar laat wel zien dat kinderen uit grote gezinnen inderdaad eerder uit huis gaan dan kinderen uit kleine gezinnen. De verschillen zijn echter klein en hangen bovendien sterk samen met andere factoren die het uit huis gaan beïnvloeden. Overigens is het gezamenlijk effect van genoemde sociale factoren op het uit huis gaan wel redelijk sterk, maar verklaart het desondanks nauwelijks een kwart van de verschillen. Het lijkt er dus op dat individuele kenmerken en voorkeuren het vertrek sterker beïnvloeden dan achtergrondfactoren.

Met het toenemen van de leeftijd wordt het percentage thuiswonenden dat eigenlijk al weg had willen zijn en het aandeel dat verwacht binnen twee jaar weg te gaan, steeds kleiner. Zo denkt van de 30-plussers ongeveer een op de zeven binnen twee jaar te vertrekken, tegen twee derde van de 25-jarigen. Mogelijk maakt een paar jaar extra niet veel meer uit als men al zo lang bij de ouders woont. Deels zal het ook iets oudere kinderen betreffen die wegens familieomstandigheden permanent bij hun ouders, of vaak de enig overgebleven ouder, willen blijven wonen. De meesten van hen hebben momenteel geen vaste relatie, maar willen niet voorgoed alleen blijven. Ze hebben dus nog geen concrete plannen om uit huis te gaan, maar houden de mogelijkheid wel open.

Geld als spelbreker

Een op de tien personen die het ouderlijk huis al hebben verlaten en in het OG98 zijn ondervraagd, zegt eigenlijk eerder uit huis te hebben willen vertrekken en geeft meestal als reden voor de vertraging de financiële situatie aan. Van de thuiswonenden is dit aandeel beduidend groter: bijna een op de vijf. Dit kan allereerst komen doordat in de jaren voorafgaand aan 1998 – de interviews vonden in het begin van

1998 plaats – de conjunctuur nog niet zo best was, maar het aspiratieniveau van jongeren hoog, waardoor ze niet bereid waren in hun consumptiepatroon een stap terug te doen bij het uit huis gaan. Ook kan meespelen dat sommigen achteraf niet meer zo zwaar tillen aan het feit dat ze eigenlijk eerder hadden willen vertrekken, dat hun wens om te vertrekken misschien toch niet zo sterk was of dat ze wat kort van memorie zijn.

Verder spreekt het voor zich dat de wens om zelfstandig te wonen niet onmiddellijk in vervulling kan gaan. Hoe dan ook, het vertrek uit het ouderlijk huis blijkt slechts in een minderheid van de gevallen echt te worden opgehouden door economische factoren als ‘kamer te duur’, ‘kon geen geschikte woonruimte vinden’, ‘had geen baan’, redenen die vaak genoemd worden voor een relatief laat vertrek uit het ouderlijk huis.

Voor degenen die vanuit huis trouwden of gingen samenwonen lag de zaak overigens vooral in de jaren tachtig vaak iets gunstiger dan voor degenen die alleen gingen wonen, of althans niet samen met een partner. De leeftijd van vertrek veranderde voor deze categorieën maar weinig. De woningmarkt was in die tijd voor samenwoners dan ook gunstiger dan voor mensen die alleen wilden gaan wonen, zoals ook blijkt uit de toenmalige wachtlijsten. Momenteel ligt dit genuanceerder door de toename van het aantal hat-eenheden (huisvesting alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens) en de mogelijkheden voor centraal wonen.

Conjunctuur en beleving eigen situatie

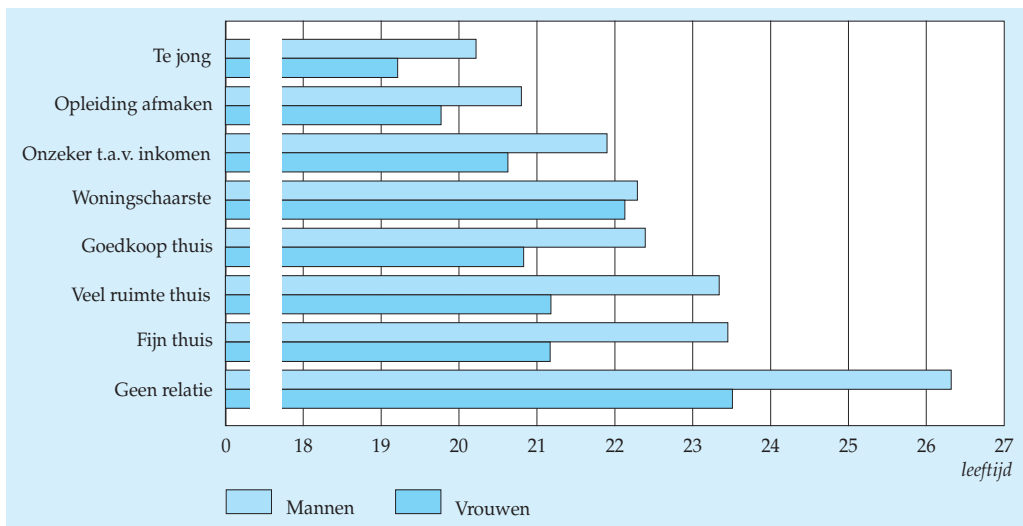
De wijze waarop iemand zijn eigen situatie heeft beleefd, hoeft niet te sporen met hetgeen op grond van de externe omstandigheden, zoals de conjunctuur, zou kunnen worden verwacht voor het ‘gemiddelde’ individu. Zo zouden de jongeren die zijn geboren in de jaren zestig – soms aangeduid als ‘de verloren generatie’ – minder kansen hebben gehad om zich maatschappelijk te ontplooiën. Hun start op zowel arbeidsmarkt als woningmarkt was moeizamer dan die van eerdere en latere generaties. Deze jongeren zijn inderdaad ook iets later uit huis gegaan, maar hun antwoorden op de betreffende vragen in het OG98 geven geen bevestiging van een slechtere uitgangssituatie. Het percentage dat naar eigen gevoel te laat uit huis is gegaan, wijkt nauwelijks af van dat onder degenen die eerder of later zijn geboren.

Kennelijk vond de verloren generatie het in het algemeen niet erg om wat langer thuis te blijven. Het feit dat ze thuis in het algemeen een grote mate van vrijheid en welvaart kenden en in alle opzichten over veel ruimte konden beschikken, zal ongetwijfeld hebben bijgedragen aan dit betrekkelijk positieve oordeel. Het OG98 bevat echter te weinig gegevens om dit goed te kunnen nagaan voor deze ‘niet zo erg’ verloren generatie, die het momenteel maatschappelijk zeer goed doet, mede door de nu wel gunstige conjunctuur.

Motel Mama

Circa een kwart van de in het OG98 ondervraagde thuiswonende jongeren laat weten dat ze liever al uit huis waren gegaan, maar de meerderheid wil voorlopig nog thuis blijven wonen. De voornaamste reden daarvoor, genoemd door alle leeftijdsgroepen, is 'zorg en gezelligheid' (80% van alle jongens en 90% van alle meisjes). 'Voldoende ruimte thuis' (jongens en meisjes 70%) en de mening dat thuis wonen goedkoop is (60%) scoren ook hoog. Ruim 20% geeft aan nog te jong te zijn om uit huis te gaan en eveneens 20% zegt nog thuis te willen blijven omdat er nog geen sprake is van een vaste vriend(in). Ten slotte worden onzekerheid over werk en inkomen (bijna 20%) en het moeilijk vinden van woonruimte (circa 15%) genoemd. Vooral onder jongens bestaat er een duidelijke samenhang tussen de leeftijd en de reden om nog thuis te wonen. De jongste thuiswonenden (18 en 19 jaar) geven relatief vaak aan dat ze te jong zijn of een opleiding moeten afmaken (grafiek 2.8). Dit zijn degenen die nog volledig afhankelijk zijn van hun ouders. De wat oudere thuiswonenden (20–24 jaar) noemen vaker 'onzekerheid met betrekking tot inkomen', 'woningschaarste' of 'thuis is goedkoop'. Dit zijn veelal de jongeren die niet meer helemaal afhankelijk zijn van hun ouders, maar toch nog een economisch zwakke positie hebben. De ouderen (25 jaar of ouder) geven relatief vaak als reden de ruimte, zorg en gezelligheid, en het ontbreken van een relatie. Ze willen nog niet weg, ook al zouden ze het zich financieel kunnen veroorloven. Voor hen is het ouderlijk huis wat wel een Hotel Mama wordt genoemd, met goede zorg, gezelligheid en ook nog eens privacy.

2.8 Gemiddelde leeftijd van thuiswonenden naar reden waarom nog niet vertrokken

Men zou dan ook kunnen denken dat jongeren het uitvliegen zo lang mogelijk uitstellen. Uit de interviews blijkt echter dat de goede zorgen op prijs worden gesteld, maar dat ze niet onmisbaar zijn. Meerdere motieven om te blijven of te vertrekken spelen vaak een rol, en het is voor de betrokkenen ook niet altijd helemaal zeker welk motief het meeste gewicht in de schaal legt of heeft gelegd. Wel staat vast dat degenen die nog thuis wonen Hotel Mama zeer positief waarderen. Ongeveer 85% geeft als reden voor het nog thuis wonen dat het er fijn is, 70% dat er veel ruimte is en ruim 60% dat het goedkoop is.

De situatie zou dus als volgt kunnen worden gekarakteriseerd. Je hebt het goed thuis en hoeft niet zo nodig weg. De koelkast is vol, de was wordt gedaan, in de garage staat de scooter of de auto (desnoods die van je ouders) voor het vervoer naar school, werk of uitgaansgelegenheid, en je vriend(in) mag blijven slapen. Het ouderlijk huis is als het ware een Motel Mama geworden. Je komt en gaat wanneer je wilt, en als je er aan toe bent vertrek je definitief. Met zakgeld en een (studie)toelage op zak kan het volwassen leven nu echt beginnen.

Conclusies

- Op 21-jarige leeftijd woont de helft van de meisjes niet meer thuis. Jongens gaan gemiddeld twee jaar later uit huis dan meisjes. Het verschil tussen jongens en meisjes neemt af doordat jongens iets eerder uit huis gaan.
- Jongeren die relatief vroeg uit huis gaan doen dit vooral vanwege studie of een slechte sfeer in het ouderlijk huis.
- Meer dan de helft van de jongeren die het ouderlijk huis verlaten, gaat zonder partner zelfstandig wonen. Meisjes gaan vaker dan jongens met anderen in een huis wonen.
- In zo'n driekwart van de gevallen verloopt het uit huis gaan probleemloos. Ongeveer een kwart van de thuiswonenden was liever al uit huis gegaan. Vaak hebben ze dit nog niet gedaan omdat zelfstandig wonen duur is of omdat het moeilijk is goede woonruimte te vinden.
- In een minder gunstig economisch klimaat stijgt de leeftijd waarop jongeren uit huis gaan. Een deel van hen blijft in dat geval langer thuis dan ze lief is. Omgekeerd kan een gunstig economisch klimaat ertoe bijdragen dat de leeftijd bij vertrek daalt, doordat voorkeuren gemakkelijker kunnen worden gerealiseerd.

3. Nog steeds liever samen

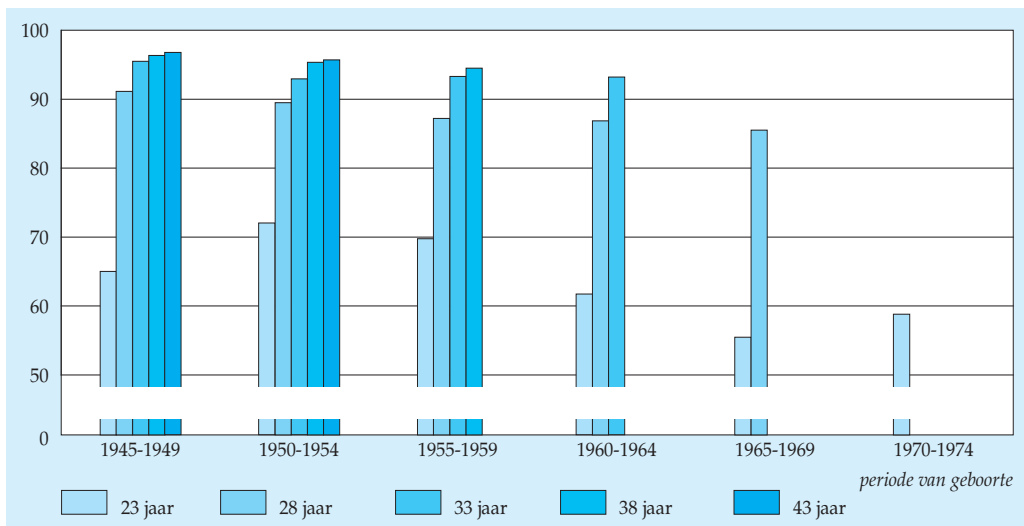
Wim van Hoorn, Mila van Huis, Ingeborg Keij en Andries de Jong

Niet meteen in het diepe

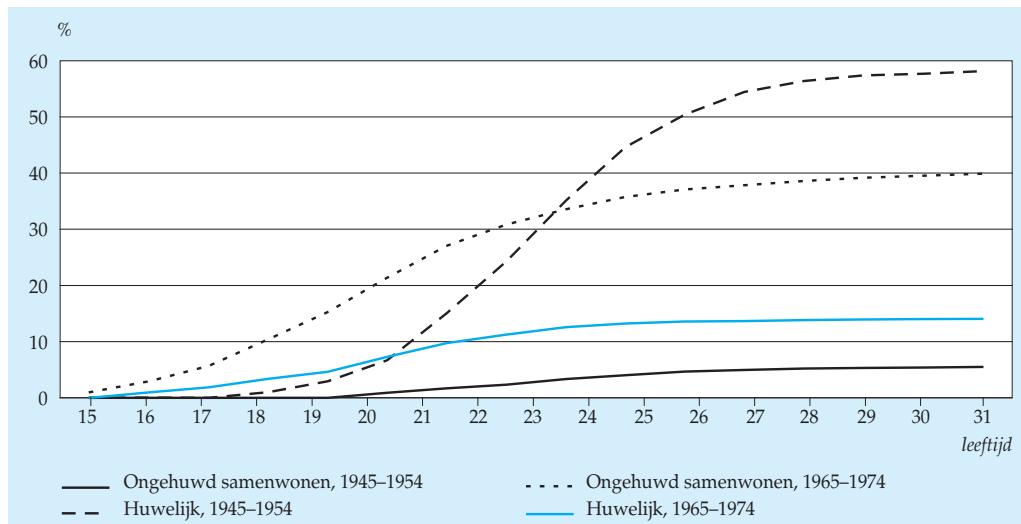
Een van de meest in het oog springende veranderingen in het laatste kwart van de twintigste eeuw is de zogenaamde individualisering van de samenleving. Daarbij lijkt de samenleving in verschillende delen uiteen te vallen, waarbij de relaties tussen mensen steeds meer in het gedrang komen: 'samen' wordt steeds vaker vervangen door 'alleen'.

De statistieken laten echter zien dat dit een eenzijdige en vertekende weergave is van de werkelijkheid. Het huwelijk heeft weliswaar sterk aan populariteit ingeboet en het aantal zelfstandig wonende jongeren is bovendien fors gegroeid, maar dit betekent nog niet dat minder mensen een relatie zouden hebben. Wel is het zo dat op jonge leeftijden minder vaak (al dan niet gehuwd) wordt samengewoond. Van de vrouwen geboren in de eerste helft van de jaren vijftig woonde op 23-jarige leeftijd

3.1 Percentage vrouwen dat (op diverse leeftijden) ooit heeft samengewoond, per tijdvak waarin ze zijn geboren

3.2 Uit huis gaan van vrouwen naar bestemming, per tijdvak waarin ze zijn geboren

driekwart samen (of had op die leeftijd al samengewoond), tegen nauwelijks zes op de tien vrouwen geboren in de eerste helft van de jaren zeventig (grafiek 3.1). Van uitstel hoeft echter nog geen afstel te komen. Het percentage mensen dat ooit gaat samenwonen met een partner is vrijwel gelijk gebleven. Het bedraagt zowel voor vrouwen geboren begin jaren vijftig als voor vrouwen geboren begin jaren zestig zo'n 95%.

Dit uitstel zonder afstel hangt samen met het feit dat relatievorming steeds geleidelijker plaatsvindt. Behalve onder jongeren met een sterk religieuze achtergrond, is trouwen vanuit het ouderlijk huis vrij uitzonderlijk geworden (grafiek 3.2). Men gaat eerst alleen wonen en een intieme relatie wordt langzaam opgebouwd: men blijft af en toe bij elkaar slapen, gaat samen op vakantie en komt geleidelijk tot een lat-relatie. Pas daarna wordt er samengewoond en volgt, na steeds langere tijd en steeds minder vaak, het huwelijk. Sprong men vroeger direct in het diepe, tegenwoordig gaat eerst een teen in het water om te peilen of men verder zal gaan.

Proefhuwelijk

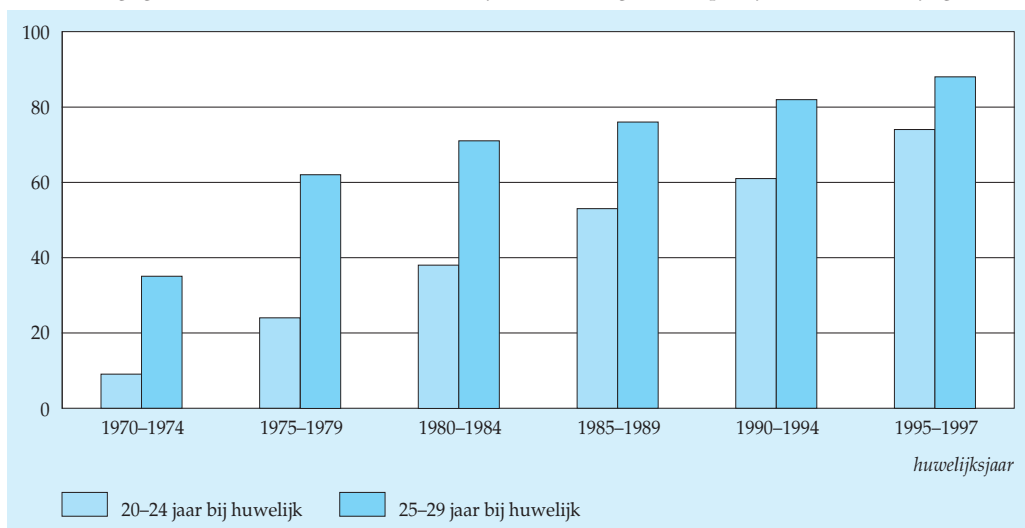
Steeds minder jongeren trouwen zonder eerst te hebben samengewoond. Vroeger kwam het nauwelijks voor, maar tegenwoordig woont vrijwel iedereen al samen als

er wordt getrouwd. Zo had van de vrouwen die in de periode 1970–1974 trouwden en in de tweede helft van de twintig waren ongeveer 30 procent voor het huwelijk samengewoond, tegen ongeveer 90% van de vrouwen die trouwden in de periode 1995–1997 (grafiek 3.3).

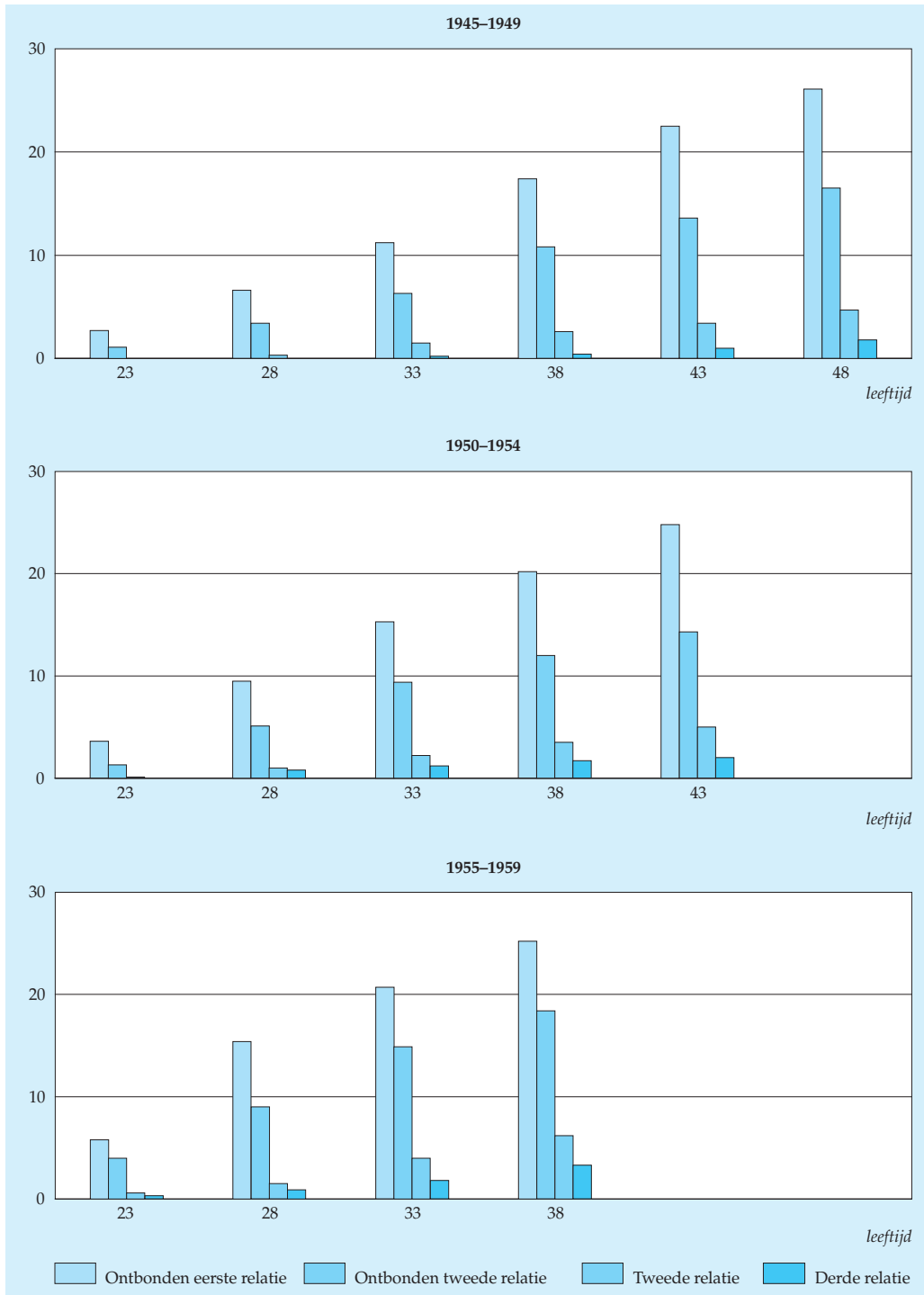
Het ongehuwd samenwonen heeft dus een hoge vlucht genomen, maar het huwelijk is daarmee, ook onder de jongeren, nog niet uit de gratie: driekwart van de samenwonende 18–24-jarige jongeren verwacht ooit te gaan trouwen, zo blijkt uit het OG98. Het samenwonen is voor hen dus eigenlijk een proefhuwelijk. Dat deze proef lang niet altijd slaagt, blijkt uit het toegenomen percentage jongeren dat al een relatie achter de rug heeft (grafiek 3.4). Na de relatiebreuk vinden vooral de jongeren bovendien vrij snel een nieuwe partner, waardoor ook het percentage jongeren dat met een tweede of volgende partner samenwoont toeneemt.

De relatiegeschiedenis kent tegenwoordig dus meer mijlpalen dan vroeger. Uit het vaker uit elkaar gaan en weer gaan samenwonen blijkt dat samenwonen vrijblijvender is dan trouwen.

3.3 Percentage gehuwde vrouwen dat voor het huwelijk heeft samengewoond, per tijdvak waarin ze zijn getrouwd

3.4 Percentage vrouwen met een tweede/derde relatie en een ontbonden eerste/tweede relatie, per tijdvak waarin ze zijn geboren

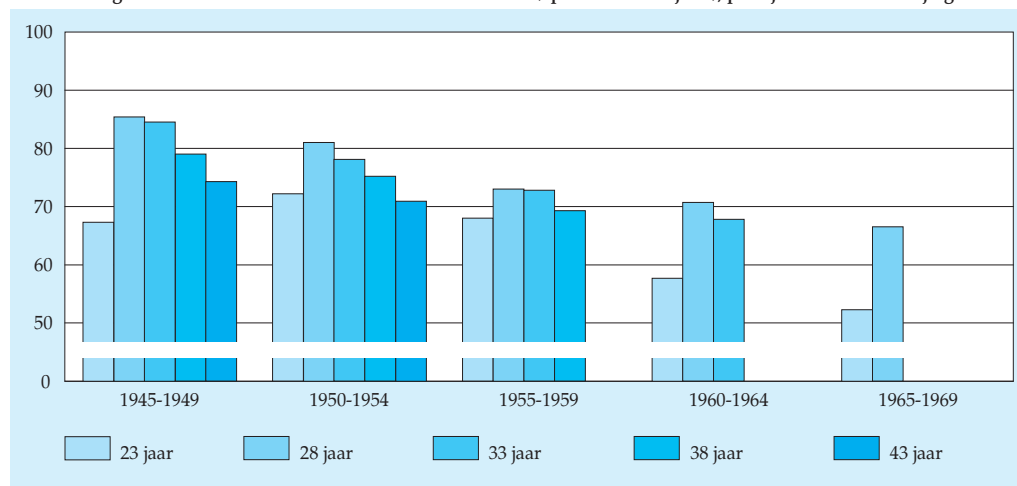
Ongehuwd samenwonen snel ingeburgerd

Hoewel een toenemend aantal mensen een tweede of derde relatie aangaat, heeft toch nog het merendeel van de bevolking met één partner samengewoond (grafiek 3.5). De toon wordt dus nog steeds gezet door mensen met een bestendige eerste relatie. Het gangbare patroon is dat eerst bij wijze van proef wordt samengewoond, veelal gevolgd door een bevestiging in de vorm van een huwelijk, een samenlevingscontract of een partnerschapsregistratie. De populaire media wekken misschien de indruk dat het normaal is af en toe van partner te wisselen, maar dit voorbeeld wordt maar zelden gevolgd. In een relatie die niet optimaal is, zullen de nadelen vaak niet opwegen tegen de voordelen. De emotionele gevolgen zijn vaak ernstig, zeker voor de eventuele kinderen, en ook de financiële consequenties kunnen onoverkomelijk zijn.

Ook de minderheid die wél meerdere keren heeft samengewoond ziet een langdurige, stabiele relatie waarschijnlijk als ideaal. Het ouderwetse motto 'tot de dood ons scheidt' lijkt door samenwoners eerder te zijn vervangen door 'tot het echt niet meer gaat' dan door 'voor zolang het duurt'. Is er uiteindelijk sprake van meerdere relaties, dan kan dit meestal worden bestempeld als 'seriële monogamie': zolang de relatie duurt is men trouw aan de partner.

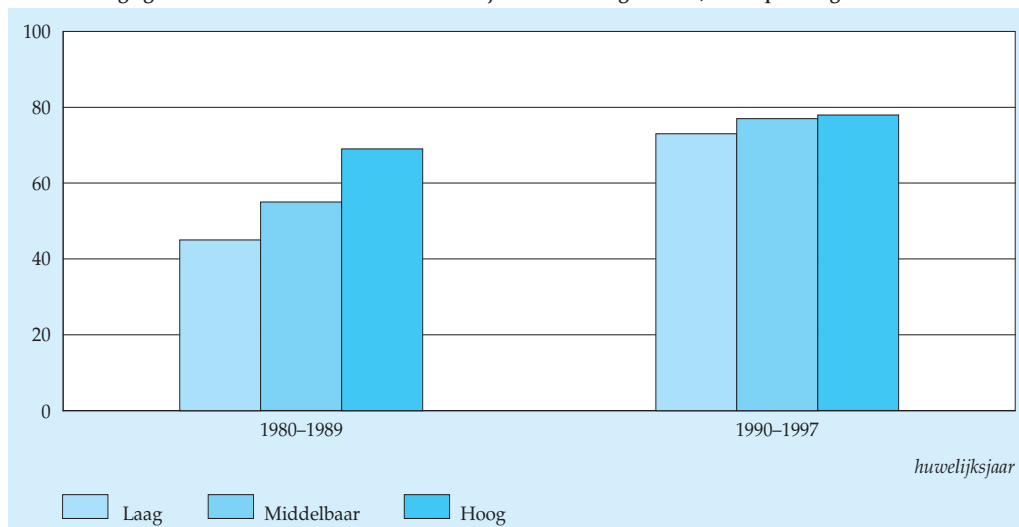
Samenwonen is in slechts enkele decennia vrijwel volledig ingeburgerd. Aanvankelijk waren het vooral de hoger opgeleide, progressievere jongeren die gingen samenwonen. Van degenen die in de jaren tachtig trouwden, hadden nog beduidend minder laag opgeleide vrouwen dan hoog opgeleide vrouwen vóór het huwelijk samengewoond (grafiek 3.6). Onder vrouwen die in de jaren negentig trouwden was dit verschil naar opleidingsniveau nagenoeg verdwenen.

3.5 Percentage vrouwen dat samenwoont¹⁾ in hun eerste relatie (op diverse leeftijden), per tijdvak waarin ze zijn geboren

¹⁾ Samenwonen in een huwelijk of buiten een huwelijk.

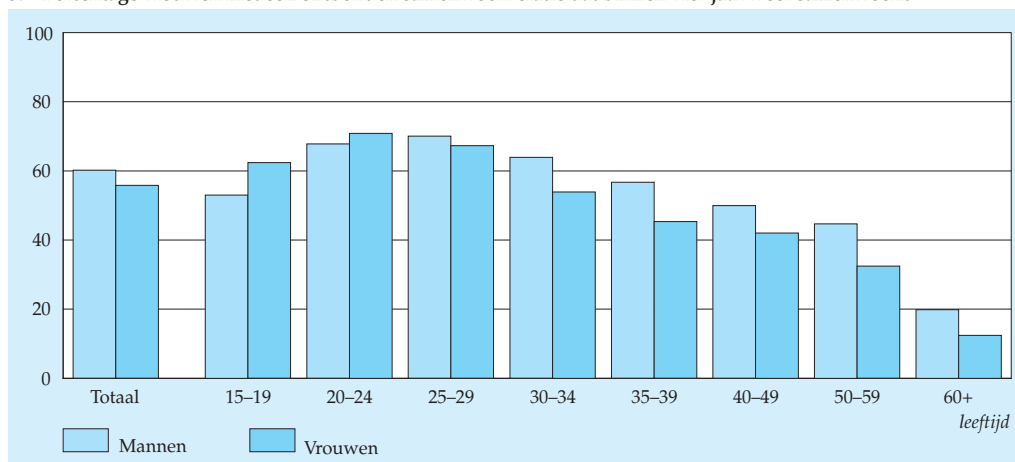
3.6 Percentage gehuwde vrouwen dat voor het huwelijk heeft samengewoond, naar opleidingsniveau

Uithuilen en opnieuw beginnen

Mislukt het 'proefhuwelijk', dan breekt er na enige tijd meestal opnieuw een fase aan waarin men op zoek gaat naar een partner. Hoe snel en hoe vaak dit gebeurt, kan worden afgeleid uit de gegevens van de gemeentelijke basisadministraties. Zo blijkt dat van de mannen die in 1995 hun samenwoonrelatie zagen stuklopen, rond 60%

3.7 Percentage vrouwen met een ontbonden samenwoonrelatie dat binnen vier jaar weer samenwoont¹⁾

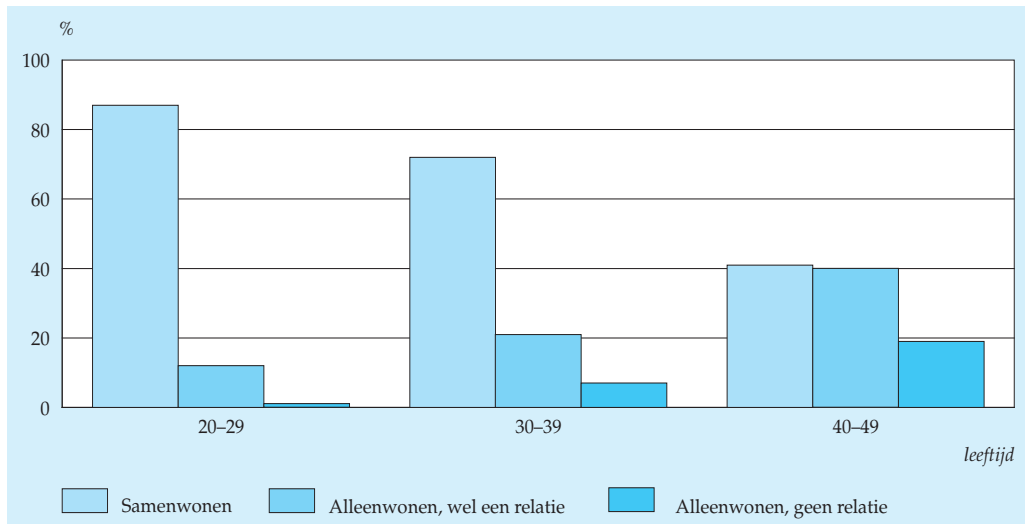

¹⁾ Ongehuwd samenwonende vrouwen die in 1995 een relatieontbinding hebben meegemaakt en in de periode 1996-2000 opnieuw hebben samengewoond.

binnen vier jaar een nieuwe relatie was aangegaan, tegen 55% van de vrouwen (grafiek 3.7). Wellicht gaan mannen eerder en actiever op zoek naar een nieuwe partner, maar ook leeftijd speelt een rol, zoals blijkt uit de grafiek. Jonge vrouwen (tot medio twintig) hebben een grotere kans dan mannen om betrekkelijk snel een nieuwe partner te vinden, terwijl mannen op meer gevorderde leeftijd in het voordeel zijn.

Beide seksen hebben tussen de twintig en dertig de meeste kans op een nieuwe relatie. Zeker voor vrouwen kan op deze leeftijd een nog te realiseren kinderwens een stok achter de deur zijn. Met het toenemen van de leeftijd nemen de kansen op de relatiemarkt af, hetgeen zich weerspiegelt in de verwachtingen met betrekking tot de toekomstige leefsituatie (grafiek 3.8). Ongetwijfeld speelt ook een afnemende behoefte aan een nieuwe relatie een rol. Anderzijds hebben relaties dan ook een groot deel van hun aantrekkelijkheid verloren, en hechten mensen als ze ouder worden meer aan hun onafhankelijkheid. Dit blijkt ook uit het opvallend hoge percentage veertigers dat wel een relatie wil, maar niet wil samenwonen.

3.8 Verwachte toekomstige leefsituatie van alleenstaande vrouwen, naar leeftijdsklasse

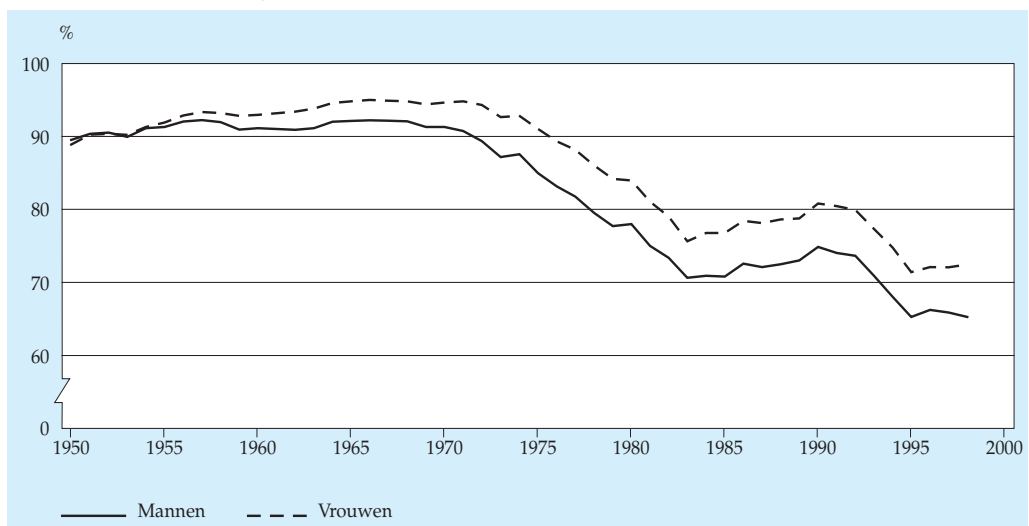
Grotere onafhankelijkheid

Nog in de jaren vijftig was het hoogst ongebruikelijk om ongehuwd samen te wonen. Het ouderlijk huis verlaten en een seksuele relatie aangaan was in die tijd eigenlijk voorbehouden aan degenen die gingen trouwen. In die naoorlogse jaren

was de aandacht sterk gericht op economische wederopbouw en was er in het maatschappelijk leven weinig tijd en ruimte voor sociale experimenten. Normen en waarden hadden nog een sterke algemene geldigheid, en op naleving werd nauwlettend toegezien door buurt en kerk. Pas in de jaren zestig, toen de wederopbouw was voltooid en ook de economie een tijdperk van grote bloei doormaakte, raakte de samenleving in een stroomversnelling. Hoewel (een minderheid van) de jongeren ernaar streefden de eigen samenleving minder burgerlijk in te richten, won het huwelijk nog iets aan populariteit. De kans op een eerste huwelijk nam onder vrouwen toe van 90% in 1950 tot 95% in 1970 (grafiek 3.9), deels omdat het steeds gemakkelijker werd een huis te vinden en een gezin te onderhouden.

Aangespoord door de vrouwenemancipatie en een grote krapte op de arbeidsmarkt, en uitgerust met een sterk gestegen opleidingsniveau, zochten steeds meer vrouwen betaald werk. Dit droeg vervolgens weer bij aan verdere emancipatie, omdat vrouwen financieel minder afhankelijk werden van hun echtgenoot. Ook in seksueel opzicht verwierven ze een veel grotere onafhankelijkheid. In 1963 kwam de anticonceptiepil op de markt, die zeven jaar later in het ziekenfondspakket werd opgenomen. De relatie tussen seks en huwelijk werd geleidelijk losser, en een seksueel experiment dat tot zwangerschap leidde, had steeds minder vaak een gedwongen huwelijk (een 'moetje') tot gevolg. Vooral het feit dat ongewenst moederschap niet langer een groot risico vormde, maakte het ongehuwd samenwonen bij wijze van 'proefhuwelijk' mogelijk. In de volksmond heette het toen nog 'hokken', iets dat lang niet door iedereen fatsoenlijk werd gevonden.

3.9 Kans op een eerste huwelijk

Huwelijk als bekroning relatie

In de jaren zeventig nam de duur van het 'proefhuwelijk' toe en werd ook het huwelijk steeds vaker op de lange baan geschoven. Een afwachtende houding, en meer in het bijzonder uitstel van gezinsvorming, werd ook in de hand gewerkt door de economische situatie, die na de eerste oliecrisis in 1973 snel verslechterde. Huwelijk en vruchtbaarheid raakten in een neerwaartse spiraal, waaraan pas medio jaren tachtig een eind kwam toen de economie weer aantrok.

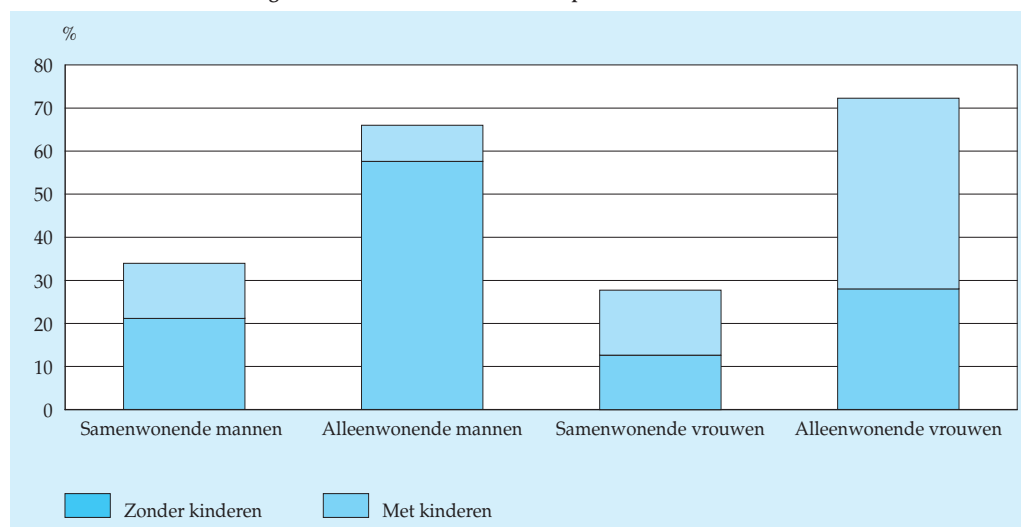
Hoewel de demografische veranderingen zich geleidelijk hebben voltrokken, heeft de levensloop van de gemiddelde man of vrouw in een opvallend korte tijd een heel andere gedaante gekregen. Nu ongehuwd samenwonen gemeengoed is geworden, is 'hokken' in onbruik geraakt. Het merendeel van de kinderen gaat vanuit het ouderlijk huis eerst een tijdje zelfstandig wonen, al dan niet met een partner. Beide seksen volgen steeds langer onderwijs en zoeken vervolgens eerst een goede uitgangspositie op de carrièreladder. Pas dan, als vrouwen rond de dertig zijn of soms aanzienlijk ouder, is het geschikte moment voor een of meer kinderen aangebroken. Het huwelijk is voor sommigen dan een logische stap, omdat het de eenvoudigste manier is om tal zaken juridisch goed te regelen, zeker waar het kinderen betreft. Voor anderen zijn minder rationele argumenten doorslaggevend. Zij zien het huwelijk vooral als de bekroning van een relatie. Een dergelijke relatie biedt een goede, beschermde omgeving voor kinderen, en samen met het al genoemde juridische argument om te trouwen verklaart dit het sterke verband tussen huwelijk en kinderen: minder dan één op de tien huwelijken blijft kinderloos. De kans op een eerste huwelijk is tegenwoordig ruim twee op de drie. Het huwelijk is daarmee nog steeds onderdeel van de levensloop van een ruime meerderheid van de mensen, en dit zal voorlopig ook zo blijven.

Kwart strandt

Toen in de jaren vijftig vrijwel iedereen nog trouwde, zorgde een echtscheiding niet alleen voor veel leed, maar in de destijds zeer omvangrijke burgerlijke kringen ook voor een stigma. Omgeving en betrokkenen ervoeren het als een schande die het best bedekt kon blijven, en waar dit niet mogelijk was – zoals in huwelijksadvertenties – diende het predikaat 'schuldloos gescheiden' als geruststelling. In die tijd was de kans op een breuk dan ook relatief klein: één op de tien huwelijken viel uiteen door echtscheiding. Met de tanende populariteit van het huwelijk in de jaren zeventig, schoot ook het echtscheidingscijfer omhoog (zie grafiek 8.1). Wijzigingen in de sociale wetgeving maakten het gescheiden vrouwen met kinderen mogelijk om als 'bijstandmoeder' een economisch zelfstandig leven te leiden. Sinds het begin van de jaren tachtig schommelt de echtscheidingskans rond één op de vier.

Na de scheiding wonen de mannen doorgaans een tijdje alleen. Voor vrouwen is dit veel minder vaak het geval, omdat rechters de eventuele kinderen doorgaans aan hen toewijzen. Kort na de scheiding blijkt een opmerkelijk groot aantal gescheidenen echter al weer samen te wonen. Zo woonde van alle personen die in 1994 scheidten bijna een derde aan het begin van 1995 al weer samen met een partner [43] (grafiek 3.10). Voor een deel is dit toe te schrijven aan het feit dat een relatie die al vóór de scheiding bestond gewoon wordt voortgezet. Dit blijkt ook uit het antwoord op de vraag in het OG98 naar de belangrijkste reden voor de echtscheiding. Een op de drie gescheidenen noemt de buitenechtelijke relatie van één van de huwelijkspartners.

3.10 Leefsituatie van in 1994 gescheiden mannen en vrouwen op 1-1-1995

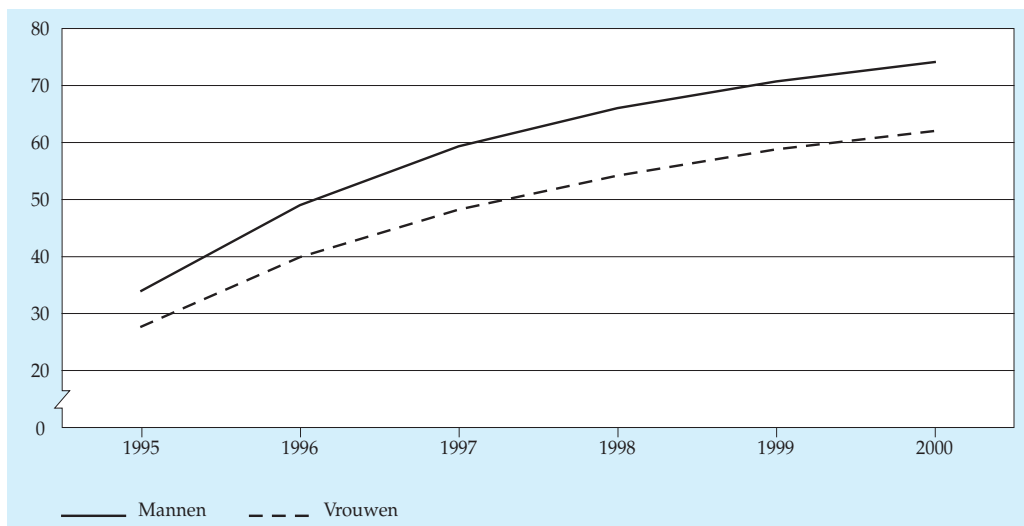
Meerderheid begint nieuwe relatie

Het percentage gescheidenen dat opnieuw een relatie aangaat neemt toe met de tijd. Binnen drie jaar na de scheiding woont ruim de helft opnieuw samen (of heeft opnieuw samengewoond). Binnen zes jaar heeft meer dan twee derde een nieuwe relatie (gehad). Voor gescheiden mannen zijn de kansen op de relatiemarkt wat beter dan voor vrouwen. Binnen zes jaar heeft ongeveer driekwart van de mannen een nieuwe relatie (gehad), tegen bijna twee derde van de vrouwen (grafiek 3.11). Net als bij ongehuwde voormalige samenwoners die opnieuw een partner zoeken, neemt de slagingskans, en deels ook de behoefte aan een nieuwe relatie, af met de

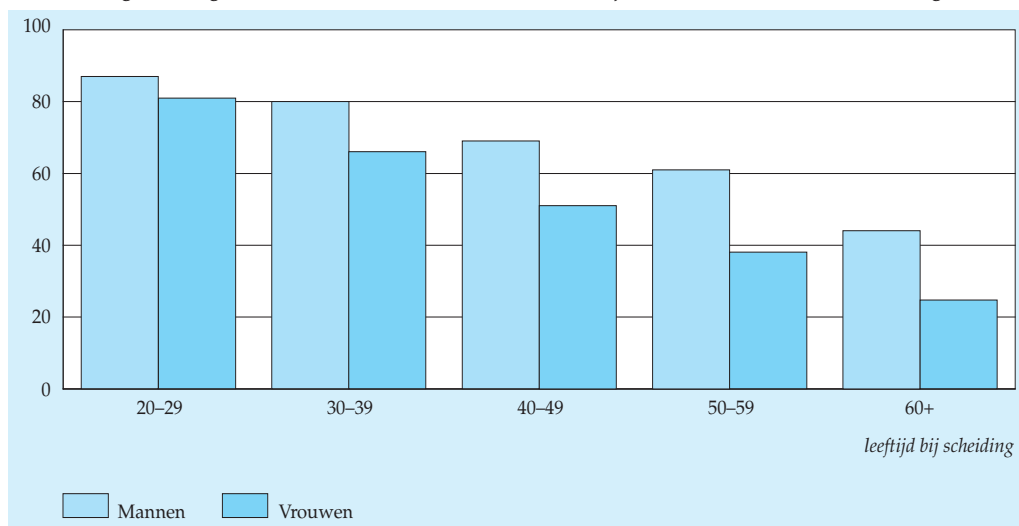
leeftijd. Van de mannen die als twintiger scheiden, vindt 85% binnen zes jaar een nieuwe partner, tegen 45% van de scheidende zestigplussers (grafiek 3.12). De jonge gescheidenen zijn uiteraard vaker kinderloos, maar omdat de meesten van hen toch graag een gezin met kinderen willen, doen ze waarschijnlijk meer moeite om snel een nieuwe partner te vinden.

Anders dan het geval is bij jonge voormalige samenwoners, hebben vooral veel gescheiden vrouwen nog kinderen thuis. Dit maakt het vinden van een nieuwe partner niet eenvoudig. Enerzijds liggen deze vrouwen, zeker onder kinderloze mannen, minder goed in de markt, anderzijds zullen ze ook hogere eisen stellen aan een eventuele kandidaat-partner. Niet zelden hebben de kinderen een doorslaggevende stem. Ook na het nemen van die horde zal het 'functioneren' van de stiefouder nog lange tijd worden getoetst, met de echte ouder als maatstaf. Geen wonder dus dat een kinderloze partner met wie men zelf een gezin kan stichten in het algemeen meer in trek is dan een partner met kinderen uit een eerdere relatie. Bovendien maakt de aanwezigheid van kinderen het moeilijker om buitenshuis activiteiten te ontplooiën waarbij men 'langs natuurlijke weg' een partner kan vinden. De cijfers laten zien dat het effect van de aanwezigheid van kinderen overigens niet bijzonder groot is. Van de mannen en vrouwen zonder kinderen hadden respectievelijk 63% en 54% binnen zes jaar een partner gevonden, tegen 51% en 43% van de mannen en vrouwen mét kinderen.

3.11 Percentage in 1994 gescheiden mannen en vrouwen dat op 1 januari weer samenwoont of heeft samengewoond

3.12 Percentage in 1994 gescheiden mannen en vrouwen dat binnen zes jaar weer samenwoont of heeft samengewoond

Verschillend zoekgedrag

Het zoekgedrag op de relatiemarkt verloopt voor hen die gescheiden zijn anders dan voor degenen die alleen zijn komen te staan door het overlijden van hun partner. In het laatste geval zal er, zeker tijdens de fase van rouwverwerking, doorgaans geen sprake zijn van actief zoeken. Bovendien wordt een dergelijk gedrag door de omgeving meestal afgekeurd. Voorts speelt leeftijd opnieuw een rol. Omdat weduwen en weduwnaars meestal niet meer zo jong zijn, zullen ze vaak ook minder behoefte aan een nieuwe relatie hebben, temeer daar een eventuele nieuwe partner het in zekere zin zal moeten opnemen tegen de overledene. Bovendien is, als gevolg van de hogere sterfte onder mannen, de relatiemarkt op deze leeftijd weinig evenwichtig.

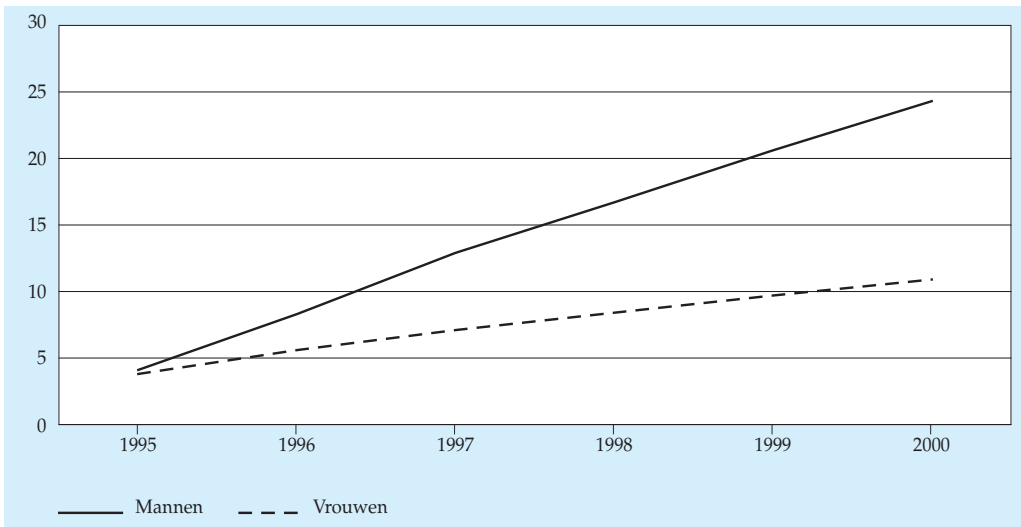
Uit grafiek 3.13 blijkt dat de relatievorming onder verweduwdeden inderdaad veel minder snel verloopt dan onder gescheidenen. Slechts één op de twintig verweduwdeden heeft binnen een jaar weer een relatie. Binnen zes jaar na het overlijden van de partner ligt het percentage uiteraard hoger, met één op de vier voor weduwnaars en één op de tien voor weduwes, maar is het in vergelijking met dat onder gescheidenen nog steeds laag.

Om het effect van andere factoren dan het leeftijdsverschil tussen gescheidenen en verweduwdeden zichtbaar te maken, kunnen we voor één bepaalde leeftijdsgroep het verschil in samenwoonkans tussen beide groepen bepalen. Binnen een jaar na de relatieontbinding is er, in het geval van degenen die als vijftiger scheidde dan wel verweduwdeden, nog steeds sprake van een groot verschil (grafiek 3.14). Van de verweduwdeden woont dan slechts een op de twintig samen, tegen ruim een op de vier

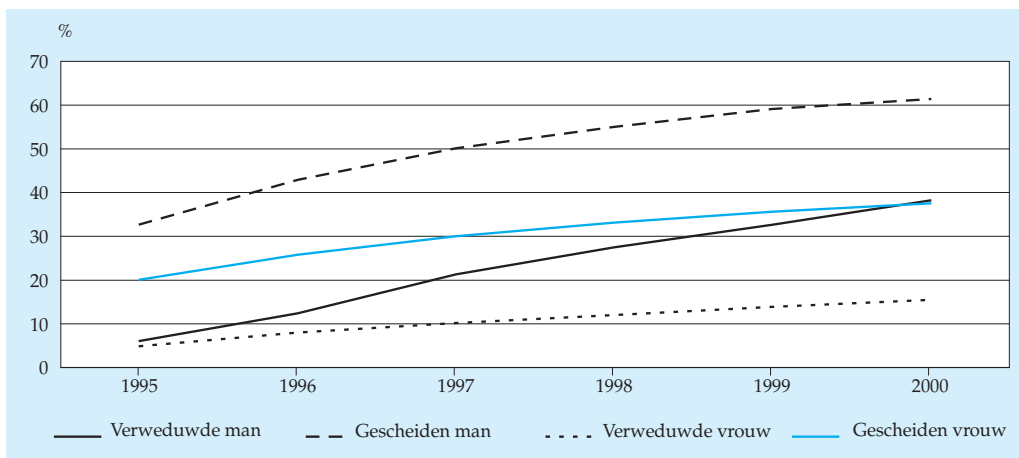

gescheidenen. Ook op de lange termijn blijft het aandeel onder gescheidenen beduidend hoger dan onder verweduwden. Binnen zes jaar na het uiteenvallen van het huwelijk woont bijna twee derde van de gescheiden mannen samen (of heeft samengewoond), tegen bijna een derde van de verweduwde mannen. Onder vrouwen zijn beide aandelen ongeveer de helft kleiner.

3.13 Percentage in 1994 verweduwde mannen en vrouwen dat op 1 januari weer samenwoont of heeft samengewoond

3.14 Samenwoonkans van in 1994 gescheiden en verweduwde vijftigers¹¹

¹¹ Voor in 1994 verweduwde of gescheiden mannen en vrouwen van 50-59 jaar oud is nagegaan of ze op 1 januari 1995-2000 weer samenwonen of hebben samengewoond.

Conclusies

- Jonge generaties gaan later samenwonen dan oudere generaties, maar niet minder vaak. Ongeveer 95% van alle vrouwen heeft ooit een relatie.
- Trouwen zonder te hebben samengewoond is van regel tot uitzondering geworden. Circa negen van de tien recent gehuwden hebben vóór hun huwelijk samengewoond.
- Het huwelijk is niet passé: de meerderheid van de samenwoners gaat uiteindelijk trouwen.
- Samenwonen heeft in belangrijke mate de status van proefhuwelijk. Relatief veel samenwoonrelaties worden ontbonden. Hierdoor is het aandeel jongeren dat een relatieontbinding heeft meegemaakt snel gestegen. Na een ontbinding vinden ze betrekkelijk snel een nieuwe partner. Het aandeel van de jongeren met een tweede partner loopt hierdoor sterk op. Niettemin woont de meerderheid (ruim twee derde van de dertigers) nog steeds met de eerste partner samen.
- Na een relatieontbinding woont twee derde van de twintigers binnen vier jaar met een nieuwe partner samen.
- Na een echtscheiding heeft de meerderheid binnen enkele jaren een nieuwe partner. Weduwen en weduwnaars gaan minder vaak en minder snel weer samenwonen dan gescheidenen.
- Gescheidenen met thuiswonende kinderen (merendeels vrouwen) hebben minder kans een nieuwe partner te vinden.

4. *Relatievorming van allochtonen*

Maarten Alders, Carel Harmsen en Erna Hooghiemstra

Meer variëteit

Anders dan vroeger, toen de overgrote meerderheid van de twintigers pas bij het huwelijk uit huis ging, wonen de meesten van hen nu enige tijd alleen of ongehuwd samen. De variëteit aan leefvormen is, vooral in deze ruim twee miljoen personen tellende leeftijdsgroep, dan ook sterk toegenomen. Deze variëteit wordt nog versterkt door het verschil in demografisch gedrag tussen autochtone en allochtone jongeren. Zo gaan veel allochtone jongeren relatief vroeg uit huis en zijn ze, blijkens de beschrijving in hoofdstuk 10, gemiddeld jonger wanneer ze in het huwelijksbootje stappen en kinderen krijgen. Tussen de allochtone groeperingen bestaan echter wel grote verschillen.

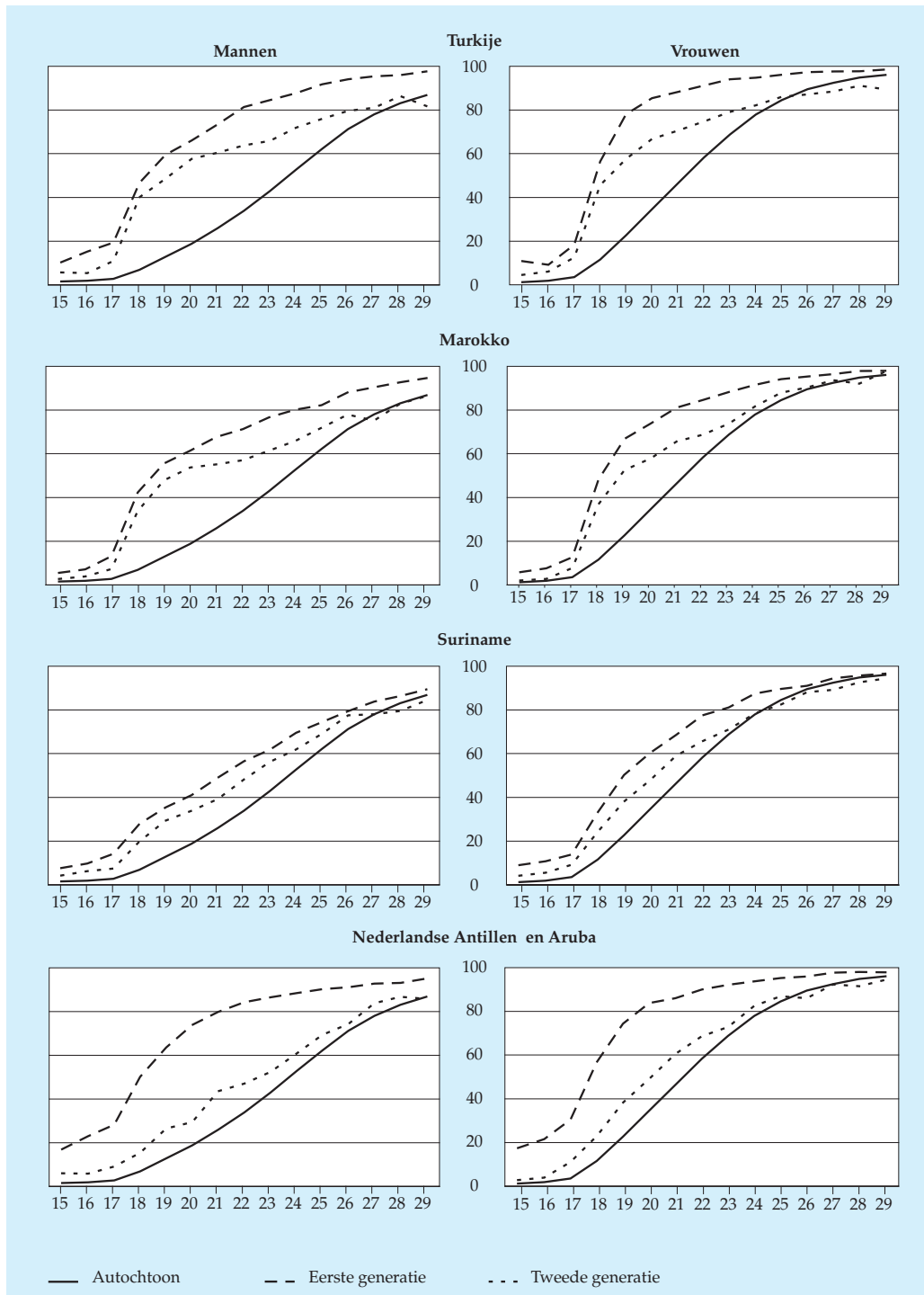
Dit hoofdstuk zal laten zien hoe de demografische levensloop van allochtone jongeren zich tot dusver voltrokken heeft en hoe allochtone jongeren zich in dit opzicht onderscheiden van autochtone jongeren. De levensloop begint hier, evenals elders in dit boek, op het moment dat een jongen of meisje het ouderlijk huis verlaat. Op dat moment staat voor hen een aantal mogelijkheden open: alleenwonen, met een partner al dan niet gehuwd gaan samenwonen of samen met een of meer anderen een huishouding gaan voeren. De wijze en leeftijd waarop allochtone jongeren van deze mogelijkheden gebruik maken, zal in veel opzichten afwijken van de in de vorige hoofdstukken beschreven 'gemiddelden'.

Vooral interessant is de vraag in hoeverre allochtone jongeren van de tweede generatie een partner zoeken binnen de eigen herkomstgroep. We beperken ons daarbij tot de Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse herkomstgroeperingen, die tezamen zo'n zeventig procent van alle niet-westerse allochtonen uitmaken. Voorts zullen we onderscheid maken naar eerste en tweede generatie allochtonen¹⁾. Hierdoor kunnen we nagaan of allochtone jongeren van de tweede generatie steeds meer gaan lijken op autochtone jongeren, dan wel of ze in demografisch gedrag meer overeenkomsten vertonen met hun leeftijdgenoten van de eerste generatie. Het volledige beeld is overigens nog niet zichtbaar, omdat de gemiddeld leeftijd van de tweede generatie laag is. De meesten van hen wonen nog in het ouderlijk huis of hebben pas onlangs de stap naar een zelfstandig bestaan gezet.

Vooral Turken en Marokkanen vroeg uit huis

Meisjes verlaten, zoals we zagen in hoofdstuk 2, moeders pappot gemiddeld twee jaar eerder dan jongens. De helft van alle in Nederland wonende meisjes is op

4.1 Percentage jongeren dat het ouderlijk huis heeft verlaten, 1 januari 2000

21-jarige leeftijd uit huis. Allochtone jongeren vertrekken vaak aanzienlijk eerder, zo blijkt uit de percentages jongeren die op 1 januari 2000 nog bij hun ouders thuis woonden. Ongeveer de helft van de Turkse en Marokkaanse eerste generatie was op 18-jarige leeftijd al uit huis (grafiek 4.1). Onder Turken en Marokkanen gaan meisjes iets eerder uit huis dan jongens, maar het verschil in leeftijd is veel kleiner dan onder autochtone meisjes en jongens. De tweede generatie vertrekt iets later dan de eerste generatie: de helft is op 19-jarige leeftijd uit huis.

Opvallend is het feit dat Turken en Marokkanen van de tweede generatie in dit opzicht sterker lijken op hun leeftijdgenoten van de eerste generatie dan op autochtone jongeren. Dat ze iets later uit huis gaan dan de eerste generatie kan onder meer worden toegeschreven aan hun hogere onderwijsparticipatie. Door hun langere leerweg zijn ze wellicht meer geneigd om nog een tijdje bij hun ouders te blijven wonen. De bevinding dat Turken en Marokkanen van de tweede generatie desondanks relatief jong uit huis gaan, hangt onder meer samen met hun eerdere start op de relatiemarkt.

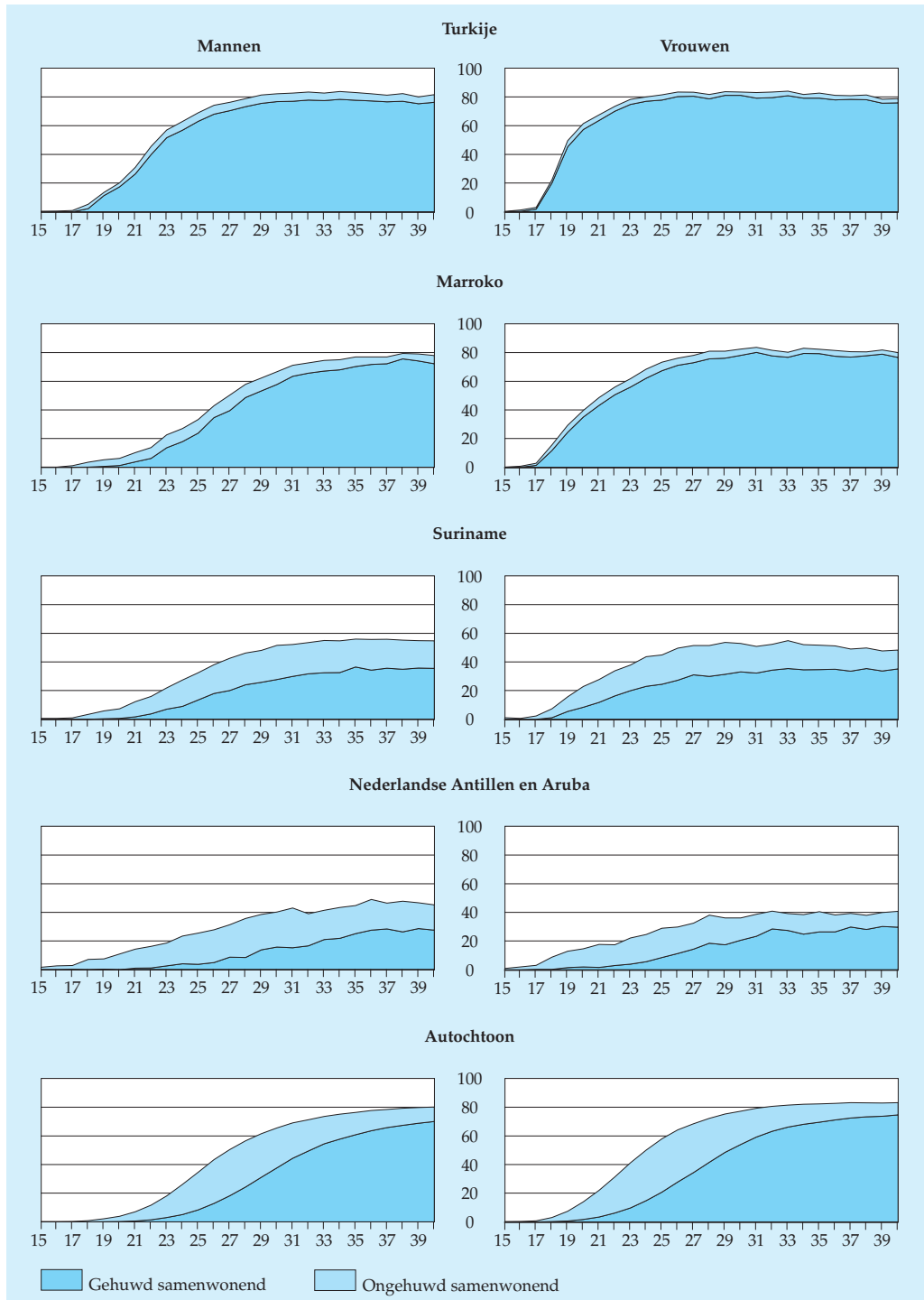
Wat betreft het uit huis gaan verschillen Surinamers en Antillianen/Arubanen duidelijk van Turken en Marokkanen. De tweede generatie van deze herkomstgroeperingen lijkt in dit opzicht sterk op de autochtonen. Dit geldt vooral voor de Antilliaanse en Arubaanse jongeren. Van de eerste generatie Antillianen en Arubanen, daarentegen, woonde in 2000 op 18-jarige leeftijd de helft al niet meer bij de ouders, een situatie die overeenkomt met die van de eerste generatie Turken en Marokkanen. De wijze waarop dit cijfer tot stand komt, verschilt echter wel tussen deze groepen. Voor veel Antilliaanse/Arubaanse jongeren valt het moment waarop ze uit huis gaan samen met het moment waarop ze naar Nederland komen. Vaak arriveren ze hier als alleenstaande, voor werk of studie. De tweede generatie gaat, zoals gezegd, veel later uit huis. Van de Antilliaanse/Arubaanse vrouwen is pas op 20-jarige leeftijd de helft uit huis, de mannen zijn hun 22ste verjaardag dan al ruim gepasseerd. Onder Surinaamse jongeren gaat zowel de eerste als de tweede generatie relatief laat uit huis.

Jong uit huis, jong getrouwd

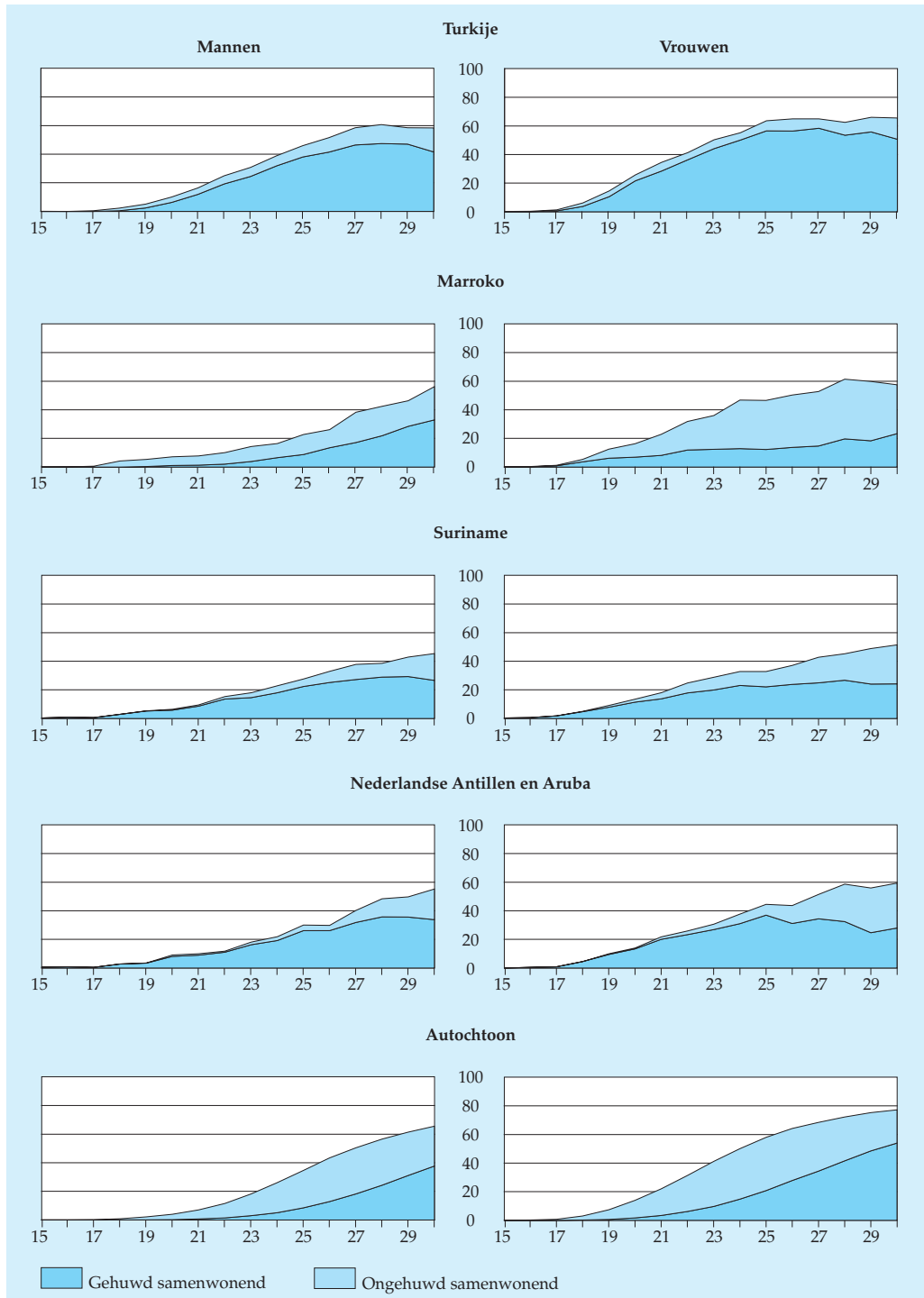
Omdat veel allochtone jongeren, vooral uit de Turkse en Marokkaanse herkomstgroeperingen, op jonge leeftijd uit huis gaan, beginnen ze ook vroeg aan een nieuwe, zelfstandige fase in hun levensloop. Onder autochtone twintigers heeft trouwen vanuit het ouderlijk huis plaatsgemaakt voor alleenwonen of ongehuwd samenwonen. In hoeverre volgen allochtone jongeren tegenwoordig dit patroon?

De Turkse en Marokkaanse jongeren die het ouderlijk huis vroeg verlaten, blijken meestal ook al op jonge leeftijd samen te wonen. Anders dan de autochtone jongeren zijn deze samenwoners in de regel gehuwd. Ongehuwd samenwonen komt relatief

4.2 Percentage gehuwd en ongehuwd samenwonenden, eerste generatie allochtonen en autochtonen, 1 januari 2000

4.3 Percentage gehuwd en ongehuwd samenwonenden, tweede generatie allochtonen en autochtonen, 1 januari 2000

vaak voor onder Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse jongeren. Zij lijken in dit opzicht op de autochtone jongeren.

Al op 19-jarige leeftijd woont de helft van de eerste generatie Turkse vrouwen (meestal gehuwd) samen met een partner (grafiek 4.2). De meeste autochtone vrouwen wonen dan nog bij hun ouders, en samenwonen is onder autochtone jongeren van deze leeftijd vrij uitzonderlijk (minder dan één op de tien). Turkse vrouwen onderscheiden zich in dit opzicht ook van de andere allochtone groepen. Van de Marokkaanse vrouwen woont 'nog maar' een kwart samen als ze 19 zijn. Turkse mannen van de eerste generatie zijn beduidend ouder als ze aan relatievorming beginnen, en blijven dan ook langer bij hun ouders. Ze wonen, met gemiddeld ruim 22 jaar, desondanks veel eerder samen dan autochtone mannen. De laatstgenoemden zijn gemiddeld vijf jaar ouder bij aanvang van hun samenwoonrelatie. Turken van de tweede generatie zijn aanzienlijk ouder als ze aan een relatie beginnen (grafiek 4.3).

Er bestaan echter opnieuw grote verschillen tussen de herkomstgroeperingen. Zo hebben Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse jongeren van de eerste generatie veel minder vaak een samenwoonrelatie dan Turkse en Marokkaanse jongeren. Van de 30-jarige mannen in deze groepen woont ongeveer de helft samen. Dit aandeel is zelfs beduidend lager dan dat onder autochtone jongeren van deze leeftijd.

Turkse vrouwen wonen zelden alleen

Tegenwoordig kiezen ook veel allochtone jongeren ervoor om eerst een tijdje alleen te wonen. Rond hun twintigste wonen ze zelfs vaker alleen dan autochtonen. Dit komt doordat autochtone jongeren dan nog meestal thuis wonen. Met het stijgen van de leeftijd neemt vooral onder Turkse jongeren het percentage alleenstaanden af. Vooral Turkse vrouwen wonen, als ze de twintig zijn gepasseerd, zelden alleen. Deze situatie contrasteert sterk met die onder Antilliaanse en Arubaanse jongeren van de eerste generatie, in het bijzonder de mannen. Het betreft hier, zoals we al zagen, voor een belangrijk deel jongeren die als alleenstaande naar Nederland zijn gekomen.

Turkse samenwoners van de eerste generatie zijn vrijwel altijd gehuwd, maar ook onder Turkse jongeren van de tweede generatie komt ongehuwd samenwonen nauwelijks voor. Bij Marokkaanse jongeren van de tweede generatie begint het ongehuwd samenwonen echter al iets meer in zwang te raken. Op 25-jarige leeftijd woont 13% van de tweede generatie Marokkanen ongehuwd samen, tegen 7% van de Turkse tweede generatie (grafiek 4.3). Van de autochtone jongeren woont op deze leeftijd ruim een kwart ongehuwd samen. In de Caraïbische cultuur is het ongehuwd samenwonen daarentegen vrij gebruikelijk

Een opvallend verschijnsel, vooral onder Turken en Marokkanen, is de frequente inwoning bij andere familieleden dan de ouders. Deze jongeren blijken vaak het

ouderlijk huis te verlaten om bij andere familieleden, zoals broer of zus, in te trekken. Van de 12 duizend Turkse en Marokkaanse jongeren die in 1999 uit huis zijn gegaan, zijn ruim 5 duizend bij broers of zussen ingetrokken [75]. Dit inwonen bij andere familieleden is vaak een eerste stap op weg naar meer zelfstandigheid. De meesten gaan na deze periode van inwoning alsnog geheel zelfstandig wonen.

Weinig gemengde huwelijken onder Turken en Marokkanen

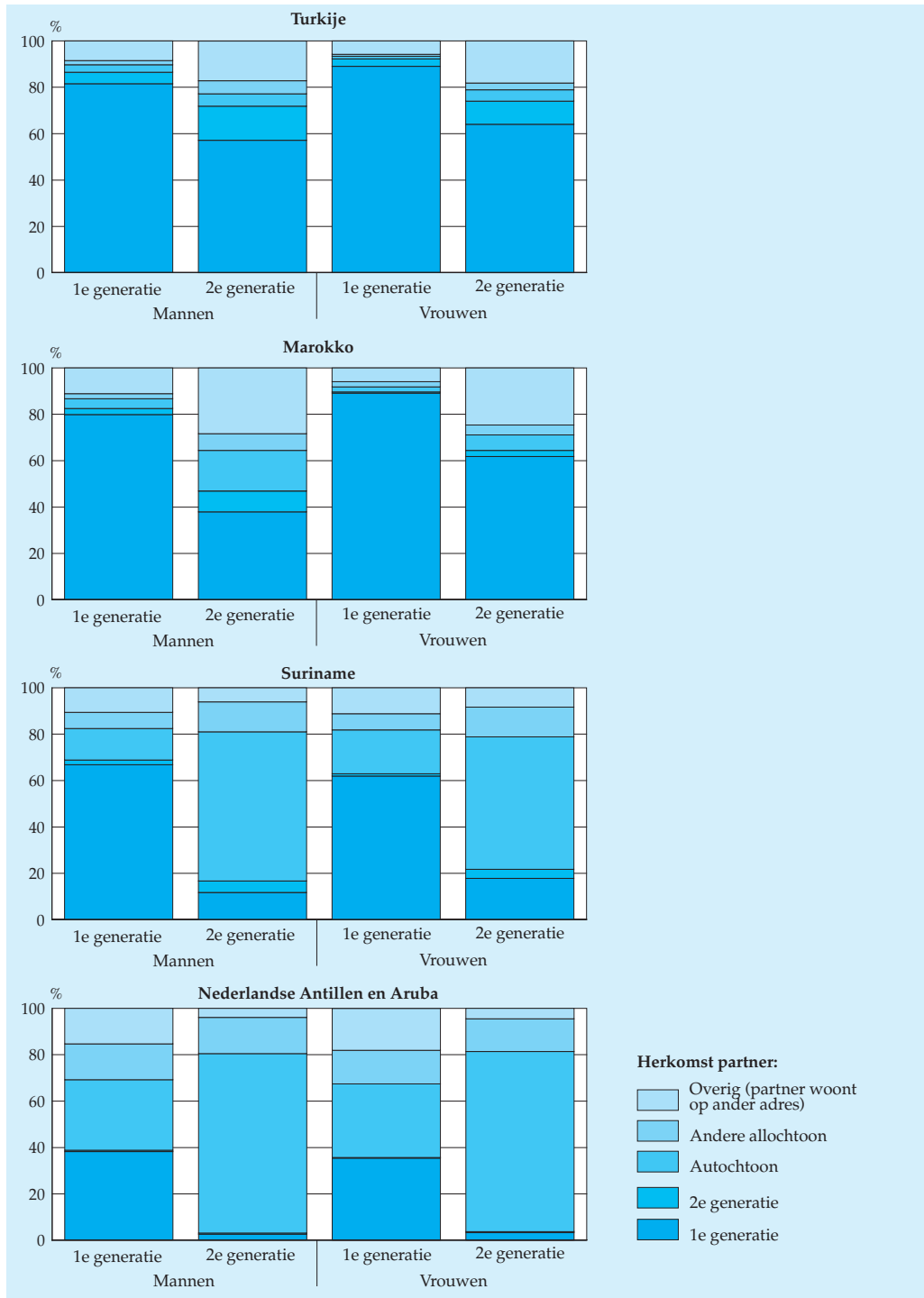
Turkse en Marokkaanse jongeren kiezen dus overwegend voor het huwelijk als relatievorm. Het is interessant om na te gaan met wie zij trouwen. Over het algemeen geldt voor Turken en Marokkanen dat zij huwen met een partner binnen de eigen herkomstgroep. De overgrote meerderheid van de eerste generatie Turken en Marokkanen is getrouwd met een Turk of Marokkaan die eveneens tot de eerste generatie behoort. Zo zijn acht van de tien mannen getrouwd met een vrouw van gelijke herkomst, en negen van de tien vrouwen met een man van gelijke herkomst (grafiek 4.4). Een groot deel van hen was al gehuwd voordat zij naar Nederland vertrokken.

Het patroon van de tweede generatie ziet er iets anders uit. Hoewel nog maar weinig Turken en Marokkanen van de tweede generatie zijn gehuwd, ontstaat er toch al een duidelijk beeld van hun partnerkeuze. Allereerst is de tweede generatie vaker dan de eerste met een autochtoon getrouwd. Toch gaat het nog om een kleine minderheid. Opvallend is verder dat ongeveer zes op de tien gehuwde Turken van de tweede generatie een Turkse partner hebben die tot de eerste generatie behoort. Bij Marokkanen schommelt het tussen de vier op de tien bij mannen en zes op de tien bij vrouwen. Een aanzienlijk deel van deze partners is speciaal voor dit huwelijk naar Nederland gekomen [40].

Huwelijksmigratie vormt de laatste tijd een belangrijke bron van migratie uit Turkije en Marokko. Ieder jaar sluiten enkele duizenden Turken en Marokkanen een huwelijk met een partner die in het herkomstland woont [65]. Dat velen kiezen voor een partner die nog woont in het land van herkomst blijkt ook uit het feit dat bijna een op de vijf gehuwden (nog) niet met de partner samenwoont (grafiek 4.4). Hoewel er geen exacte cijfers bekend zijn, kan worden aangenomen dat het hier vooral om huwelijken gaat met een in het buitenland wonende partner die wacht op toestemming om zich in Nederland te vestigen.

Gemengde huwelijken onder Turken en Marokkanen zijn dus betrekkelijk zeldzaam, maar niet zeldzamer dan onder autochtonen [40]. Surinamers, en vooral Antillianen en Arubanen, zijn veel meer geneigd om een huwelijkspartner te kiezen die niet tot de eigen herkomstgroepering behoort. Van de tweede generatie Antillianen en Arubanen trouwt maar liefst driekwart met een autochtoon (grafiek 4.4).

4.4 Gehuwden naar herkomstgroepering, generatie en herkomstgroepering partner, 1 januari 2001

Waarom zo'n sterke huwelijksmigratie?

De vraag waarom Turken en Marokkanen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Antillianen en Surinamers, zo massaal kiezen voor een partner die is geboren in het herkomstland en zo weinig voor een autochtoon, is niet eenvoudig te beantwoorden. Partnerkeuze is een complex proces, waarbij vele factoren een rol spelen.

Een van de factoren die een rol spelen is de keuzemogelijkheid binnen de eigen groep. Gemengde huwelijken komen vaker voor naarmate de keuze binnen die groep beperkt is. Het mannenoverschot, waarvan begin jaren zeventig sprake was bij de Turkse en Marokkaanse groep, is door gezinsherenigende migratie overgegaan in een vrij evenwichtige man-vrouw-verhouding. De keuzemogelijkheid is bovendien vergroot doordat de Turkse en Marokkaanse groepen in de loop der tijd sterk in omvang zijn toegenomen. Het verklaart mede waarom velen in de eerste periode een partner in het herkomstland zochten.

Bij de mate waarin gemengd huwen voorkomt speelt ook de sociale afstand tussen groepen een rol. Naarmate groepen meer op elkaar lijken, huwen ze vaker met elkaar. Het is een van de verklaringen waarom de tweede generatie (iets) vaker met een autochtoon is gehuwd dan de eerste generatie. De verwachting is dat het aandeel gemengd gehuwden in de toekomst verder zal toenemen.

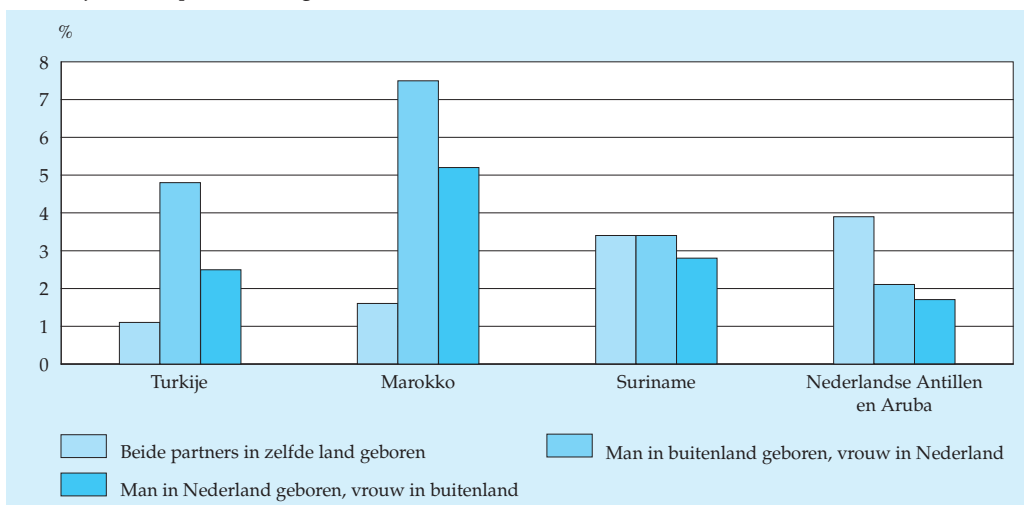
Ook de migratiewetgeving kan een rol hebben gespeeld ten aanzien van partnerkeuze. In 1983 werd de Wet op de Gezinshereniging herzien en onder meer aangevuld met eisen betreffende minimuminkomen, werk en huisvesting van de aanvrager. In 1994 werden de eisen om een partner naar Nederland te laten migreren nog verscherpt. Hierdoor is het de laatste jaren moeilijker geworden om een huwelijkspartner uit het herkomstland naar Nederland te laten overkomen.

Een andere factor van belang is de kans op een ontmoeting met een partner van bepaalde herkomst. Veel ontmoetingsplaatsen worden gekenmerkt door een zekere etnische concentratie, wat mede kan verklaren waarom gemengde huwelijken nog steeds weinig voorkomen. De gelegenheid om potentiële huwelijkspartners van eigen herkomst in Nederland te ontmoeten, tijdens werk, opleiding of recreatie, is, oppervlakkig gezien, wel ruim voorhanden. Verreweg de meeste allochtone leerlingen bezoeken een school met een relatief groot aandeel allochtonen. In het bijzonder geldt dit voor Turken en Marokkanen met een lager opleidingsniveau. Het gemiddelde Turkse of Marokkaanse gezin woont bovendien in een 'verkleurende' buurt [42]. In theorie is de kans op een ontmoeting met een in Nederland wonende herkomstgenoot in de loop der tijd dus gestegen. In de praktijk zijn, als gevolg van een sterke sociale controle, de mogelijkheden om in het openbaar met elkaar op te trekken voor Turkse en Marokkaanse jongeren echter beperkt, en deze praktijk lijkt niet echt aan verandering onderhevig te zijn. Tegelijkertijd is het steeds eenvoudiger geworden om regelmatig een bezoek te brengen aan het land van herkomst. Daar blijken de meisjes veel meer vrijheid te krijgen om contacten te leggen met jongens van hun leeftijd. Deze ontwikkelingen liggen, althans gedeeltelijk, ten grondslag aan de huidige, niet onaanzienlijke huwelijksmigratie [40].

Huwelijken vaak minder stabiel

Zoals we zullen zien in hoofdstuk 8, is de kans op echtscheiding de afgelopen decennia sterk toegenomen. Deze kans hangt samen met tal van factoren, zoals het al dan niet hebben van kinderen. Echter, aan een geslaagd huwelijk ligt uiteraard ook een geslaagde partnerkeuze ten grondslag. Zo blijken sterk verschillende culturele achtergronden van de partners vaak niet bevorderlijk te zijn voor de duurzaamheid van hun relatie. In een aantal gevallen zijn ook huwelijken tussen in het buitenland geboren partners uit hetzelfde land breekbaarder dan gemiddeld. Huwelijken tussen twee op de Antillen of Aruba geboren personen blijken met een jaarlijks echtscheidingspercentage van bijna 4 bovengemiddeld instabiel (grafiek 4.5). De duurzaamheid van het huwelijk tussen twee in Turkije geboren personen is daarentegen veel groter, en ligt rond het gemiddelde cijfer voor alle huwelijken in Nederland. We moeten daarbij wel bedenken dat veel van deze huwelijken nog maar kort geleden zijn gesloten, waardoor ze naar verhouding minder kans op ontbinding hebben gelopen. Als huwelijken van gelijke duur met elkaar worden vergeleken, blijken Turkse huwelijken toch iets minder stabiel dan gemiddeld [35]. Vooral gemengde stellen, bestaande uit een allochtoon en een autochtoon, hebben het vaak moeilijk. De kans dat een Marokkaanse man en een Nederlandse vrouw echtscheiding aanvragen is bijna vijf keer zo hoog als wanneer beide partners in Marokko zijn geboren. Iets stabielier zijn de huwelijken tussen een Nederlandse man en een Marokkaanse vrouw. De beste garantie voor een succesvol huwelijk lijkt dus te liggen in de keuze van een partner uit de eigen herkomstsgroepering. Uiteraard betreft het hier slechts een statistisch verband, dat bovendien niet zonder uitzonderingen is. Zo geldt voor Antillianen en Arubanen dat juist gemengde huwelijken een beter lot zijn beschoren.

4.5 Jaarlijkse kans op echtscheiding, 2000

Overigens lijkt de kwetsbaarheid van gemengde huwelijken in de afgelopen jaren enigszins te zijn afgenomen, maar het zicht op deze ontwikkeling wordt vertroebeld door de effecten van nieuwe wetgeving. Zo is in 1994 een wet ingevoerd die tot doel heeft schijnhuwelijken tegen te gaan. De betreffende wet bepaalt, onder meer, dat een buitenlandse partner pas na drie jaar huwelijk een verblijfsvergunning kan krijgen. Het aantal huwelijken tussen een in Nederland en een in het buitenland geboren partner daalde destijds met bijna een kwart. In dit verband was het opvallend dat in 1997 een piek viel waar te nemen in het aandeel gemengde huwelijken dat in het vierde huwelijksjaar, dus na het aflopen van de wettelijke termijn van drie jaar, op echtscheiding uitliep [35]. Uit de meest recente cijfers blijkt deze piek sindsdien veel minder sterk te zijn geworden.

Noot in de tekst

- 1) Volgens de standaarddefinitie van het CBS worden alle personen van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren, gerekend tot de allochtonen. De eerste generatie is in het buitenland geboren, de tweede generatie in Nederland.

Conclusies

- Allochtone jongeren verlaten het ouderlijk huis gemiddeld eerder dan autochtone jongeren. Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie gaan weliswaar iets later uit huis dan hun leeftijdgenoten van de eerste generatie, maar veel eerder dan autochtone jongeren.
- Turkse en Marokkaanse jongeren wonen al op jonge leeftijd – meestal gehuwd – samen. Van de 19-jarige Turkse vrouwen van de eerste generatie woont de helft samen met een partner. Ongehuwd samenwonen komt, ook onder de tweede generatie, maar weinig voor.
- Surinaamse en Antilliaanse twintigers wonen vaker ongehuwd samen dan hun Turkse en Marokkaanse leeftijdgenoten.
- Turken en Marokkanen van de eerste generatie zoeken meestal een huwelijkspartner die eveneens in Turkije of Marokko is geboren.
- Ook tweede generatie Turken en Marokkanen zoeken vaak een partner in het land van herkomst. Dit vormt een bron van (huwelijks)migratie.
- Surinamers en Antillianen/Arubanen van de tweede generatie trouwen overwegend met autochtonen.
- Huwelijken tussen allochtonen blijken meer dan gemiddeld kwetsbaar. Vooral gemengde huwelijken lopen een grote kans op echtscheiding.

5. *Kinderwens en huwelijk*

Maarten Alders en Arie de Graaf

Meer fasen in levensloop

In de tweede helft van de afgelopen eeuw is er steeds meer variëteit gekomen in leefvormen en is de levensloop minder voorspelbaar geworden. Tussen de traditionele fasen die men als kind, gehuwd persoon en ouder doormaakte, zijn nieuwe fasen gekomen, zoals die van het alleenwonen en het samenwonen. Een vaste chronologie kennen deze fasen bovendien allang niet meer.

Het meest opvallend is de hoge vlucht die het ongehuwd samenwonen de afgelopen decennia heeft genomen. Vooral als fase die aan het huwelijk voorafgaat, maar ook als permanente leefsituatie, is het een algemeen geaccepteerd verschijnsel geworden. Medio 1998 waren er in Nederland bijna 700 duizend ongehuwd samenwonende paren, ongeveer twee keer zoveel als tien jaar eerder. Deze forse stijging houdt verband met het feit dat er tegenwoordig niet alleen vaker, maar ook langer ongehuwd wordt samengewoond.

Omdat de meerderheid van de jonge samenwonende volwassenen uiteindelijk verwacht te trouwen, werd deze fase in hoofdstuk 3 omschreven als het 'proefhuwelijk'. Steeds vaker lijkt het ook een 'volwaardige' relatie te betreffen, die de rol van het huwelijk (deels) kan overnemen. Van een volledige gelijkwaardigheid van huwelijk en samenwonen is echter nog geen sprake, getuige de onmiskenbare relatie tussen huwelijk en het krijgen van kinderen.

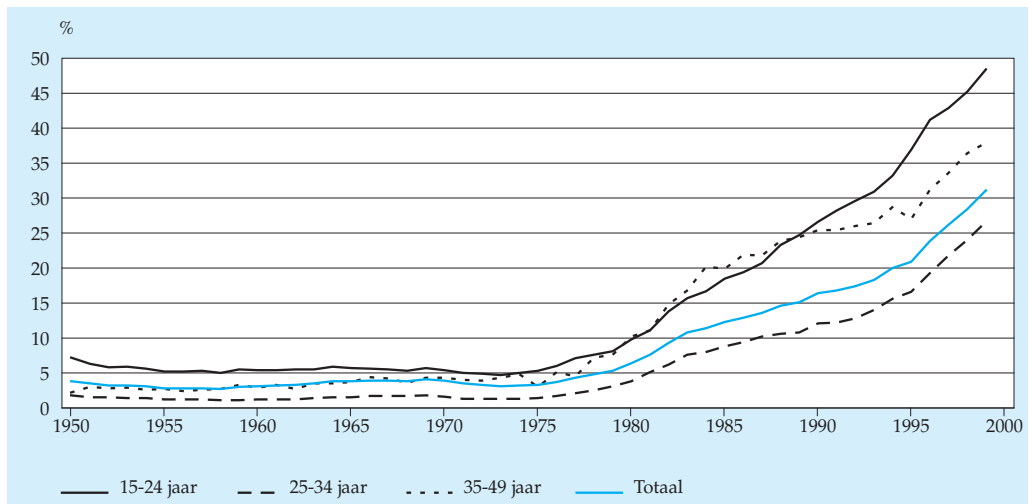
Een toename van kortere en minder stabiele relaties zal een neerwaarts effect hebben op het vruchtbaarheidscijfer. In dit hoofdstuk komt daarom het verband tussen relatievorming en vruchtbaarheid aan de orde. Hierbij kijken we naar veranderingen in de relatievorm en veranderingen in de leeftijd waarop vrouwen een relatie aangaan en een kind krijgen. Om de opeenvolgende generaties goed te kunnen vergelijken, beperken we ons tot de eerste relatie en het eerste kind van de vrouw. Onder 'relatie' verstaan we uitsluitend die relaties waarbij de partners al dan niet gehuwd samenwonen.

Meer buitenechtelijke kinderen

Doordat vrouwen steeds vaker een periode ongehuwd samenwonen voordat ze eventueel gaan trouwen, is het aantal buiten het huwelijk geboren kinderen sterk

toegenomen. Het aantal buitenechtelijke eerstgeborenen steeg tussen 1960 en 2000 van 2 duizend tot bijna 33 duizend. Ook het *aandeel* buitenechtelijke eerste geboorten in het totaal aantal eerste geboorten nam toe (grafiek 5.1). Kort na 1970 was nog een kleine daling zichtbaar vanwege de introductie van de pil. Eind jaren tachtig was al 15% van de eerste geboorten buitenechtelijk, eind jaren negentig ruim 30%. De oorspronkelijke kleine verschillen in buitenechtelijke vruchtbaarheid naar leeftijd van de moeder zijn in de afgelopen decennia sterk toegenomen. Vooral jonge vrouwen zijn vaak ongehuwd als ze hun eerste kind krijgen. Tot halverwege de jaren zeventig lag het aandeel buitenechtelijke kinderen van 15–24-jarige moeders nog onder de 10%, inmiddels is het gestegen tot bijna de helft. Opvallend is ook het feit dat vrouwen die pas na hun 34ste voor het eerst moeder worden bovengemiddeld vaak ongehuwd zijn.

5.1 Aandeel buitenechtelijke geboorten op totaal aantal geboorten, naar leeftijd moeder

Opleidingsniveau

Niet alleen de leeftijd van de moeder speelt een belangrijke rol in de buitenechtelijke vruchtbaarheid, maar ook haar opleidingsniveau. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig kwamen buitenechtelijke geboorten vooral voor bij laag opgeleide vrouwen (tabel 5.1). Voor een belangrijk deel ging het daarbij om ongeplande geboorten en waren de moeders vaak alleenstaand. Ook bij hoog opgeleide vrouwen nam de buitenechtelijke vruchtbaarheid in de jaren tachtig toe, zij het om een andere reden. Hoog opgeleide vrouwen ontdekten als eersten het ongehuwd samenwonen als

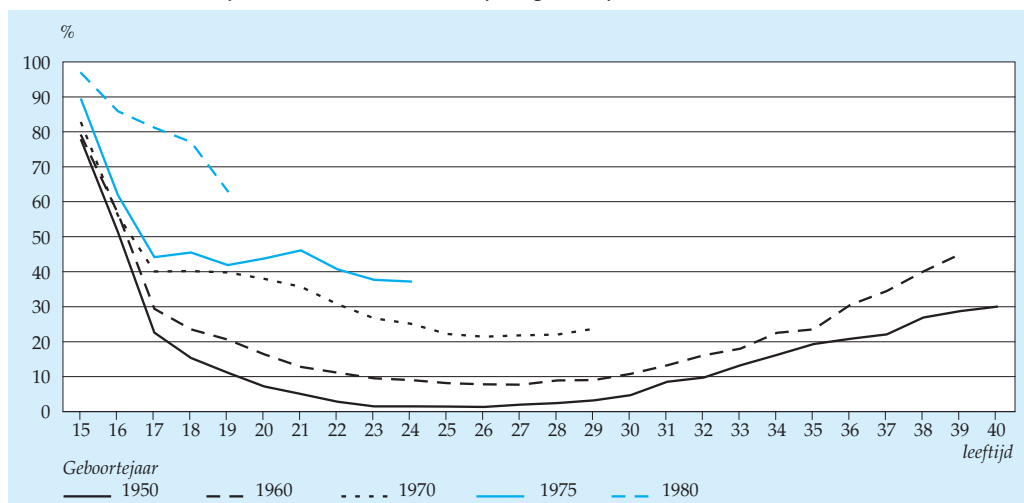

Tabel 5.1

Aandeel buitenechtelijk levendgeborenen (1e kind) naar onderwijsniveau moeder

Geboorteperiode 1e kind	Onderwijsniveau			Totaal
	laag	middelbaar	hoog	
	%			
1975–1979	6	2	1	4
1980–1984	16	6	11	11
1985–1989	14	12	19	15
1990–1997	21	16	23	20

5.2 Aandeel buitenechtelijke eerste kinderen, naar leeftijd en geboortjaar moeder

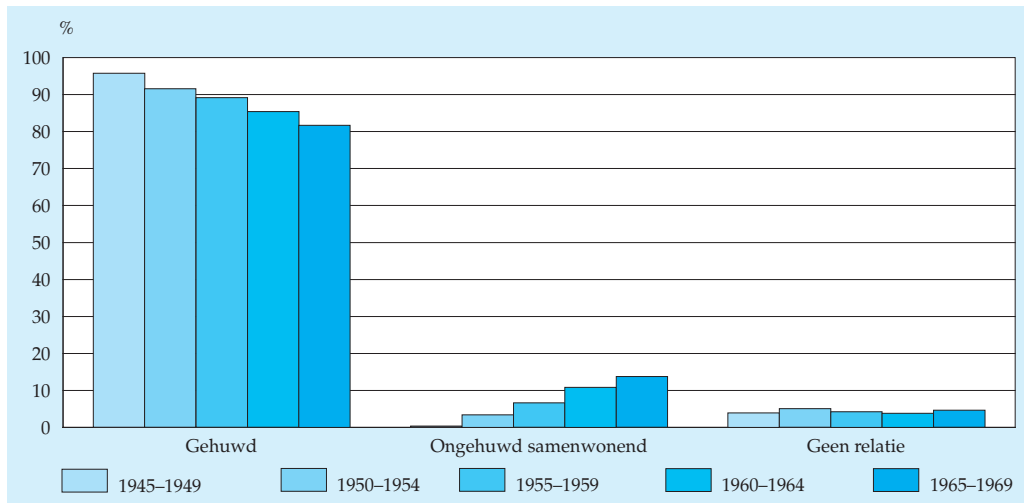
nieuwe relatievorm. Pas later gingen ook middelbaar en lager opgeleide vrouwen ongehuwd samenwonen.

De buitenechtelijke vruchtbaarheid is dus ook sterk toegenomen tussen opeenvolgende generaties vrouwen (grafiek 5.2). Zo kregen vrouwen uit 1950 die hun eerste kind tussen hun twintigste en dertigste jaar kregen, nagenoeg alleen echte kinderen. Van vrouwen uit 1970 was in deze leeftijdsgroep ongeveer een kwart van de eerstgeborenen buitenechtelijk.

Kinderen toch meestal ná huwelijk

Doordat vrouwen steeds vaker ongehuwd samenwonen, worden ook steeds vaker kinderen geboren buiten het huwelijk. Toch is de toename van het aandeel kinderen

5.3 Samenleefverband van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind, naar geboortjaar moeder

dat in een samenwoning wordt geboren lang niet zo groot geweest als de toename van het ongehuwd samenwonen zou doen vermoeden. De meeste vrouwen blijken nog steeds met kinderen te wachten tot ze zijn getrouwd. Van de vrouwen geboren eind jaren zestig kreeg maar ongeveer 15% het eerste kind in de periode waarin ze ongehuwd samenwoonden (grafiek 5.3).

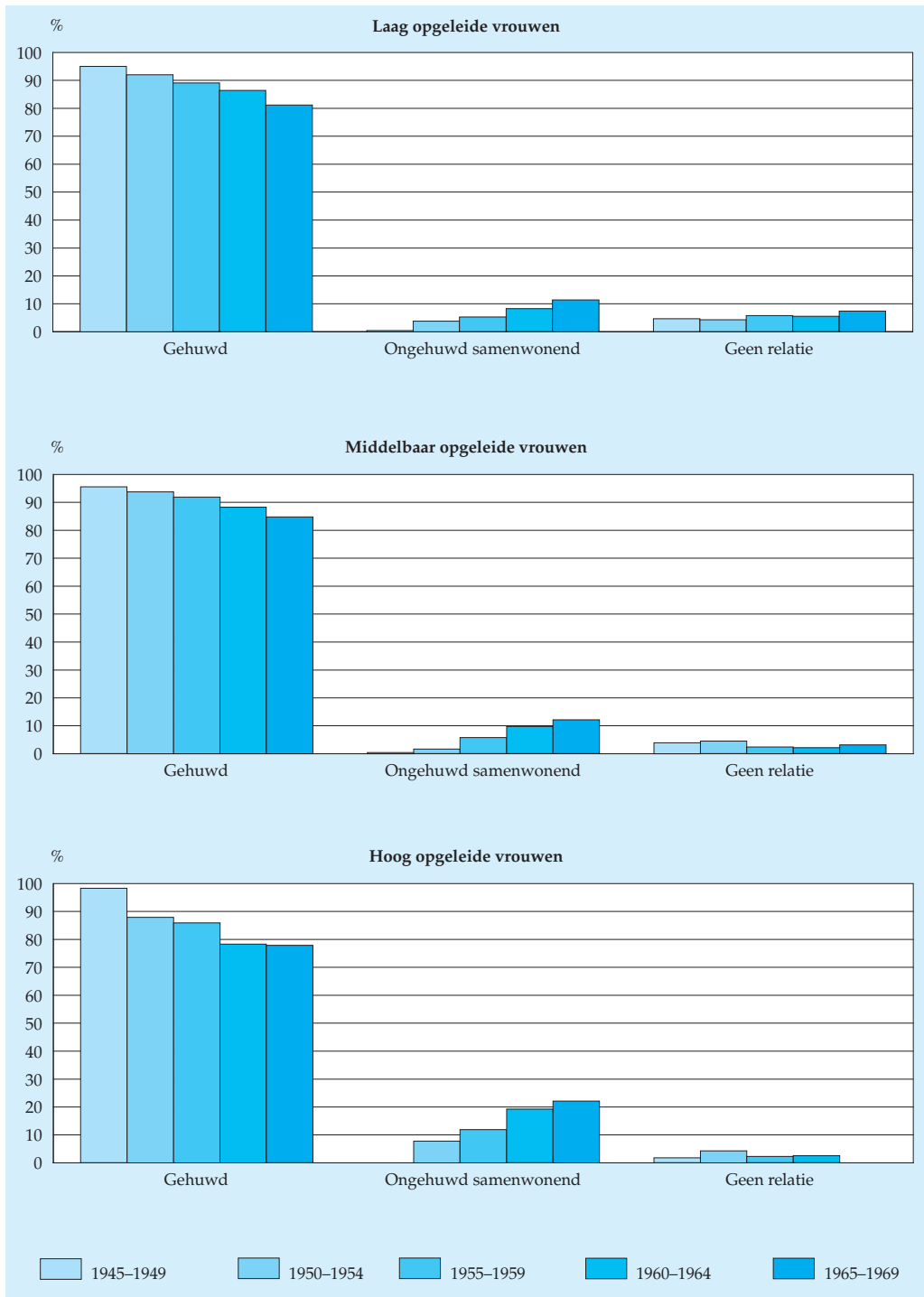
Hoog opgeleide vrouwen krijgen vaker een kind binnen een samenwoning dan middelbaar of laag opgeleide vrouwen. Van de hoog opgeleide vrouwen geboren eind jaren zestig kreeg ruim 20% het eerste kind binnen een samenwoning, tegen iets meer dan 10% van de lager opgeleide vrouwen (grafiek 5.4). Alleen onder de jongste laag opgeleide vrouwen worden relatief veel kinderen buiten een relatie geboren.

Meestal één relatie

Tegenwoordig trouwt nog maar één op de tien vrouwen zonder eerst te hebben samengewoond. Deze 'sprong in het diepe', beschreven in hoofdstuk 3, is in betrekkelijk korte tijd van norm tot uitzondering geworden. De grote meerderheid gaat dus eerst enige tijd ongehuwd samenwonen, maar slechts een kwart van deze samenwoners is van plan om ongehuwd te blijven. Het aandeel dat na korte of langere tijd trouwt is verrassend stabiel. Zowel in de jaren zeventig, tachtig als negentig kiest 70% van de voor het eerst samenwonende vrouwen later alsnog voor het huwelijk.

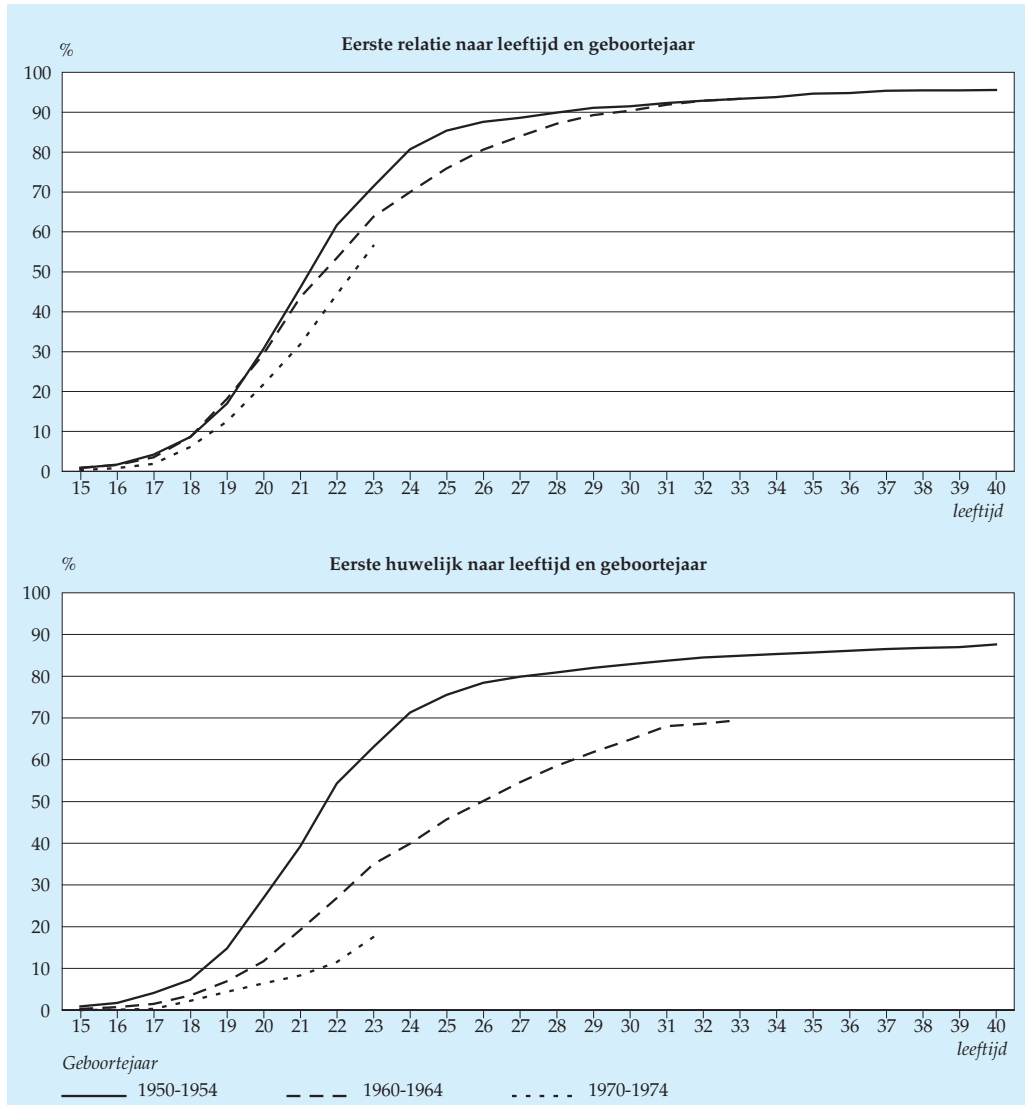
Al eerder is aangegeven dat de eerste relatie wordt uitgesteld, maar nog meer geldt dit voor het (eerste) huwelijk (grafiek 5.5).

5.4 Samenleefverband van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind, naar geboortjaar en opleidingsniveau moeder

Opvallend is ook dat de meeste vrouwen het houden bij één relatie (waarbij dus wordt samengewoond). Van de vrouwen geboren tussen 1945 en 1965 is maar ongeveer 15 tot 20 procent begonnen aan een tweede (of derde, etc.) relatie. Nog steeds krijgen de meesten hun eerste kind binnen die eerste relatie, maar dit aandeel daalt wel: vrouwen uit de tweede helft van de jaren veertig kregen in 95% van de gevallen hun eerste kind binnen hun eerste relatie, maar dit aandeel is gedaald tot 85% voor vrouwen geboren in de tweede helft van de jaren vijftig of later (tabel 5.2).

5.5 Aandeel vrouwen dat een eerste relatie heeft (gehad), naar leeftijd en geboortjaar

Tabel 5.2**Aandeel eerste kinderen dat voor, tijdens of na de eerste relatie van de moeder geboren wordt**

Geboortejahr moeder	Voor	Tijdens	Na
	%		
1945–1949	3	94	3
1950–1954	5	91	5
1955–1959	4	86	10
1960–1964	4	84	13
1965–1969	3	86	11
1970–1974	9	85	6

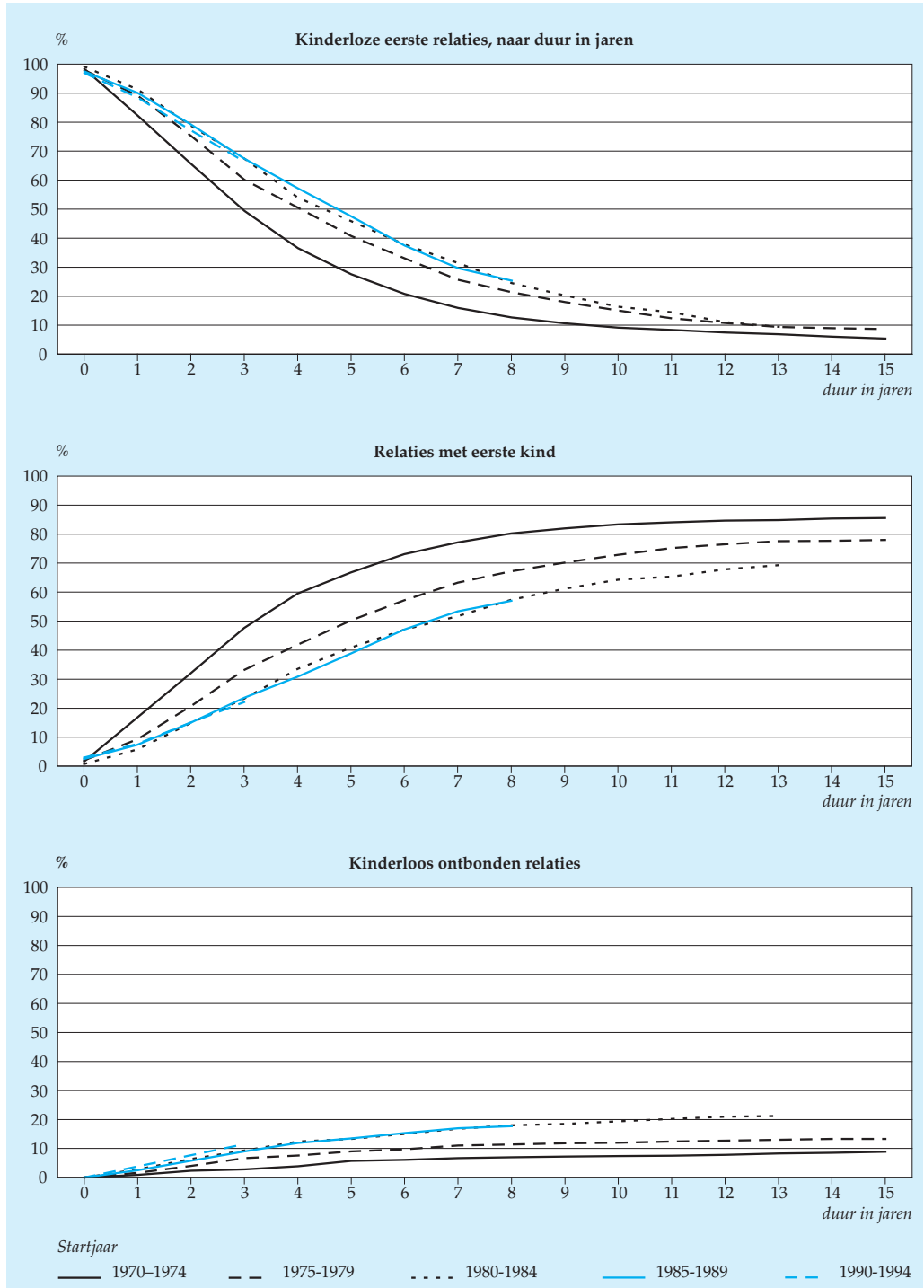
Het verband tussen eerste relatievorming en vruchtbaarheid is dus sterk, maar wordt ook nog eens beïnvloed door de frequentie van relatieontbinding. Om het verband tussen (eerste) relatievorming, vruchtbaarheid en relatieontbinding te ont-rafelen, zullen we de eerste relatie van vrouwen over een langere periode moeten volgen. Daartoe maken we gebruik van ‘relatiecohorten’, groepen vrouwen die in hetzelfde jaar aan hun relatie begonnen.

Of er binnen een relatie een kind wordt geboren, hangt af van een aantal zaken die we hier kunnen onderzoeken. Zo kan de leeftijd bij relatievorming van (vooral) de vrouw invloed hebben op zowel het tijdstip van geboorte als op het uiteindelijke aantal kinderen. Ook is het van belang om wat voor relatie het gaat. Vrouwen die ‘vanuit huis’ trouwen, vormen steeds meer een selectieve groep die veelal traditionele waarden aanhangt, en mede hierdoor waarschijnlijk een hoge vruchtbaarheid zal realiseren. Ten slotte heeft de frequentie waarmee eerste relaties worden ontbonden een direct gevolg voor de vruchtbaarheid. Deze frequentie hangt op haar beurt weer samen met de relatievorm en de leeftijd bij relatievorming.

Vruchtbaarheid en relatieontbinding

Het betrekkelijk kleine aantal vrouwen dat al vóór de eerste relatie een kind heeft gekregen buiten beschouwing latend, is in grafiek 5.6 weergegeven welke gebeurte-

5.6 Vruchtbaarheid en ontbinding van de eerste relatie, naar duur en startjaar relatie

nissen zich in de loop van de relatie hebben voorgedaan. Van het relatiecohort 1975–1979, bijvoorbeeld, blijft 2% van de vrouwen buiten beschouwing omdat ze al vóór de relatie een kind hebben gekregen. Bijna 80% van de overige vrouwen kreeg binnen deze relatie een eerste kind. Een klein deel van deze relaties is na de geboorte van het kind overigens ontbonden, maar dit wordt hier eveneens buiten beschouwing gelaten. Bij ongeveer 15% van de vrouwen is de relatie kinderloos beëindigd. Het percentage vrouwen dat nog steeds kinderloos is en nog met de partner samenleeft, ten slotte, is opvallend klein. Na 15 jaar samen is minder dan 10% kinderloos. De grote meerderheid van de vrouwen krijgt dus een kind tijdens de eerste relatie, maar dit aandeel neemt wel af. Dit hangt samen met de veranderde aard van de relatie. Van relaties die in het begin van de jaren zeventig ontstonden was na tien jaar 7% kinderloos ontbonden, tegen bijna 20% van de relaties ontstaan in het begin van de jaren tachtig. De ontwikkelingen van de vruchtbaarheid tijdens de eerste relatie kunnen dus niet los worden gezien van de ontwikkelingen in de relatieontbinding. In de jaren zeventig was sprake van een toenemend uitstel van kinderen binnen de relatie, een ontwikkeling die zo'n tien jaar later ten einde kwam. Het effect van dit uitstel vinden we terug in het dalend aandeel vrouwen dat een kind heeft gekregen binnen de eerste relatie. Deze daling wordt echter niet alleen veroorzaakt door uitstel, maar ook door toegenomen relatieontbinding. Sinds de jaren tachtig kan de afnemende vruchtbaarheid binnen de eerste relatie niet langer (deels) worden toegeschreven aan het uitstel binnen de relatie, maar aan het feit dat men het *aangaan* van een relatie uitstelt.

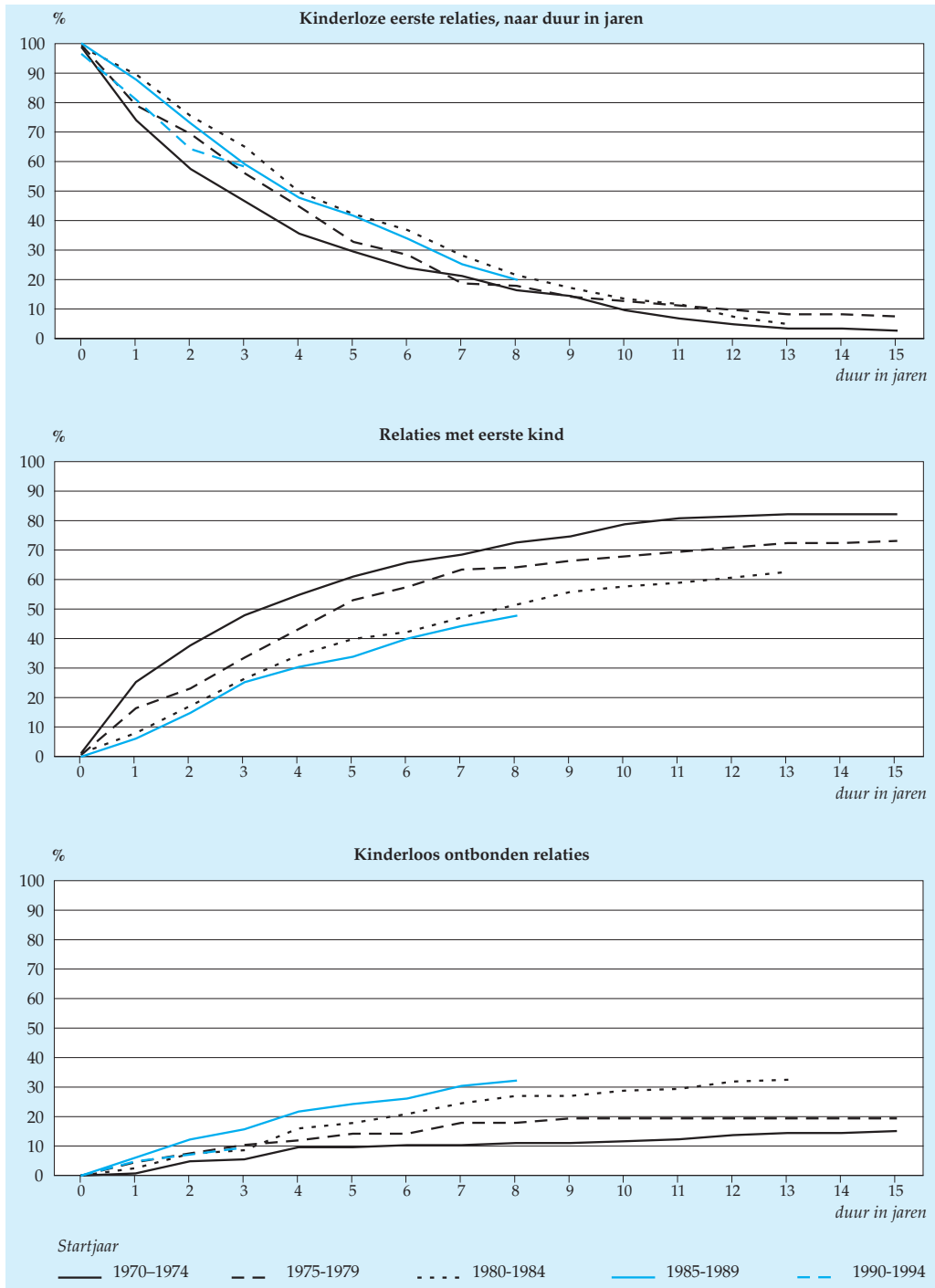
Relaties jongeren kwetsbaar

Of een vrouw in de eerste relatie een kind krijgt, hangt onder meer samen met de leeftijd waarop ze aan de relatie begon. Grafiek 5.7 laat voor drie leeftijdsgroepen (jonger dan 20, 20–24 en 25 jaar of ouder) zien hoe hun relaties verlopen.

De relaties van de jongste groep zijn relatief kwetsbaar. Twintig procent van de jonge relaties gestart in de tweede helft van de jaren zeventig is ontbonden voordat er een kind in het spel was. Voor de meer recente relatiecohorten stijgt dit aandeel tot boven de 30%. Als gevolg van de hoge ontbindingskansen krijgen relatief weinig jonge vrouwen een kind binnen de eerste relatie. Alleen voor het oudste relatiecohort is de vruchtbaarheid hoog. Het betreft hier voornamelijk traditioneel ingestelde vrouwen die jong trouwden in een periode dat echtscheiding nog min of meer uit den boze was.

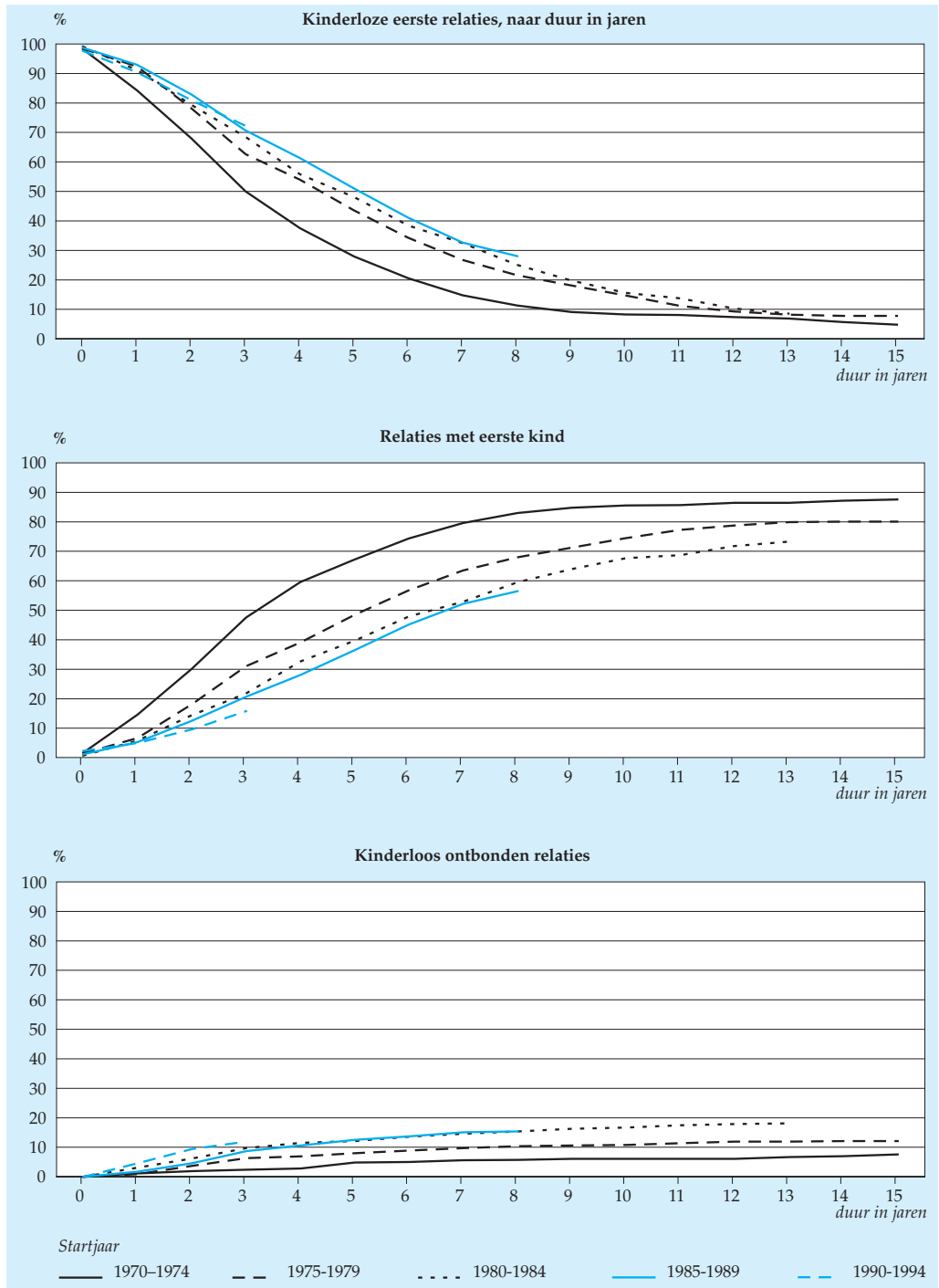
Ook de vrouwen die 25 jaar of ouder waren toen ze voor het eerst een relatie aangingen, vormen een selectieve groep. Als ze een kind krijgen, gebeurt dit betrekke-

5.7a Vruchtbaarheid en ontbinding van de eerste relatie, naar duur en startjaar relatie; vrouw jonger dan 20 jaar bij de eerste relatievorming

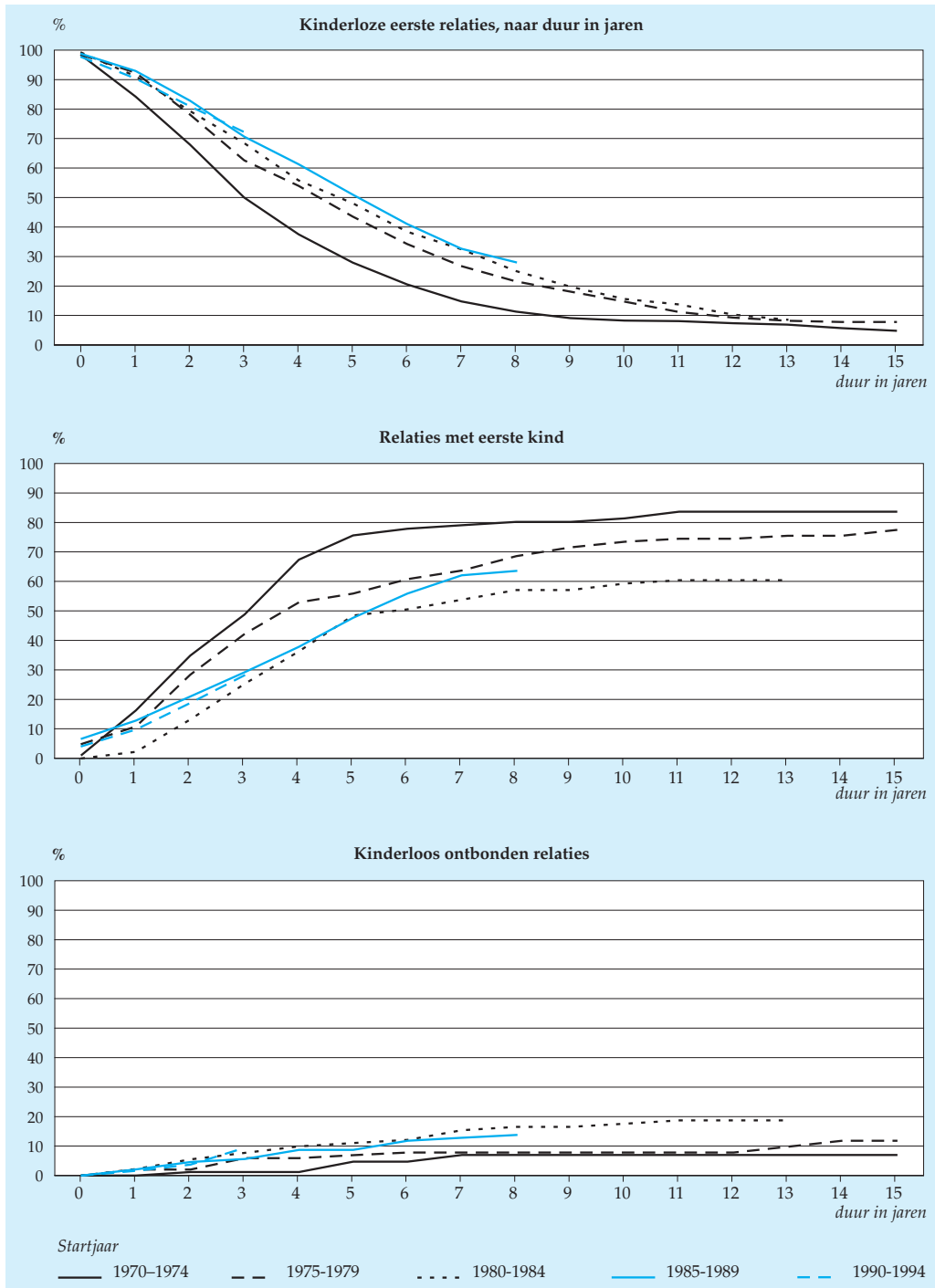

5.7b Vruchtbaarheid en ontbinding van de eerste relatie, naar duur en startjaar relatie; vrouw 20-24 jaar bij de eerste relatievorming

5.7c Vruchtbaarheid en ontbinding van de eerste relatie, naar duur en startjaar relatie; vrouw 25 jaar of ouder bij de eerste relatievorming

lijk snel na het begin van de relatie. Zo kreeg de helft van de al wat oudere vrouwen die in de jaren tachtig een relatie aangingen binnen vijf jaar een kind, tegen minder dan 40% van de 20–24-jarige vrouwen. Na een snelle start loopt het tempo echter terug. Al vanaf vijf jaar na de start van de relatie krijgen nog maar weinigen een kind. Al deze vrouwen zijn dan de dertig gepasseerd, sommigen van hen ruimschoots. Het uitstel van relatievorming heeft bij deze vrouwen dus geleid tot afstel. Twintig procent van deze relaties blijft uiteindelijk kinderloos. Een deel van deze vrouwen heeft waarschijnlijk zó laat een geschikte partner gevonden dat hun kinderwens niet meer kon worden vervuld.

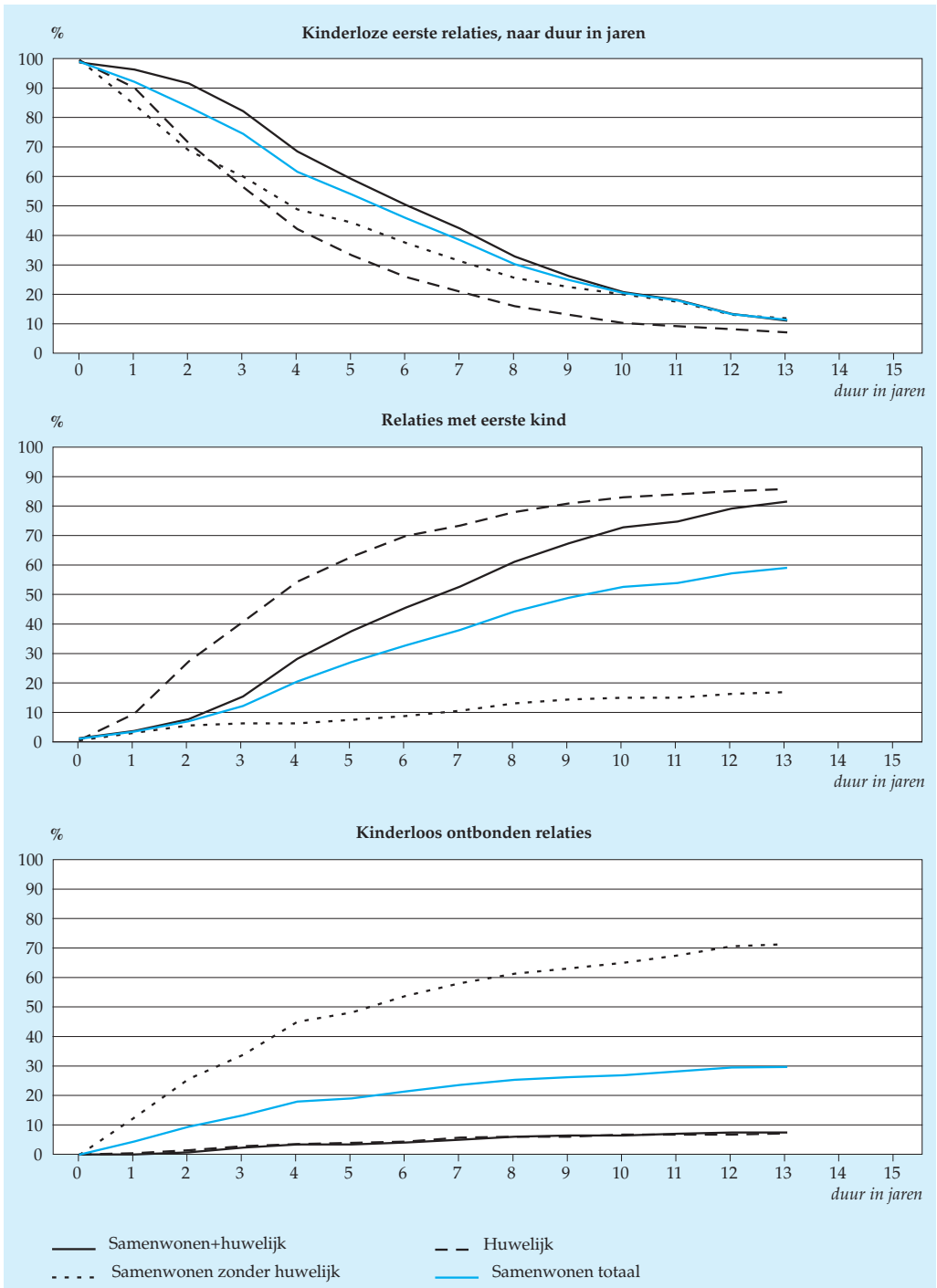
Type relatie en ontbinding

De aard van de eerste relatie is in de loop van de tijd veranderd, en daarmee ook de vruchtbaarheid die binnen die relatie wordt gerealiseerd. Zo beperkt het trouwen vanuit het ouderlijk huis zich steeds meer tot vrouwen met traditionele normen en waarden, waarvan bewuste kinderloosheid en echtscheiding geen deel uitmaken. Anderzijds wordt de groep vrouwen die vóór het trouwen eerst een poosje ongehuwd samenwonen steeds heterogener. Deels bestaat deze groep uit vrouwen die later alsnog trouwen, deels uit vrouwen die dat nooit zullen doen.

Zowel vruchtbaarheid als relatieontbinding hangt af van het type relatie. Om de verschillen in beeld te brengen, laat grafiek 5.8 de relaties zien die begonnen in de periode 1980–1984. Vier van de tien vrouwen die in deze grafiek zijn vertegenwoordigd, zijn vanuit het ouderlijk huis getrouwd. Deze vrouwen krijgen relatief snel hun eerste kind. Binnen vier jaar na de huwelijksdatum was de helft al moeder. Slechts 4% was in deze periode gescheiden zonder een kind te hebben gekregen. Uiteindelijk kreeg ruim 85% van deze vrouwen een eerste kind binnen het eerste huwelijk en is 7% van deze eerste huwelijken kinderloos ontbonden. Eveneens 7% van de huwelijken bleef kinderloos maar intact.

Relaties waarbij ongehuwd wordt samengewoond zijn uiteindelijk minder vruchtbaar dan relaties die als huwelijk beginnen. Na dertien jaar hebben zes van de tien vrouwen die eerst zijn gaan samenwonen binnen de relatie een kind gekregen. Dat dit aandeel lager is dan dat voor de direct gehuwde vrouwen komt niet doordat deze samenwoonrelaties vaker kinderloos blijven, maar doordat ‘permanent ongehuwde’ relaties veel vaker ontbonden worden.

5.8 Vruchtbaarheid en ontbinding van de eerste relatie, naar duur en type van de eerste relaties gestart in 1980-1984

Instabiele relaties vaak kinderloos

Samenwoonrelaties die tot een huwelijk hebben geleid, vormen dus het meer duurzame deel van de eerste samenwoonrelaties. Deze duurzaamheid blijkt uit het feit dat zeer weinig van deze relaties kinderloos ontbonden worden. Er is wat dit betreft nauwelijks verschil met vrouwen die zijn getrouwd zonder eerst te hebben samengewoond. Ook is er weinig verschil in het aandeel vrouwen dat uiteindelijk een eerste kind krijgt, in beide gevallen ongeveer acht van de tien. Wel bestaat er een verschil in de lengte van de periode tussen de start van de relatie en het eerste kind. De helft van de vrouwen die meteen getrouwd zijn heeft binnen vier jaar een eerste kind gekregen, terwijl dit voor vrouwen die eerst hebben samengewoond pas zeven jaar na het begin van de relatie het geval is.

Samenwoners van wie de relatie na enige tijd is gestrand, onderscheiden zich van de gemiddelde gebroken relatie door hun vruchtbaarheidshistorie. Uit grafiek 5.8 blijkt dat deze relaties in dit opzicht een selectieve 'deelverzameling' vormen van de instabiele relaties. Na vijf jaar is ongeveer de helft van deze relaties kinderloos ontbonden, uiteindelijk oplopend tot ongeveer 70 procent. Als gevolg hiervan krijgt maar 15% een eerste kind binnen deze eerste relatie. Het is dus ook betrekkelijk zeldzaam dat het eerste kind in een samenwoonrelatie wordt geboren zonder dat de ouders na verloop van tijd alsnog trouwen. Overigens blijkt uit onderzoek van de meest recente relaties dat de stabiliteit van de samenwoonrelaties toeneemt, en daarmee ook de vruchtbaarheid van deze relaties.

Na huwelijk snel een kind

Hoewel steeds meer vrouwen al vóór het huwelijk samenwonen, krijgen maar weinigen voor de huwelijksdatum een kind. Van de vrouwen die in de periode 1980–1984 trouwden en daarvoor al samenwoonden, had slechts 5% een kind ten tijde van de huwelijksvoltrekking (grafiek 5.9). Slechts één procent van degenen die niet samenwoonden voor het huwelijk kreeg vóór het eerste huwelijk een kind.

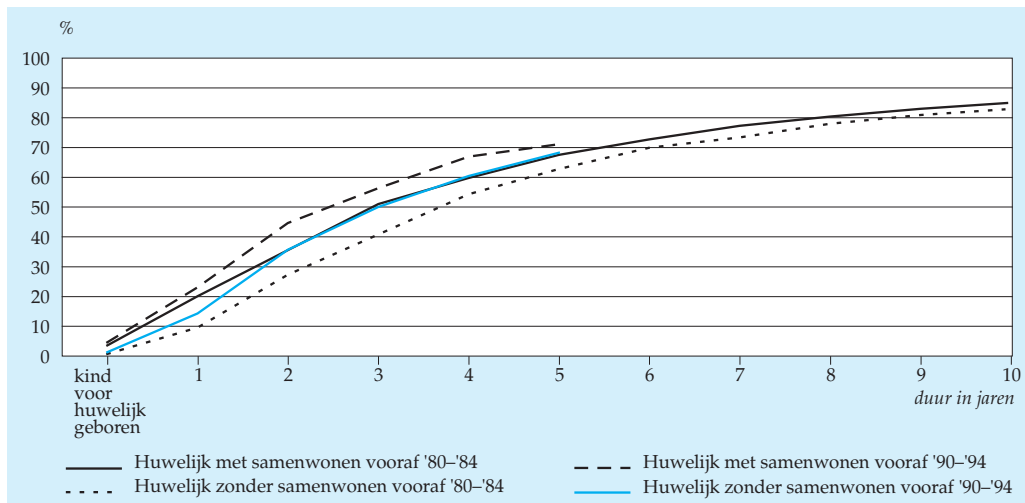
Blijkbaar wachten de meeste samenwonende vrouwen dus met kinderen tot ze getrouwd zijn. Ze krijgen hun eerste kind dan wel sneller dan vrouwen die meteen getrouwd zijn, zo blijkt uit de grafiek. Van elke tien vrouwen die in de periode 1980–1984 trouwden zonder eerst te hebben samengewoond, was een jaar later nog maar één vrouw moeder geworden, tegen twee vrouwen die al wel hadden samengewoond. In de eerste jaren na het huwelijk blijft dit verschil bestaan. Drie jaar na het huwelijk zijn van de eerstgenoemden vier moeder geworden, tegen vijf van de laatstgenoemden. Naarmate het huwelijk langer duurt, worden de verschillen kleiner.

Vrouwen die in de eerste helft van de jaren negentig trouwden, kregen na het huwelijk sneller een kind dan degenen die tien jaar eerder trouwden. Dit geldt

zowel voor vrouwen die niet voor het huwelijk samenwoonden als voor vrouwen die dat wel deden.

Het onderscheid tussen het 'moderne' en het 'traditionele' huwelijk blijft dus bestaan. Wel zijn er verschillende oorzaken voor de versnelling *binnen* het huwelijk. Voor het traditionele huwelijk speelt selectiviteit een steeds grotere rol. De betreffende vrouwen maken deel uit van een groep die zich steeds meer onderscheidt door een hoge en snelle vruchtbaarheid. Voor het moderne huwelijk is de veranderde rol van het huwelijk van belang. Het huwelijk heeft in dit geval steeds minder te maken met de (start van de) relatie en steeds meer met de komst van het kind. Zoals in hoofdstuk 3 werd gesteld, is het voor sommigen een logische stap, omdat het de eenvoudigste manier is om tal van zaken juridisch goed te regelen. Voor anderen zou het huwelijk de bekroning zijn van een relatie, waarbinnen een goede, beschermde omgeving aan kinderen kan worden geboden.

5.9 Vruchtbaarheid van het eerste huwelijk, naar huwelijksduur en startjaar huwelijk

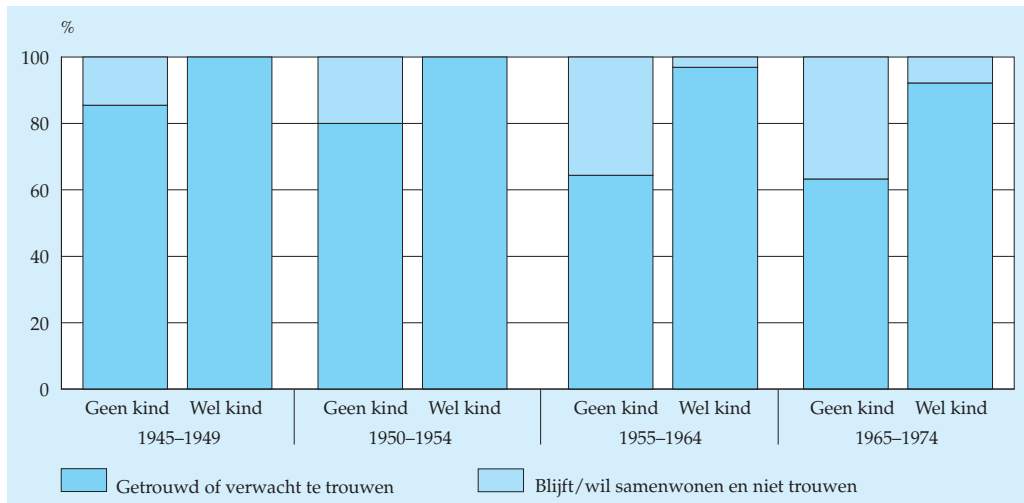

Geen kind, geen huwelijk

Men kan zich afvragen of vrouwen die geen kinderen hebben en die ook niet verwachten, minder vaak voor het huwelijk kiezen. De bovengenoemde rationele en emotionele argumenten om te trouwen zijn op hen immers niet van toepassing. Combinatie van een aantal uitkomsten van het OG98 geeft een globaal antwoord op deze vraag. Door het aandeel vrouwen met trouwplannen op te tellen bij het aandeel dat al getrouwd is (geweest), blijkt dat de huwelijksgeneigdheid van vrouwen die

geen kinderen verwachten beduidend lager is dan die van de vrouwen die wel kinderen hebben of verwachten (grafiek 5.10). Voor de twee oudste generaties bedraagt het verschil 15 à 20 procentpunten, en voor de jongere generaties zelfs 30 procentpunten. Vrouwen met een partner die geen kinderen verwachten kiezen dus vaker voor ongehuwd samenwonen. Omgekeerd kiezen vrouwen die kinderen willen uiteindelijk meestal voor het huwelijk.

5.10 Vrouwen naar (verwachte) relatievorm en aanwezigheid kind(eren) of kinderwens

Conclusies

- Door de sterke toename van het ongehuwd samenwonen is het aandeel buitenechtelijke geboorten fors toegenomen. De afgelopen tien jaar is dit aandeel verdubbeld, van 15% naar 30% van het aantal eerste geboorten.
- Ondanks de stijging van de buitenechtelijke geboorte wachten de meeste vrouwen met het krijgen van een kind totdat ze getrouwd zijn. Van de vrouwen die eind jaren zestig zijn geboren, is driekwart ongehuwd gaan samenwonen, maar kreeg slechts 15% een eerste kind terwijl ze ongehuwd samenwoonden. Het komt relatief weinig voor dat het eerste kind in een samenwoonrelatie wordt geboren zonder dat de ouders na verloop van tijd alsnog trouwen.
- Vrijwel alle eerste kinderen worden binnen een relatie geboren. Slechts weinig alleenstaande vrouwen krijgen een kind.

- In grote lijnen geldt voor eerste relaties dat er binnen de relatie een kind wordt geboren, dan wel dat de relatie kinderloos wordt ontbonden. Slechts één op de tien paren blijft duurzaam kinderloos samen.
- Dat steeds minder vrouwen een kind krijgen tijdens de eerste relatie komt niet doordat de kinderloosheid binnen de relatie toeneemt, maar doordat het aantal relatieontbindingen toeneemt. Van de relaties uit het begin van de jaren zeventig was na tien jaar 7% kinderloos ontbonden, tegen 20% van de relaties uit het begin van de jaren tachtig. Overigens is de aard van de eerste relatie in de loop der tijd wel veranderd.
- Uitstel van geboorte bij recente generaties is geen uitstel binnen de relatie, maar vooral uitstel van een duurzame relatie, onder meer door relatieontbinding.
- Relaties van jongeren (vrouw jonger dan twintig jaar) zijn relatief kwetsbaar.
- Vrouwen die eerst samenwonen en daarna trouwen krijgen even vaak een eerste kind (80%) als vrouwen die meteen trouwen. Ze krijgen dit kind alleen later.
- Samenwonende vrouwen die verwachten geen kinderen te krijgen, kiezen minder vaak voor het huwelijk.

6. *De Sarahs van nu*

Jan Latten en Pascal Kreijen

De erfenis van de jaren zestig

Terugblikkend op de ontwikkelingen in de afgelopen halve eeuw kunnen we, heel globaal, het eind van de jaren zestig aanwijzen als de periode waarin allerlei veranderingen in relatie- en gezinsvorming zich begonnen te voltrekken. Er kwamen, zoals we zagen in hoofdstuk 2, andere tijden, maar die andere tijden kwamen wel heel geleidelijk. De idealen van de protestgeneratie werden weliswaar door velen met de mond beleden en met verve uitgedragen, maar ze werden aanvankelijk maar door een kleine minderheid in de praktijk gebracht. Slechts geleidelijk voltrokken zich de ontwikkelingen die in de voorgaande hoofdstukken zijn beschreven. Het ongehuwd samenwonen werd van uitzondering tot regel en het aantal fasen en wisselingen in de levensloop nam toe. De standaardbiografie maakte, kortom, plaats voor een keuzebiografie.

De huidige vijftigers behoorden lang niet allemaal tot de voorhoede van de protestgeneratie, maar ze zijn, vroeger of later, wel allemaal beïnvloed door de ontwikkelingen die eind jaren zestig op gang kwamen. Voor hen is de levensfase waarin een partner wordt gezocht om een gezin te stichten definitief voorbij, zodat we kunnen nagaan in hoeverre hun ervaringen met relaties en gezinnen de invloed hebben ondervonden van de veranderde normen en waarden. Hoe hebben vrouwen die nu rond de vijftig zijn hun levensloop ingevuld, hoe bestendig waren hun relaties, en welke gevolgen had de (on)bestendigheid voor hun moederschap? Hoe hangt, ten slotte, een en ander samen met opleiding, baan en inkomen, en wat mogen we op grond hiervan voor het toekomstig aantal geboorten verwachten?

Huidige leefvorm en levensloop

Relaties zijn, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, in de afgelopen decennia aanzienlijk kwetsbaarder geworden. In de jaren zestig was de kans dat een huwelijk op echtscheiding uitliep ongeveer een op tien, inmiddels al weer enige tijd een op vier. Aan veel relaties komt echter geen boterbriefje meer te pas, en deze relaties zijn, zoals blijkt uit het OG98, beduidend minder duurzaam. Naar schatting is het aantal scheidingen van ongehuwde samenwoners momenteel groter dan het aantal echtscheidingen [50].

Nu relaties in het algemeen minder bestendig zijn geworden, zegt de actuele leefvorm van een vrouw steeds minder over haar relatiegeschiedenis. Zo blijkt uit een momentopname dat een ruime meerderheid (82%) van alle 40–52-jarige vrouwen ten tijde van het OG98 weliswaar een partner had, maar dit betekent nog lang niet dat al deze vrouwen die relatie gedurende hun hele ‘gezinsvormende’ levensfase hadden, noch dat de resterende 18% die periode zonder partner doorbracht.

Achter de momentopname uit het OG98 gaan dus verschillende levenslopen schuil. Van de vrouwen die ten tijde van het onderzoek een relatie hadden, bleek 70% getrouwd te zijn of samen te wonen met de eerste partner. Deze groep noemen we hieronder, met het oog op hun relatiegeschiedenis, de *duurzamen* (tabel 6.1). In 13% van de gevallen bleek het om een tweede of volgende partner te gaan (de *wisselaars*). Tot de *exen* (10%) worden de vrouwen gerekend die op het moment van onderzoek niet met een partner getrouwd waren of samenwoonden, maar voorheen wel een partner hadden. De kleinste groepen worden gevormd door degenen die meerdere relatieverbrekingen achter de rug hebben (de *meermalige exen*; bijna 4%), en de ruim 3% van alle vrouwen die nooit met een partner samenwoonden (de *altijd partnerlozen*).

Tot welke groep een vrouw behoort, wordt deels bepaald door het moment van waarneming. Immers, wisselaars behoorden ooit tot de exen en meermalige exen tot de wisselaars, en voor een deel van de duurzamen of altijd partnerlozen zal de toekomst ook nog een verandering in hun positie brengen. Eén relatie is echter voor de overgrote meerderheid van de vrouwen weggelegd: van alle ondervraagde vrouwen had maar liefst bijna 97% minstens één keer, al dan niet gehuwd, samen-gewoond.

Tabel 6.1
Vrouwen van 40–52 jaar naar aanwezigheid partner en relatiegeschiedenis (OG98; exclusief weduwes)

Met partner	82%	Met eerste partner	70%	Duurzamen
		Met tweede of volgende partner	13%	Wisselaars
Zonder partner	18%	Ooit eerste partner	10%	Exen
		Ooit tweede of volgende partner	4%	Meermalige exen
		Nooit partner	3%	Altijd partnerlozen

Relatieverloop en gezinsvorming

In vrijwel heel Europa worden minder kinderen geboren dan er nodig zijn om op den duur de huidige generaties getalsmatig te vervangen. In een groot aantal

Oost-Europese landen en enkele West-Europese landen is de bevolkingsomvang al aan het afnemen [13]. Op zoek naar een verklaring voor deze situatie wordt vaak gewezen op zaken als emancipatie en individualisering, die bewuste kinderloosheid in de hand zouden werken. Maar hoe bewust is die kinderloosheid eigenlijk? Wordt een en ander ook niet sterk bepaald door veranderingen in relatievorming en relatieontbinding?

Het ligt voor de hand om in dit verband eens te kijken naar de gevolgen van minder stabiele relaties voor de gezinsvorming. Zo neemt onder de dertigers, die zich in een belangrijke fase van de gezinsvorming bevinden, het percentage alleenstaanden toe, vooral omdat ze hun vorige relatie hebben beëindigd en nog niet aan een nieuwe relatie zijn begonnen. De toename van de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen voor het eerst moeder worden, hangt hier deels mee samen. Men moet immers eerst enige zekerheid krijgen over de te verwachten duurzaamheid van de relatie. Waar al wél een of meer kinderen uit de relatie zijn voortgekomen, kan scheiding een verdere gezinsuitbreiding in de weg staan. We zullen hieronder de verschillende demografische aspecten die samenhangen met scheiding (kinderloosheid, uitstel van ouderschap, de gezinsomvang en de frequentie van 'patchwork-gezinnen') aan een nader onderzoek onderwerpen.

Duurzamen zelden kinderloos

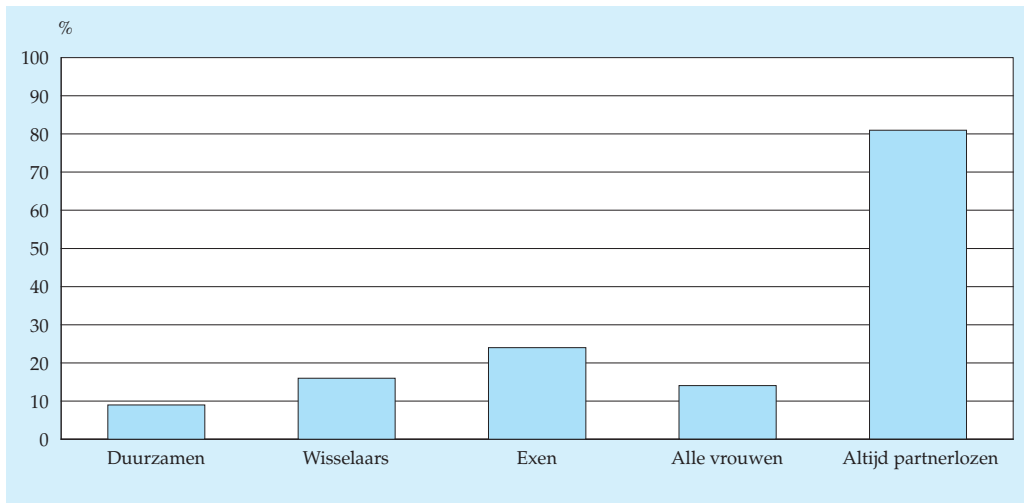
De grote meerderheid van alle 40–52-jarige vrouwen die in hun gezinsvormende fase een bestendige relatie hadden, is moeder geworden. Nauwelijks een op de tien is kinderloos gebleven. Het aandeel kinderlozen onder de exen (die op het moment van onderzoek dus niet met een partner samenwoonden) is met ruim een op de vier aanzienlijk groter (grafiek 6.1). Hebben ze een nieuwe partner gevonden, dan is er sprake van enige compensatie: van deze wisselaars is een op de zes kinderloos. De zogenaamde 'repartnering' voegt, gemiddeld genomen, blijkbaar nog een periode van gezinsvorming toe.

Van de duurzamen heeft 12% één kind (grafiek 6.2). Bij de exen is dit 17% en bij de wisselaars maar liefst 26%. Repartnering verlaagt dus de kans op kinderloosheid, maar verhoogt de kans op een enig kind. Het verschil tussen exen en wisselaars lijkt voor een belangrijk deel te worden verklaard door het feit dat een deel van de wisselaars bij hun tweede partner alsnog een kind hebben gekregen. Voor alle vrouwen met een nieuwe partner, ongeacht hun kindertal, geldt overigens dat een kwart uitsluitend kinderen heeft uit de nieuwe relatie.

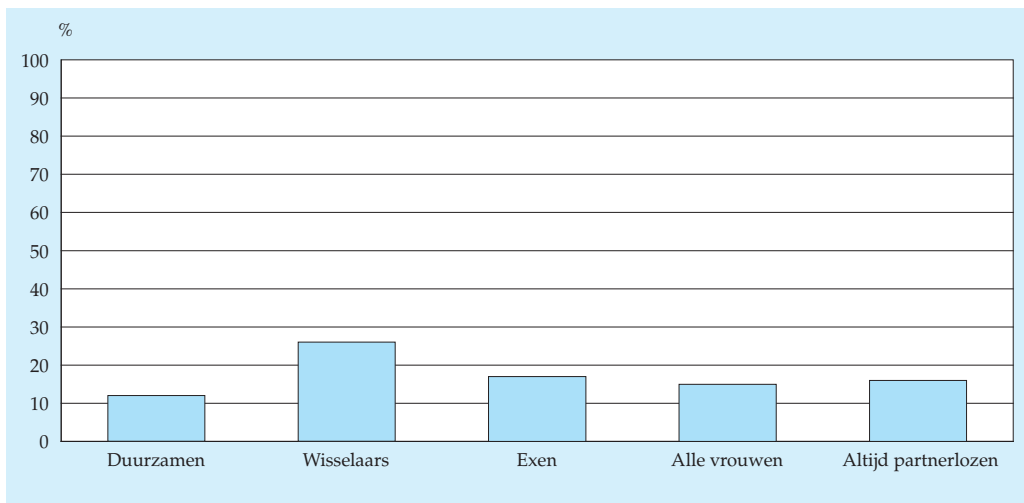
Ook bij de grotere gezinnen is sprake van een samenhang met de relatiegeschiedenis. Zo hebben acht van de tien duurzamen een gezin met twee of meer kinderen, tegen zes van de tien exen en wisselaars (grafiek 6.3). De laatsten maken soms deel uit van een 'patchworkgezin', een gezin waarin de vader, de moeder of beiden een of meer stiefkinderen hebben. Bijna vier van de tien wisselaars hebben zo'n

patchworkgezin. De helft van hen heeft eigen kinderen van de vorige partner en stiefkinderen van de nieuwe partner. Slechts een kleine minderheid (een op de twintig wisselaars) heeft geen eigen kinderen, maar uitsluitend stiefkinderen van de nieuwe partner.

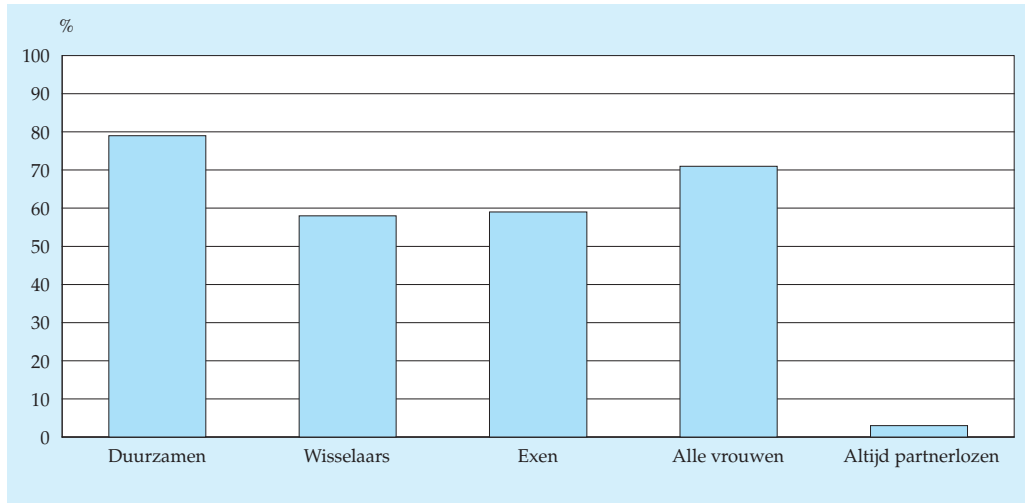
6.1 Kinderloze vrouwen, naar relatiegeschiedenis

6.2 Vrouwen met één kind, naar relatiegeschiedenis

6.3 Vrouwen met twee of meer kinderen, naar relatiegeschiedenis

Verloren jaren en verloren kinderen

In het vorige hoofdstuk is al aangetoond dat vrouwen met verbroken relaties relatief vaak kinderloos blijven. Hoeveel kinderen zijn er, onder vrouwen die nu rond de vijftig zijn, naar schatting *niet* geboren als gevolg van het toenemend scheidingsgedrag? Ofwel, om het passend pregnant te formuleren, hoe groot is het aantal ‘verloren’ kinderen?

We kunnen daartoe eerst het totaal aantal jaren schatten dat de momenteel 40–52-jarige vrouwen tijdens hun ‘gezinsvormende levensfase’ zonder partner doorbrachten. Vervolgens bepalen we voor elk type relatieverloop hoe de gezinsvorming is verlopen: hoeveel vrouwen zijn kinderloos gebleven en hoeveel hebben één, twee of meer kinderen. De schatting is uitgevoerd in tabel 6.2. Uiteraard gaat het hierbij vooral om een ruwe indicatie van het effect van scheiden op de totale vruchtbaarheid, onder meer omdat we er bij deze schatting vanuit zijn gegaan dat de verschillende groepen vrouwen in dezelfde mate fysiek vruchtbaar zijn.

Volgens deze schatting hebben de 1,5 miljoen vrouwen geboren in de periode 1946–1957 als gevolg van een instabiele relatie bijna 1,3 miljoen ‘gezinsvormende jaren’ gemist. Vooral de vrouwen die geen partner meer hebben leveren veel ‘gemiste’ gezinsvormende jaren.

De hele groep vrouwen had theoretisch zo’n drie miljoen kinderen kunnen krijgen (1,5 miljoen vrouwen $\times$ 2,08 kinderen), maar in werkelijkheid waren het er ongeveer 150 duizend (5%) minder. Hiermee lijkt het effect van scheiden op het kindertal relatief bescheiden, maar het voortduren, laat staan toenemen, van de onbestendigheid van relaties gedurende een langere periode kan dit cijfer toch fors verhogen.

Tabel 6.2

Vrouwen van 40–52 jaar en hun verlies aan kinderen tot het 40ste levensjaar als gevolg van scheiding

	Gemiddelde duur tussen scheiding en nieuwe relatie/ verloren partnerjaren	Gemiddeld kindertal	Verskil met gemiddeld kindertal van duurzamen	Percentage vrouwen	Absoluut aantal vrouwen geboren 1946–1957	Verloren partnerjaren (1) * (5)	Verloren kinderen t.g.v. scheiding (3) * (5)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Duurzamen	0	2,08		72	1 066 000	–	–
Wisselaars	2,9	1,71	0,37	12	178 000	516 000	66 000
Exen	4	1,62	0,46	13	192 000	768 000	88 000
Altijd partnerlozen	0	0,23	–	3	44 000	¹⁾	¹⁾
Totaal		1,90		100	1 480 000 (per 1-1-98)	1 284 000	154 000

¹⁾ Niet in berekening meegenomen.

Een snelle rekensom leert dat het over een periode van een halve eeuw kan gaan om 750 duizend ‘verloren’ kinderen. Rekenen we ook nog het effect mee op het verlies aan kleinkinderen, dan gaat het uiteindelijk om meer dan een miljoen.

Opleiding, baan en inkomen

Is er een samenhang te zien tussen opleiding, baan en inkomen met het beschreven relatieverloop? In hoofdstuk 8 zullen we zien dat er, althans voor de wat jongere vrouwen, in het algemeen een positief statistisch verband bestaat tussen scheidingskans en opleidingsniveau: hoger opgeleide vrouwen hebben een hogere scheidingskans. Maar geldt dit ook voor onze Sarahs?

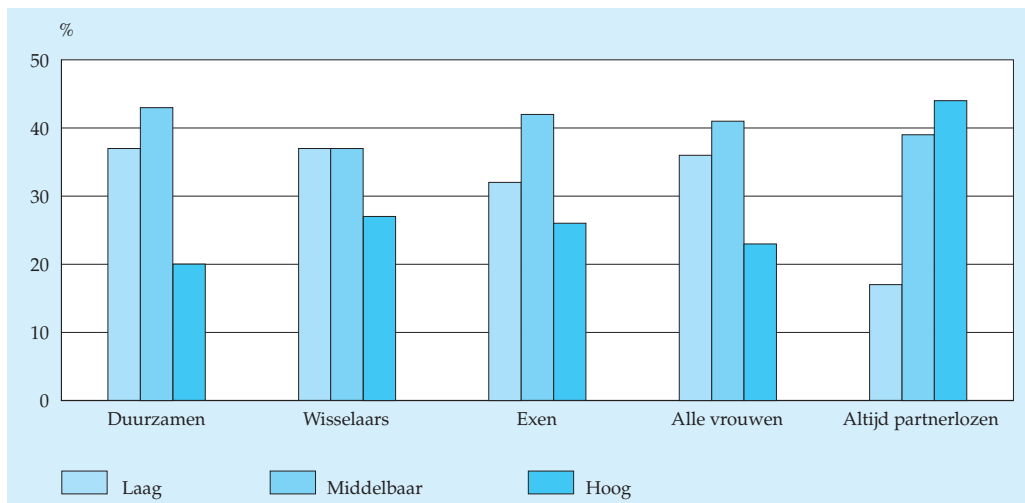
Uit het OG98 blijkt dat de vrouwen die in deze levensfase nog steeds met hun eerste partner samenleven minder vaak dan gemiddeld een hoog opleidingsniveau hebben (grafiek 6.4). De exen en wisselaars zijn juist wat vaker hoog opgeleid, terwijl het hoogste opleidingsniveau wordt gemeten onder vrouwen die nooit een partner hebben gehad. De duurzamen en de altijd partnerlozen laten dus het grootste contrast zien. De partnerlozen zijn, in ieder geval wat hun opleidingsniveau betreft, waarschijnlijk beter in staat om voor zichzelf te zorgen, en mogelijk was voor hen een partner en kinderen moeilijker te combineren met een professionele carrière. Daarbij komt dat de relatemarkt voor hoog opgeleide vrouwen ‘krapper’ is dan voor lager opgeleiden vrouwen. Dit valt althans af te leiden uit het feit dat hoger opgeleide vrouwen vaker alleenstaand zijn. Hoog opgeleide mannen zijn namelijk

ook in trek bij middelbaar opgeleide vrouwen, terwijl hoog opgeleide vrouwen bij voorkeur niet kiezen voor een (beduidend) lager opgeleide man.

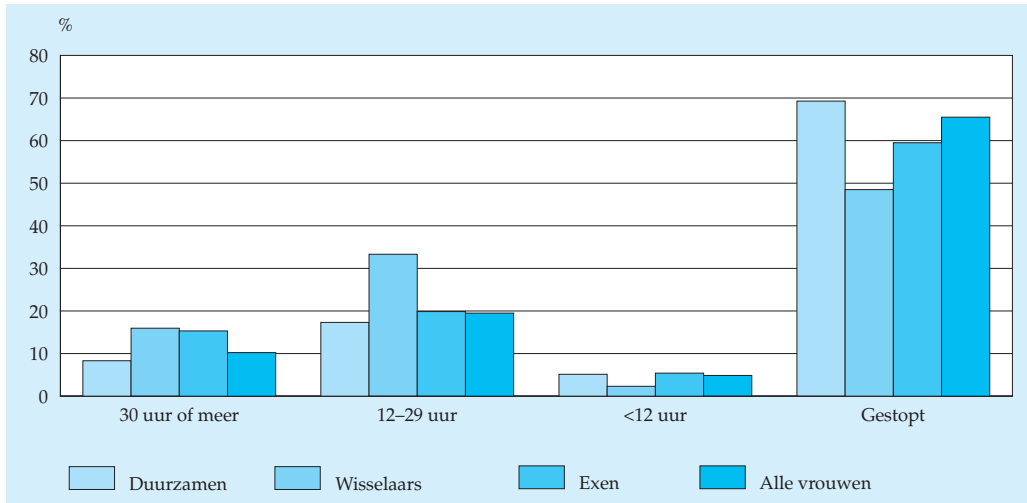
Uit grafiek 6.5 valt af te lezen dat vrouwen die bij hun eerste partner zijn gebleven wat vaker na de geboorte van hun eerste kind zijn gestopt met werken. De exen, en vooral de wisselaars, zijn daarentegen destijds wat vaker met hun werk doorgaan. Dit kan er niet alleen op wijzen dat deze vrouwen meer gericht waren op hun baan, maar ook dat ze hun financiële zelfredzaamheid zeker wilden stellen. Die zelfredzaamheid levert op haar beurt weer een belangrijke bijdrage aan de verklaring van de latere relatievorming en -ontbinding. Bovendien blijkt dat, voor zover exen en wisselaars na de geboorte bleven werken, ze ook vaker meer uren per week werkten. Deze samenhang is ook zichtbaar bij de huidige arbeidsdeelname. Terwijl van de duurzamen slechts een zesde een baan van dertig uur of meer heeft, is dit voor de wisselaars een kwart en voor de exen ruim een derde.

De hoogte van het verdiende inkomen varieert navenant, zoals te verwachten (grafiek 6.6). Ongeveer een op de tien duurzamen verdient 3 000 gulden of meer per maand, bij de wisselaars is dit een op de zes en bij de exen bijna een kwart. Wisselaars verdienen niet alleen meer dan vrouwen met een duurzame relatie, ze zijn ook wat vaker hoofdkostwinner. Wat dit betreft vallen zij dus ook op qua 'moderniteit'.

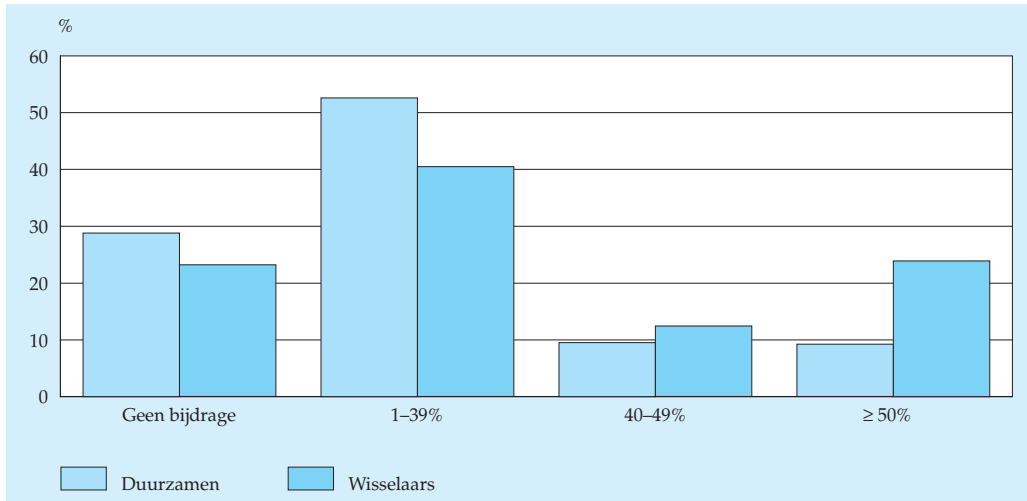
6.4 Opleidingsniveau 40–52-jarige vrouwen, naar relatiegeschiedenis

6.5 Arbeidsverleden 40-52-jarige vrouwen met kind, naar relatiegeschiedenis

6.6 Bijdrage aan huishoudinkomen 40-52-jarige vrouwen met partner

Dertigers: nog meer scheidingen, nog minder kinderen

Als de wat jongere vrouwen, die zich op dit moment in hun gezinsvormende fase bevinden, nog meer instabiele relaties hebben dan de huidige Sarahs, dan zal de gerealiseerde vruchtbaarheid ook een sterkere neerwaartse invloed kunnen onder-

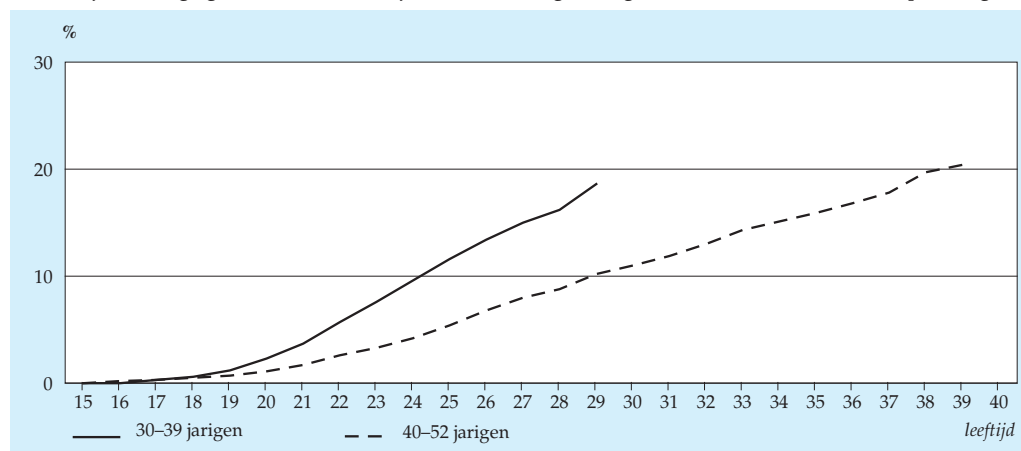
vinden. Grafiek 6.7 toont de frequentie van scheidingen voor zowel de 40–52-jarige vrouwen als voor de groep vrouwen die ongeveer tien jaar jonger is.

Van de oudste groep vrouwen heeft ongeveer een tiende al vóór het dertigste levensjaar een relatiebreuk achter de rug. Dit loopt op tot een vijfde rond het veertigste levensjaar. Voor de tien jaar jongere generatie vrouwen is het percentage dat tegen de dertig een scheiding heeft meegemaakt al bijna twee keer zo hoog. De kans om vóór het dertigste levensjaar aan een relatie te beginnen verschilt echter maar weinig tussen beide groepen en is bovendien op de jongere leeftijden steeds lager onder de jongere vrouwen, als gevolg van uitstel van relatievorming. Desondanks hebben zij beduidend vaker ervaring met scheiding.

Voor een deel heeft deze toename uiteraard te maken met de toename van het samenwonen onder de jongere vrouwen. Immers, samenwoners beëindigen hun relatie aanzienlijk vaker dan gehuwden (zie ook hoofdstuk 8). Gezien de hierboven beschreven samenhang tussen relatieverloop en kindertal, mogen we dan ook verwachten dat de wijze waarop de huidige dertigers momenteel met hun relatie omgaan niet alleen het aantal alleenstaanden bevordert, maar ook kinderloosheid, het aantal één-kindgezinnen en het aantal patchworkgezinnen. Hoe meer relaties uiteenvallen, hoe verder het kindertal beneden vervangingsniveau zal blijven. Wat betreft de nieuwe normen met betrekking tot relaties hoeven we voorlopig geen opwaarts effect op het kindertal te verwachten.

De auteurs danken Carlo van Praag (Sociaal en Cultureel Planbureau) voor zijn commentaar op een eerdere versie.

6.7 Leeftijd beëindiging eerste relatie (huwelijk of samenwoning), twee generaties vrouwen, cumulatieve percentages

Percentage voor de generatie 30–39 zijn feitelijk waargenomen voor de leeftijden tot en met 29 jaar. Voor de generatie 40–52 is dit het geval tot de leeftijd van 39 jaar.

Conclusies

- Ruim acht op de tien vrouwen van rond de vijftig leven samen met een partner. Dit is echter een momentopname die een belangrijk deel van de relatiegeschiedenis verhult. Van de samenwonende vrouwen in deze leeftijdsgroep leeft 13% met een tweede of volgende partner. Een op de zeven vrouwen van rond de vijftig is gescheiden.
- De onbestendigheid van relaties heeft gevolgen voor moederschap en gezinsvorming. Zo zijn gescheiden vrouwen zonder nieuwe partner het vaakst kinderloos. Vrouwen die na een scheiding een nieuwe relatie zijn aangegaan, hebben het vaakst slechts één kind.
- Er bestaat een samenhang tussen geëmancipeerde levensloop, scheidingskans en moederschap.
- Onbestendigheid van relaties leidt per saldo tot minder kinderen. In totaal kan het over de periode van een halve eeuw gaan om driekwart miljoen ‘verloren’ kinderen.
- De scheidingservaring onder de huidige dertigers is toegenomen. Hierdoor is er, althans wat betreft dit aspect, geen opwaarts effect op het toekomstige kindertal te verwachten.

7. Kleine en grote gezinnen

Ingeborg Keij en Arie de Graaf

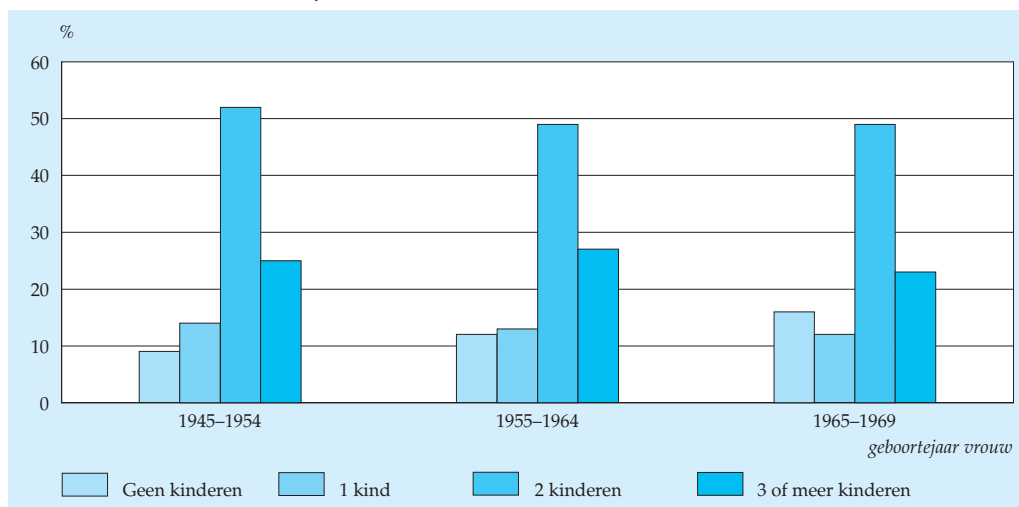
Helft wil twee kinderen

Een eeuw geleden kwamen gezinnen die we tegenwoordig groot noemen, met drie of vier kinderen, veel vaker voor dan tegenwoordig. Wat toen groot heette, het gezin met zes of meer kinderen, is echter altijd vrij uitzonderlijk geweest. Vrouwen die in die tijd waren geboren kregen gemiddeld ruim drie kinderen.

De geboortedaling die kort voor het begin van de twintigste eeuw was begonnen, nam vrijwel de gehele afgelopen eeuw in beslag, slechts onderbroken door de naoorlogse geboortegolf. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd het gezin met twee kinderen geleidelijk de norm. Uiteraard ging dit ten koste van het iets grotere gezin. Van de vrouwen geboren in 1935 kreeg bijna de helft drie of meer kinderen. Van de vrouwen die tien jaar later werden geboren was dat nog maar een kwart.

Het twee-kindgezin is, ondanks een lichte stijging van de kinderloosheid, nog steeds veruit favoriet. De helft van de vrouwen die al dan niet gehuwd samenwonen, heeft of wenst twee kinderen (grafiek 7.1). Van de jongste samenwonende vrouwen verwacht minder dan een kwart drie of meer kinderen te krijgen. Nog

7.1 Paren naar verwacht uiteindelijk kindertal

kleiner is het aandeel vrouwen met één kind, dat vrij constant rond de 13% ligt. Het aandeel kinderloze vrouwen heeft dezelfde orde van grootte. Van de samenwonende vrouwen die ten tijde van het OG98 een jaar of vijftig waren, had bijna een op de tien geen kinderen. Van degenen die toen ongeveer dertig jaar waren, verwachtte een op de zes kinderloos te blijven.

Wie blijft kinderloos?

Kinderloze vrouwen vormen dus nog steeds een minderheid, zij het een minderheid die de afgelopen decennia relatief sterk is toegenomen. In het vorige hoofdstuk is het verband tussen relatiegeschiedenis en kindertal beschreven, waarbij vooral het effect van relatieontbinding opviel: een kwart van de 'exen' blijft kinderloos. De toegenomen kinderloosheid heeft verder te maken met de sterk verhoogde arbeidsparticipatie van (al dan niet gehuwd) samenwonende vrouwen. Omdat het combineren van werk en kinderen veel vrouwen en hun partners zwaar lijkt en het doorgaans niet bevorderlijk is voor carrièreperspectief en huishoudinkomen, stellen velen hun eerste kind liever nog een poesje uit. Voor sommige vrouwen leidt dit uitstel uiteindelijk tot afstel, voor anderen blijkt de uitgestelde kinderwens vanwege verminderde vruchtbaarheid niet meer te realiseren.

Het grensgebied tussen vrijwillige en onvrijwillige kinderloosheid is dus breed en vaag. Een deel van de vrouwen, en waarschijnlijk een nog groter deel van de paren, zal immers geen uitgesproken opvattingen hebben over de wenselijkheid van kinderen, terwijl voor een ander deel een aanvankelijk vrijwillige kinderloosheid door een mislukte 'inhaalslag' in onvrijwillige kinderloosheid kan overgaan.

Om desondanks meer te weten te komen over de motieven om kinderloos te blijven, is aan kinderloze vrouwen gevraagd of ze zichzelf als *vrijwillig* kinderloos beschouwen. Uit de antwoorden blijkt dat dit voor ongeveer de helft van de kinderloze vrouwen geboren in de periode 1955–1964 het geval is. Aan vrouwen die aangaven vrijwillig kinderloos te zijn, is vervolgens naar de reden(en) hiervan gevraagd. Belangrijke factoren bleken de combinatie van werk en kinderen (40%), een partner die geen kinderen wil (40%) en het te grote beslag op tijd en energie die de opvoeding met zich meebrengt (30%).

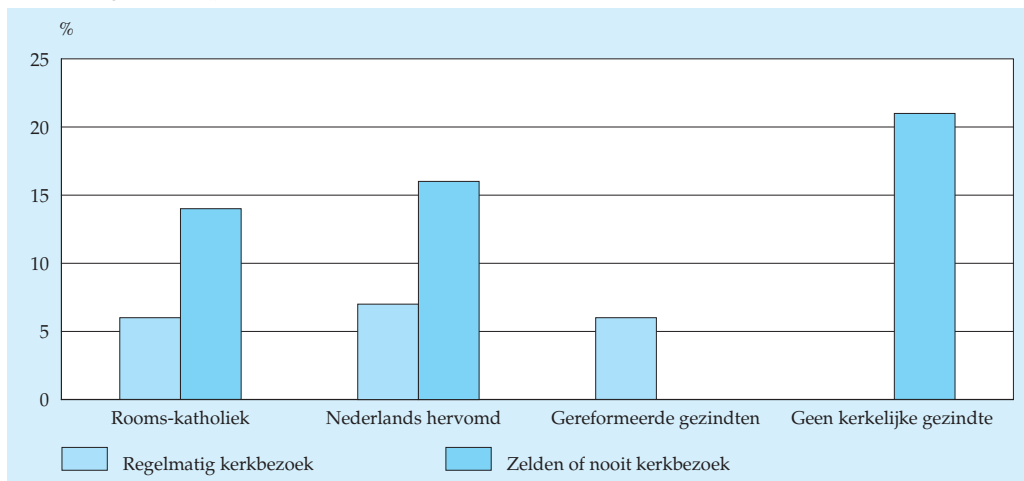
Geloof en kinderloosheid

Het geloof houdt van oudsher een sterk verband met de gezinsgrootte. Ontkerkelijking, individualisering en emancipatie hebben de invloed van het geloof en de kerk in de afgelopen decennia echter sterk verminderd, zodat het bovengenoemd verband alleen bij enkele meer orthodoxe groeperingen nog duidelijk te zien is. Het aandeel van de bevolking dat zich niet tot een kerkelijke gezindte of levensbeschou-

welijke groepering rekent, was eind jaren negentig bovendien toegenomen tot ruim vier op de tien. Twintig jaar eerder betrof het nog maar een kwart van de bevolking. Ook de regelmaat waarmee de leden van de meeste kerkgenootschappen naar de kerk gaan, is afgenomen. Het duidelijkst is dit het geval bij de rooms-katholieken. Het percentage van hen dat minstens eens per maand naar de kerk gaat is in twintig jaar ongeveer gehalveerd, van bijna 60 tot 30. Onder Nederlands hervormden was de afname betrekkelijk gering, van 40% naar circa 35%. De trouwste kerkgangers zijn nog steeds de gereformeerden: eind jaren zeventig ging ongeveer 85% minstens eens per maand naar de kerk, eind jaren negentig bijna 70% [11].

Voor de in het OG98 onderzochte leeftijdsgroepen blijkt dat gereformeerde vrouwen het minst vaak kinderloos blijven. Het sterkst toegenomen is de kinderloosheid onder vrouwen die zich niet tot een kerkelijke gezindte rekenen. Binnen deze groep verwacht een vijfde van degenen die in de periode 1965–1969 zijn geboren kinderloos te blijven (grafiek 7.2). Rooms-katholieke en Nederlands hervormde vrouwen die zelden of nooit naar de kerk gaan, blijven vaker kinderloos dan hun geloofsgenoten die wel regelmatig een kerkdienst bijwonen.

7.2 Paren die verwachten geen kinderen te krijgen, naar kerkelijke gezindte van de vrouw (vrouw geboren in periode 1965–1969)

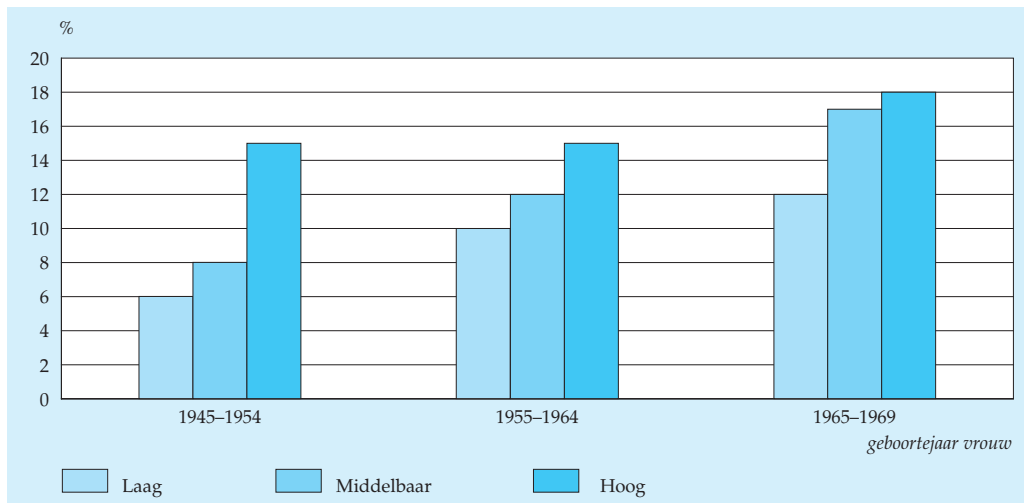
Effect onderwijs afgenomen

De onderwijsdeelname van meisjes en jonge vrouwen is de laatste decennia sterk toegenomen. Ze volgen steeds langer onderwijs en bereiken een hoger opleidingsniveau dan voorheen. Mede hierdoor is de arbeidsdeelname van vrouwen fors

gestegen, vooral onder degenen met een hogere opleiding. Eind jaren negentig werkten in de leeftijdsgroep van 15–64 jaar acht van de tien hoog opgeleide vrouwen, tegen drie van de tien laag opgeleide vrouwen [19].

Kinderloosheid hangt sterk samen met opleidingsniveau, zo blijkt uit grafiek 7.3. Van de paren waarvan de vrouw geboren is in de periode 1945–1954 en een hoog opleidingsniveau heeft, is 15% kinderloos gebleven, tegen 6% van hun laag opgeleide leeftijdsgenoten. Naarmate ze jonger zijn, wordt het verschil in kinderloosheid tussen middelbaar en hoog opgeleide vrouwen kleiner. Van de paren waarvan de vrouw een laag opleidingsniveau heeft en geboren is aan het eind van de jaren zestig, verwacht 12% kinderloos te blijven. Onderwijsniveau en kinderloosheid laten een verband zien, maar dit verband is in de afgelopen decennia wel zwakker geworden. Het toegenomen opleidingsniveau van vrouwen heeft dus een bijdrage geleverd aan de toename van de kinderloosheid onder paren.

7.3 Paren die verwachten geen kinderen te krijgen, naar opleidingsniveau van de vrouw

Eén kind meestal geen bewuste keus

Het één-kindgezin komt onder alle onderzochte leeftijdsgroepen betrekkelijk weinig voor. Van de (al dan niet samenwonende) vrouwen die eind jaren veertig of begin jaren vijftig zijn geboren, heeft een op de zeven slechts één kind gekregen. Dit aandeel lijkt vrij constant en houdt, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, onder meer verband met de relatiegeschiedenis: het één-kindgezin is sterk vertegenwoordigd onder vrouwen die een of meer relatiewisselingen achter de rug hebben. Ook

in de meest recente CBS-bevolkingsprognose wordt aangenomen dat 15% van degenen die ná 1975 zijn geboren, slechts één kind zal krijgen.

Van de vrouwen met één kind die zijn geboren in de periode 1945–1954, heeft een op de drie er bewust voor gekozen om niet méér kinderen te krijgen [32]. Sinds het begin van de jaren zeventig stellen steeds meer vrouwen hun eerste kind uit. De afgelopen dertig jaar is de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van het eerste kind gestegen van ruim 24 jaar in 1970 tot 30 jaar in 2000. In een aantal gevallen leidt dit uitstel ertoe dat het uiteindelijk bij één kind blijft. Ook echtscheiding kan een verdere gezinsuitbreiding in de weg staan.

Aan vrouwen die zeker meenden te weten dat ze na de geboorte van het eerste kind geen kinderen meer zouden krijgen, is in het OG98 naar de reden(en) gevraagd. Een derde gaf aan dat hun gezondheid of die van de partner het niet toeliet. Van eveneens een derde wilde de partner niet meer kinderen. Van de overige vrouwen vond de ene helft werken en de zorg voor meer dan één kind moeilijk te combineren, de andere helft was van mening dat het opvoeden van meerdere kinderen te veel tijd en energie kost.

Vrouwen die niet bewust voor één kind hebben gekozen, blijken meestal door vruchtbaarheids- of gezondheidsproblemen te hebben moeten afzien van een groter gezin. Dat het bij één kind blijft is dus vaker een kwestie van omstandigheden dan van een uitgesproken voorkeur.

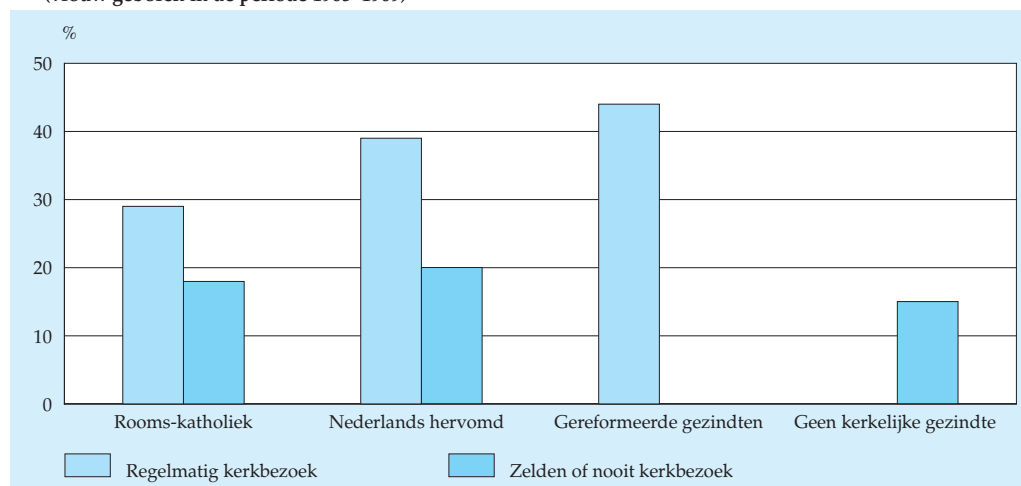
Wie wil een groot gezin?

Af en toe berichten de media dat het drie-kindgezin weer aan populariteit zou winnen. Mogelijk geldt dit voor enkele relatief kleine groepen met specifieke kenmerken, maar in zijn algemeenheid is er geen sprake van een dergelijke trend. Weliswaar is het percentage vrouwen dat drie kinderen krijgt een aantal jaren geleden toegenomen, maar deze stijging is inmiddels al weer ten einde. Na een halvering in de jaren zeventig, van ruim 40% naar 20%, steeg dit aandeel in de jaren tachtig weer tot een kwart. De jaren negentig lieten echter weer een daling zien.

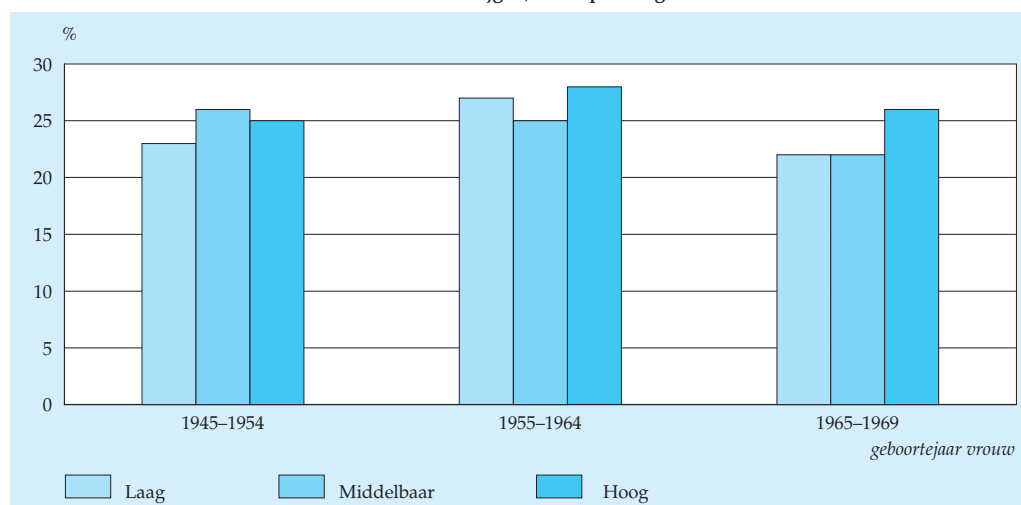
Slechts een op de vijf jonge vrouwen verwacht minstens drie kinderen te krijgen. Dit wat grotere gezin komt relatief veel voor onder vrouwen van Marokkaanse of Turkse origine. Hoofdstuk 10 zal hier verder op ingaan. Onder autochtone vrouwen zijn het vooral de trouwe kerkgangers, en onder hen vooral de gereformeerden, die kiezen voor het grotere gezin (grafiek 7.4). Bijna de helft van de jonge gereformeerde vrouwen die regelmatig naar de kerk gaan, verwacht drie of meer kinderen te krijgen. Vrouwen die zichzelf wel tot een kerkelijke gezindte rekenen maar zelden of nooit naar de kerk gaan, lijken wat betreft hun verwachting sterk op vrouwen zonder kerkelijke gezindte. De sterke daling van het aantal grote gezinnen in de jaren zeventig hangt onder meer samen met de afnemende omvang van de groep kerkelijken en met een gedragsverandering onder de gereformeerden.

Het effect van opleiding is niet langer zo uitgesproken als het vroeger was, of tegenwoordig nog in ontwikkelingslanden. Laag opgeleide vrouwen komen weliswaar eerder van school, treden eerder in het huwelijk en krijgen op jongere leeftijd kinderen, maar dit leidt niet tot een hoger gemiddeld kindertal. Juist onder hoog opgeleide vrouwen, die al dan niet gehuwd samenwonen en zijn geboren na 1954, komt een gezin met minstens drie kinderen iets vaker voor. De verschillen zijn echter niet groot (grafiek 7.5).

7.4 Paren die verwachten drie of meer kinderen te krijgen, naar kerkelijke gezindte van de vrouw (vrouw geboren in de periode 1965–1969)

7.5 Paren die verwachten drie of meer kinderen te krijgen, naar opleidingsniveau van de vrouw

Conclusies

- Het twee-kindgezin is al jaren populair. Dit geldt zowel voor de jongste generaties als voor de iets oudere generaties. De helft van de vrouwen met een partner heeft twee kinderen of verwacht twee kinderen te krijgen. Dertig procent van de jonge generaties vrouwen blijft kinderloos of krijgt slechts één kind. Minder dan een kwart krijgt drie of meer kinderen.
- De uiteindelijke kinderloosheid neemt onder jonge generaties toe. Een minderheid is onvrijwillig kinderloos. Omdat het combineren van werk en kinderen problemen oplevert, wachten veel vrouwen met het krijgen van kinderen tot ze de dertig zijn gepasseerd. Voor een toenemend aantal vrouwen betekent dit dat ze geen kinderen meer zullen krijgen. Dit kan worden toegeschreven aan biologische oorzaken en aan relatieontbinding, maar ook aan het feit dat ze zich op een gegeven moment te oud voelen om nog kinderen op te voeden.
- Weinig vrouwen hebben een voorkeur voor maar één kind. Vaak blijft het bij één kind door uitstel of door relatieontbinding. Ook problemen met gezondheid of vruchtbaarheid spelen een rol. Relatief veel laag opgeleide vrouwen krijgen één kind. Dit duidt erop dat ook financiële redenen een rol kunnen spelen. De omstandigheden zijn dus eerder bepalend voor het krijgen van slechts één kind dan een duidelijke voorkeur.
- Van jonge generaties krijgt ongeveer één op de vijf vrouwen drie of meer kinderen. Vooral orthodox-protestantse groepen en allochtonen krijgen relatief vaak een bovengemiddeld aantal kinderen.

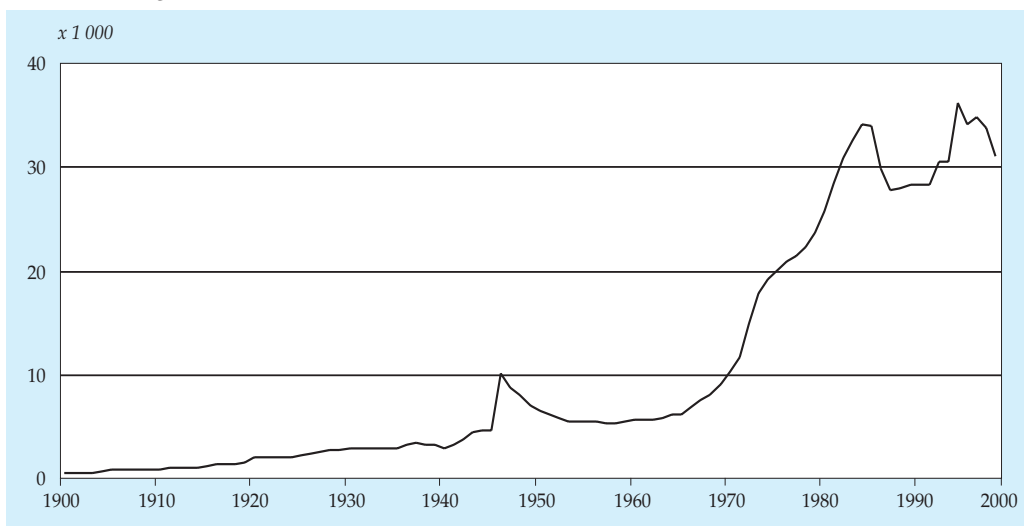
8. Niet meer samen

Mila van Huis, Arie de Graaf en Andries de Jong

Sterke toename aantal scheidingen

Kinderen verbazen zich er tegenwoordig niet meer over als ze in het huis van een vriendje of vriendinnetje geen vader aantreffen. In sommige kringen is het zelfs meer regel dan uitzondering dat de ouders nog bij elkaar zijn. Zo is de meerderheid van de huwelijken onder Surinamers tien jaar na de trouwdag al ontbonden. Ook gemengde huwelijken zijn kwetsbaar, vooral als de man een Turkse of Marokkaanse achtergrond heeft. Desondanks zijn de getalsverhoudingen zodanig dat het bij de meeste scheidingen om mensen gaat die in Nederland zijn geboren en getogen. Jaarlijks passeren zo'n 30 à 35 duizend scheidingsaktes. Vergeleken met de situatie aan het begin van de vorige eeuw is dit een zeer hoog aantal, waarbij zelfs de piek van 10 duizend scheidingen kort na de tweede wereldoorlog bescheiden afsteekt (grafiek 8.1). Ook in de jaren vijftig en zestig bleven de echtscheidingscijfers laag. De wederopbouw en daarop volgende periode van hoogconjunctuur zorgde tot laat in de jaren zestig voor een hoge mate van sociale rust, een klimaat waarin het huwelijk in het algemeen goed gedijt.

8.1 Echtscheidingen

Eind jaren zestig begon het aantal scheidingen sterk toe te nemen, een ontwikkeling die tot medio jaren tachtig aanhield. Op tal van gebieden, waaronder huwelijk en seksualiteit, maakte ons land grote veranderingen door. Een groeiende groep mensen verzette zich tegen de heersende moraal, waarvan het gezin als hoeksteen van de samenleving deel uitmaakte. Deze veelal hoger opgeleide, 'progressieve' kringen vonden het aanvaardbaar of zelfs gewenst om huwelijk en seksualiteit van elkaar los te koppelen, en hoewel ze in feite slechts een minderheid vormden, veroorzaakten ze wel een geleidelijke versoepeling van de meer 'burgerlijke' opvattingen. Zoals de flamboyante kleding en haardracht in afgezwakte vorm werden geadopteerd door de rest van de maatschappij, zo werden ook de vertrouwde normen en waarden in het algemeen soepeler en minder dwingend.

Kans een op vier

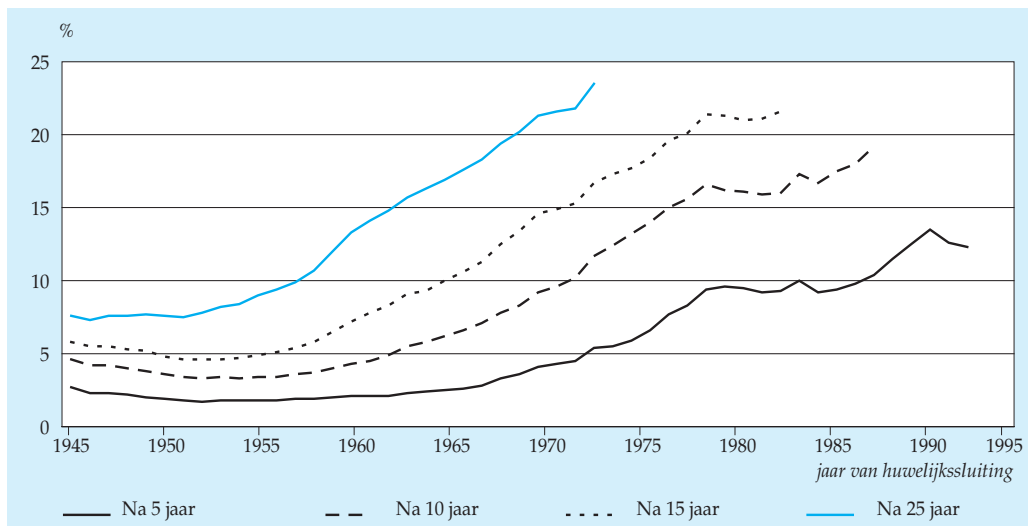
Scheiden bleef weliswaar meestal een persoonlijk drama, maar de slachtoffers ervoeren het steeds minder als een schande waarover maar het best kon worden gezwegen. Ook de wettelijke eisen die aan echtscheiding werden gesteld versoepelden, en aan de 'grote leugen' (het zich beroepen op overspel dat nooit had plaatsgevonden) kwam een eind. In 1971 werd 'duurzame ontwrichting' ook als scheidingsgrond toegelaten, wat tot een hausse aan scheidingen leidde. Deze opwaartse trend werd verder ondersteund door de steeds betere sociale voorzieningen, die vrouwen financieel minder afhankelijk maakten van hun echtgenoot. In de afgelopen twee decennia schommelt het aantal echtscheidingen rond het niveau waarbij de kans op echtscheiding ongeveer een op vier is. Er liggen weliswaar geen onoverkomelijke juridische obstakels meer op het pad naar echtscheiding, maar de sociale en economische gevolgen blijven zodanig dat velen een scheiding koste wat kost willen voorkomen. Hoewel twee keer zoveel vrouwen als mannen een verzoek tot scheiding indienen, worden vooral vrouwen uiteindelijk zwaar getroffen. Na de scheiding krijgen ze meestal wél de kinderen toegewezen, maar niet het huis (in 1999 mocht slechts één op de vijf vrouwen in het echtelijk huis blijven wonen). Doorgaans worden ze ook geconfronteerd met een forse inkomensdaling, ondanks het feit dat een beperkt aantal vrouwen alimentatie krijgt.

Geen sterke toename verwacht

'Tot de dood ons scheidt' is in de loop van de tijd meer intentieverklaring dan belofte geworden. Van de huwelijken die in het eerste decennium na de tweede wereldoorlog werden gesloten, heeft minder dan 10% vóór de zilveren bruiloft tot een breuk geleid (grafiek 8.2). Van de paren die in 1970 naar het stadhuis gingen was een kwart eeuw later ruim 20% al weer uit elkaar. De stijging van het aantal gestrande huwe-

lijken is vanaf 1980 duidelijk afgevlakt, zo blijkt uit de grafiek. De toekomstige ontwikkeling blijft uiteraard onzeker, maar het lijkt weinig aannemelijk dat de huidige scheidingskans (ruim een op vier) nog sterk zal toenemen. Een belangrijke reden hiervoor is de veranderde wijze waarop huwelijken tot stand komen, waarvan het effect mogelijk al te zien is in de afvlakking in grafiek 8.2. Ongehuwd samenwonen heeft immers, zoals beschreven in hoofdstuk 3, veelal het karakter van 'proefhuwelijk' gekregen. Deze samenleefverbanden leiden relatief vaak tot een breuk, zodat degenen die overgaan tot het huwelijk – bij wijze van bekroning van hun relatie of omdat ze kinderen willen – vaak een stabielere relatie zullen hebben. Het huwelijk heeft hierdoor dus een exclusiever karakter gekregen.

8.2 Door scheiding verbroken huwelijken, naar huwelijksduur

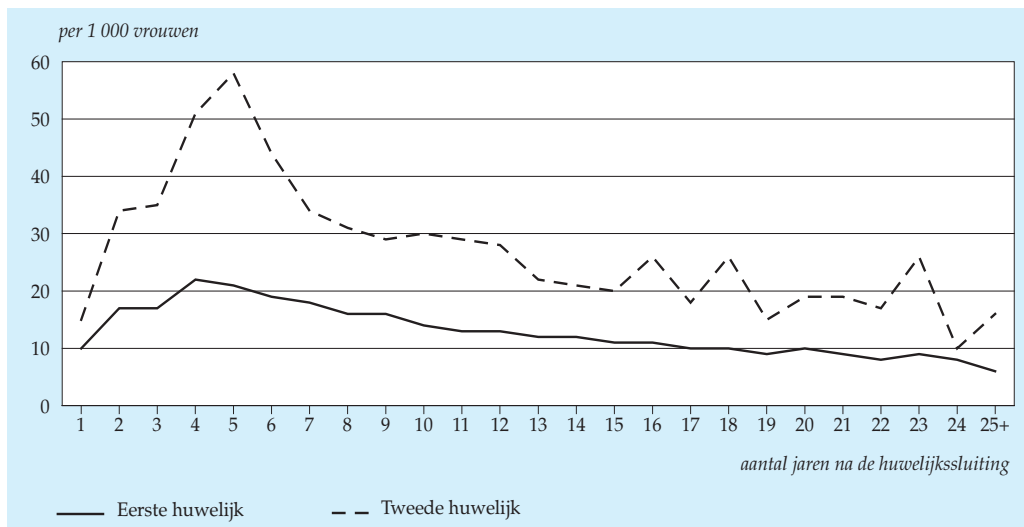

Hoeveel succesvol is opnieuw proberen?

Uiteraard is het huwelijk nog steeds geen strikt rationele aangelegenheid, en zullen de meesten die hun relatie zo willen bekronen een min of meer rooskleurig beeld van de toekomst hebben. Degenen die voor de tweede keer trouwen, hebben op grond van hun ervaringen doorgaans een andere kijk op het huwelijk. Enerzijds zullen ze het minder vanzelfsprekend vinden dat het om een band voor het leven gaat, anderzijds zullen ze behoedzamer met hun relatie omspringen. Dat laatste geldt zeker voor het niet onaanzienlijke aantal 'reparatiehuwelijken'. Zo was in 1999 ongeveer 7% van de hertrouwde gescheiden vrouwen al eerder met dezelfde man gehuwd.

Uit grafiek 8.3 blijkt dat tweede-kanshuwelijken (alle tweede huwelijken, inclusief die met de eerdere partner) per saldo beduidend kwetsbaarder zijn. Vooral in de eerste jaren loopt het veel vaker spaak: na vijf jaar huwelijk is 6% van de tweede huwelijken gestrand, tegen 2% van de eerste huwelijken. Ook bij een langere huwelijksduur blijft de kans op een breuk hoger. Wordt van de eerste huwelijken uiteindelijk ongeveer een kwart door echtscheiding getroffen, onder de herkansers is dit bijna de helft.

8.3 Scheidingskans voor vrouwen in het eerste en tweede huwelijk, 1998

Houden kinderen een huwelijk in stand?

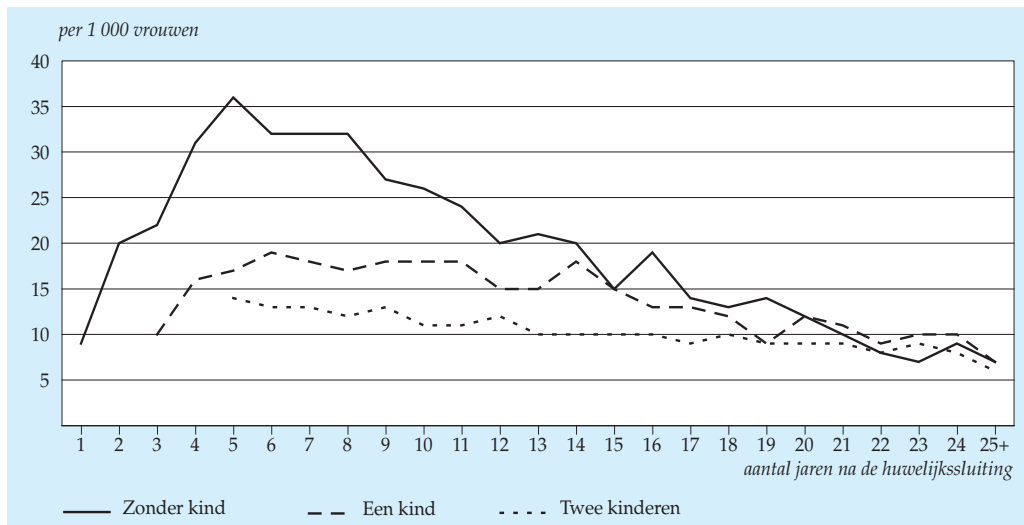
Veel paren staan positief tegenover het huwelijk als ze een gezin met kind(eren) willen stichten. Maar hebben die kinderen wel een positief effect op het huwelijk? In de regel vraagt opvoeden om gezamenlijke beslissingen en niet teveel tegenstrijdige inzichten, en bovendien moeten er voor kinderen allerlei offers worden gebracht. De verhuizing naar een woning met tuin en de aanschaf van een grotere auto liggen voor de hand, maar ingrijpender – zowel financieel als emotioneel – is voor veel moeders de wenselijkheid of noodzaak om een betaalde baan gedeeltelijk of geheel op te geven.

Al deze offers kunnen grote spanningen met zich meebrengen, hetgeen de scheidingskans wellicht zou verhogen. Toch is dit laatste niet het geval, zoals blijkt uit grafiek 8.4. Kinderloze huwelijken komen beduidend vaker tot een voortijdig

einde dan huwelijken waarin kinderen zijn geboren. De verschillen zijn het grootst als het huwelijk en de kinderen nog jong zijn: zo scheiden paren in hun vijfde huwelijksjaar twee keer zo vaak als er geen kinderen in het spel zijn. Bij langere huwelijksduur nemen de verschillen af.

Aan de hand van de echtscheidingskansen voor 1998 en enkele plausibele aannamen is geschat in hoeverre kinderloze huwelijken vatbaarder zijn voor echtscheiding. Kinderloze paren blijken dan een kans van ruim een op drie te hebben dat het huwelijk niet stand houdt. Voor echtparen met één kind is deze kans een op vier, en voor paren met twee kinderen een op vijf.

8.4 Scheidingskans voor vrouwen zonder kind, met één kind of met twee kinderen, 1998

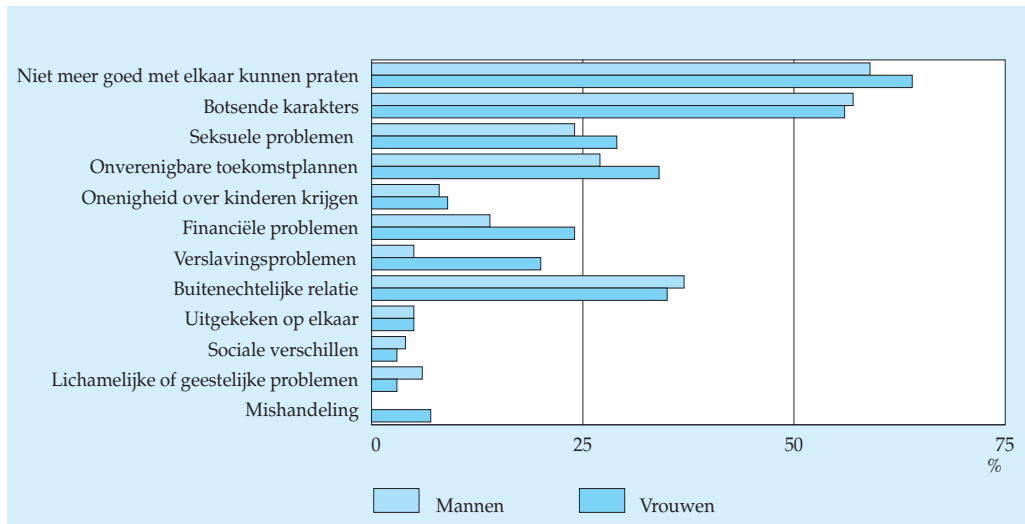
Redenen om te scheiden

De schatting hierboven laat zien dat het kinderloze stel bijna twee keer zo vaak door een echtscheiding wordt getroffen als het gezin met kinderen, maar waarin ligt nu eigenlijk dit beschermende effect van de aanwezigheid van kinderen? Mogelijk werpen de redenen om het huwelijk te verbreken, zoals vastgelegd in het OG98, enig licht op deze zaak.

Relationele problemen blijken volgens het OG98 een prominente rol te spelen. De twee redenen die verreweg het vaakst worden genoemd zijn 'niet meer goed met elkaar kunnen praten' en 'botsende karakters' (grafiek 8.5). Acute probleemsituaties, zoals problemen rond seks, geld of verslaving, worden minder vaak

genoemd, en zelfs buitenechtelijke relaties komen niet verder dan de derde plaats. Andere aspecten van de relatie scoren beduidend lager. Onenigheid over het wel of niet krijgen van kinderen heeft bij één op de tien scheidingsgevallen een rol gespeeld, iets dat uiteraard vooral voor kinderloze paren een reden kan zijn geweest om de relatie te beëindigen. De antwoorden op de vraag waarom mensen uit elkaar zijn gegaan leveren dus maar weinig op. Mogelijk zouden de antwoorden op de – niet gestelde – vraag waarom paren nog steeds bij elkaar zijn een beter inzicht hebben gegeven. Het zou wel eens (deels) zo kunnen zijn dat paren met kinderen langer bij elkaar blijven omdat de opvoeding de band tussen de ouders versterkt. Beslissingen zullen immers vaak gezamenlijk moeten worden genomen, en omdat kinderen hun ouders nu eenmaal na aan het hart liggen, is dit in ieder geval een gedeelde interesse. De volgorde van de gebeurtenissen is bovendien niet zo eenvoudig als hiervoor geschetst: paren die een moeizame relatie onderhouden maar nog geen kinderen hebben, zullen veelal niet aan kinderen beginnen, al komt ook het omgekeerde voor: een kind om de relatie te redden.

8.5 Redenen om te scheiden

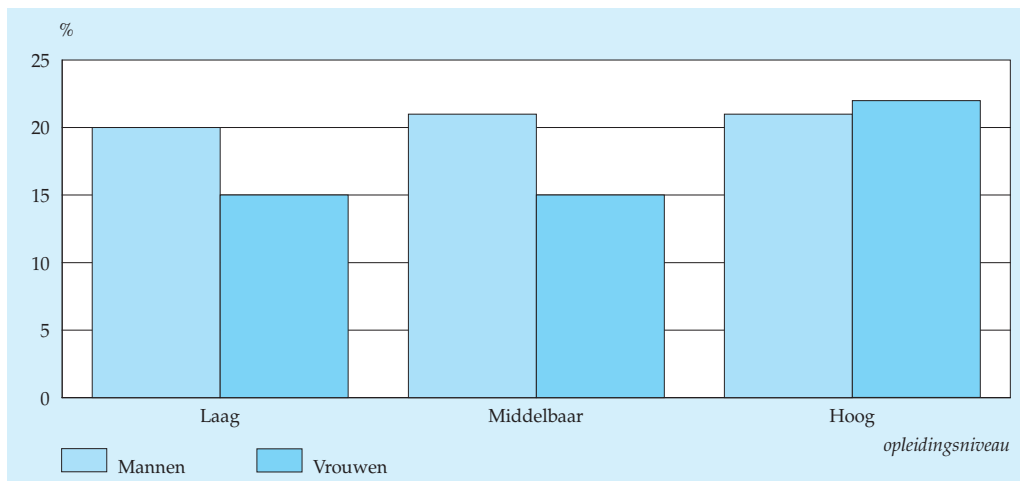
Hoog opgeleide vrouwen onafhankelijker

Tegenwoordig volgen ongeveer evenveel meisjes als jongens hoger onderwijs. Na de studie gaat een grote meerderheid van de jonge vrouwen eerst een aantal jaren werken om zich alvast een goede uitgangspositie op de carrièreladder te verwerven.

Met deze werkervaring en hogere opleiding zijn de betreffende vrouwen in financieel opzicht niet langer afhankelijk van hun partner, en is het voor hen minder moeilijk een slechtlopende relatie op te geven. Dit blijkt ook uit grafiek 8.6: hoog opgeleide vrouwen hebben een hogere scheidingskans dan vrouwen met een lagere opleiding, en zelfs een iets hogere kans dan hoog opgeleide mannen. Het opleidingsniveau van mannen houdt daarentegen geen verband met de scheidingskans. Waarschijnlijk hangt dit samen met de eeuwenoude, nog steeds doorwerkende opvatting over dominantie binnen relaties. Een vergelijkbaar of hoger opleidingsniveau van de man is op grond van deze opvatting bevorderlijk voor een goede relatie. Er is meer kans op gezamenlijke interesses en de rolverdeling binnen het huwelijk is vaak nog min of meer bepaald door een traditie waarvan scheiden geen deel uitmaakt. Bovendien is een lager opgeleide vrouw, zoals gezegd, minder goed in staat een zelfstandig bestaan op te bouwen. Is de vrouw echter beter opgeleid en speelt de man, ook wat betreft zijn bijdrage aan het huishoudinkomen, de tweede viool, dan is de kans dat de relatie strandt beduidend groter.

8.6 Scheidingskans voor laag, middelbaar en hoog opgeleide mannen en vrouwen¹⁾

¹⁾ De kans is bepaald aan de hand van personen geboren tussen 1955 en 1964 die 20-24 jaar oud waren toen ze trouwden.

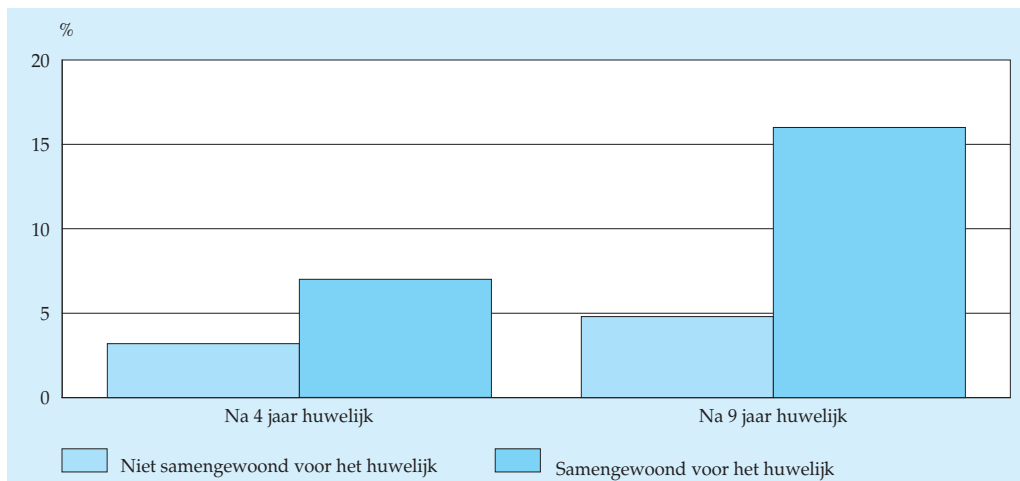
Eerst samenwonen nog geen garantie

Bij de huwelijksluiting kennen partners elkaar meestal beter dan vroeger. De meerderheid heeft immers al enige tijd samengewoond, zodat de minder goed passende stellen al tijdens dit 'proefhuwelijk' uit elkaar zullen zijn gegaan. Je zou dan ook ver-

wachten dat het echte huwelijk van de voormalige samenwoners stabielier is dan het huwelijk van de – steeds kleiner wordende – groep die vanuit het ouderlijk huis trouwt. Dit blijkt echter niet zo te zijn (grafiek 8.7). Na negen jaar huwelijk is de kans dat het tot een scheiding is gekomen voor paren met samenwoonervaring drie keer hoger dan voor degenen die nooit ongehuwd hebben samengewoond. Deze op het eerste gezicht misschien verrassende uitkomst zegt echter meer over de laatste, traditioneel ingestelde, categorie dan over de voormalige samenwoners. Het betreft immers een inmiddels selecte groep van veelal streng gelovige jongeren, voor wie ongehuwd samenwonen moreel onaanvaardbaar is. Voor hen geldt ook nog vaak dat wat God heeft verenigd, niet door de mens zal worden gescheiden.

Men mag uit grafiek 8.7 dus niet concluderen dat eerst een tijdje samenwonen het huwelijk minder stabiel maakt. Wel maakt het duidelijk dat het zinvoller is samenwonende en gehuwde paren te vergelijken met betrekking tot de duurzaamheid van hun relatie, ongehuwd dan wel gehuwd.

8.7 Scheidingskans voor echtparen met en zonder samenwoonervaring¹⁾

¹⁾ De kans is bepaald aan de hand van personen geboren tussen 1955 en 1964 die 20-24 jaar oud waren toen ze trouwden.

Houden echtgenoten het langer uit dan samenwoners?

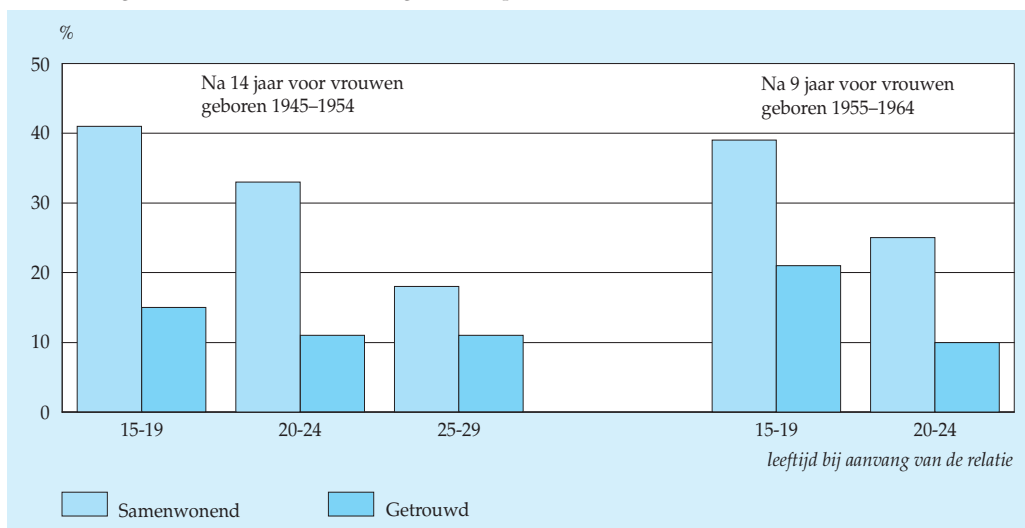
Dat de groep gehuwden die niet voor het huwelijk samenwoonden steeds kleiner wordt, maakt het vergelijken van samenwonende en getrouwde paren er niet eenvoudiger op. In grafiek 8.8 is een onderscheid aangebracht tussen paren die trouwden in het decennium na de tweede wereldoorlog, toen samenwonen nog

uitzonderlijk was, en paren die in het daaropvolgende decennium in het huwelijk traden. In de grafiek is ook nog een onderscheid aangebracht naar leeftijd bij aanvang van de relatie, omdat jongeren wellicht anders met een relatie omspringen dan de al wat ouderen.

De relaties van vrouwen die jong gaan samenwonen of trouwen blijken inderdaad kwetsbaarder te zijn. Het verschil naar leeftijd bij aanvang is vooral groot bij de samenwoners. Verder blijkt dat de relaties van echtparen gemiddeld duurzamer zijn. Het verschil is het grootst voor de wat oudere vrouwen. Destijds was trouwen vóór de twintigste verjaardag nog niet uitzonderlijk, en niet zelden werden deze jonge huwelijken gesloten omdat er een kind op komst was. Het kind was vervolgens soms het bindmiddel van de relatie.

Het verschil in duurzaamheid tussen beide samenlevingsvormen is het kleinst voor vrouwen die al 25 jaar of ouder waren aan het begin van hun relatie. Niet alleen de leeftijd, maar ook het feit dat deze relaties tot stand kwamen in de jaren zeventig, toen deze leefvorm al meer ingeburgerd was, speelt hierbij een rol. Net als vroeger geldt dat het voor de duurzaamheid van de relatie beter is te gaan trouwen dan te gaan samenwonen, al is het verschil tussen samenwoners en gehuwden beduidend kleiner geworden. Maar een dergelijke conclusie, op grond van de cijfers, rechtvaardigt niet de stelling dat het ongehuwd samenwonen het huwelijk kwetsbaarder zou maken. Het omgekeerde is eerder het geval. Als de periode van samenwonen zou worden overgeslagen, zou het echtscheidingscijfer waarschijnlijk veel hoger zijn dan nu het geval is. De stabilisatie van het aantal echtscheidingen in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw hangt hier (ten minste voor een deel) mee samen.

8.8 Scheidingskans voor samenwonende en getrouwde paren

Conclusies

- Ruim een kwart van de huwelijken wordt uiteindelijk door echtscheiding ontbonden.
- De kans op echtscheiding neemt al een aantal jaren niet meer toe. Een verklaring hiervoor is de toename van het ongehuwd samenwonen. Pas als men zeker is van de relatie of als men denkt aan kinderen krijgen, gaat men trouwen.
- Tweede huwelijken lopen bijna twee keer zo vaak op een echtscheiding uit als eerste huwelijken.
- Als er jonge kinderen zijn, liggen de echtscheidingscijfers aanzienlijk lager.
- Echtscheiding hangt vaak samen met relationele problemen (niet meer met elkaar kunnen opschieten). Acute probleemsituaties, zoals seksuele of financiële problemen, verslaving, mishandeling en buitenechtelijke relaties, zijn veel minder vaak de reden.
- Hoog opgeleide vrouwen scheiden sneller dan vrouwen met een lage opleiding. Dit hangt waarschijnlijk samen met opvattingen over de dominantie binnen een relatie. Hoog opgeleide vrouwen kunnen zichzelf financieel beter redden.

9. *Hoe kinderen het gezin ervaren*

Arie de Graaf

Meer verscheidenheid

De afgelopen decennia hebben allerlei maatschappelijke en culturele ontwikkelingen het gezinsleven ingrijpend veranderd. Dit komt niet alleen tot uitdrukking in de kleinere omvang van het moderne gezin, maar ook in het feit dat tal van variaties op het traditionele gezin – gehuwde ouders met een of meer kinderen – veel vaker voorkomen. Daarbij valt te denken aan eenoudergezinnen, pleeg- en stiefgezinnen en gezinnen waarin de ouders ongehuwd samenwonen.

In 2000 telde Nederland 380 duizend eenoudergezinnen. Slechts in een op de tien gevallen ontstond het eenoudergezin door de dood van een van de ouders. Maar liefst zestig procent was daarentegen het gevolg van echtscheiding.

In dit hoofdstuk zullen we ingaan op de relatie tussen kinderen en hun ouders, inclusief eventuele stiefouders. Het gaat daarbij om kinderen geboren in de periode 1945–1979 die in 1998 niet meer in het ouderlijk gezin woonden. Buiten beschouwing blijven degenen die in hun jeugd een ouder hebben verloren (jaarlijks ongeveer 7 duizend kinderen) of die vanaf hun prilste jeugd zijn opgegroeid bij één ouder.

Eerder scheiden

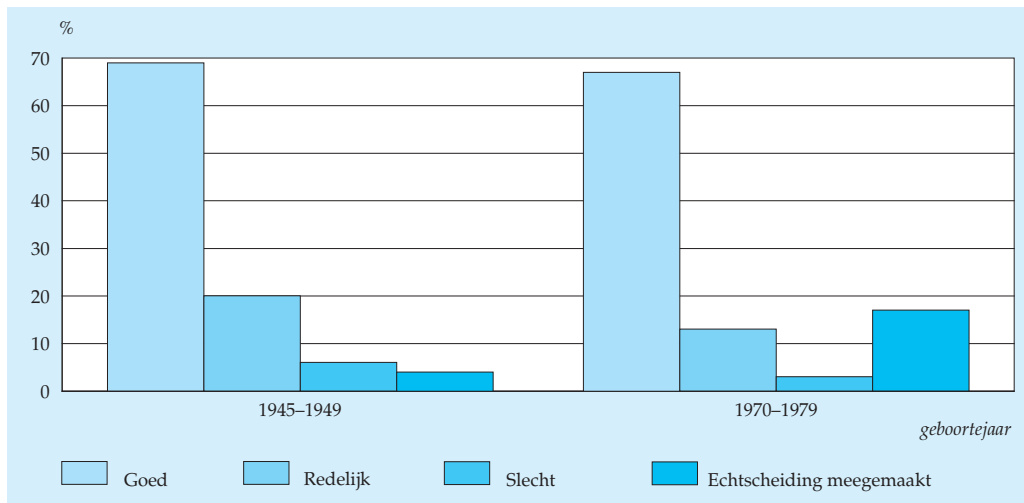
In het vorige hoofdstuk zagen we dat er in de jaren zeventig een hausse aan echtscheidingen plaatsvond, waarna het echtscheidingscijfer een structureel hoger niveau had bereikt. De afgelopen twee decennia bedraagt het jaarlijks aantal echtscheidingen 30 à 35 duizend en ligt de kans dat een huwelijk strandt rond een op vier. Aan dit hogere echtscheidingscijfer liggen vooral maatschappelijke ontwikkelingen, zoals emancipatie en een afnemende invloed van het geloof, ten grondslag. Betere sociale voorzieningen, zoals de bijstand, maakten het voor een gescheiden moeder en haar kinderen in principe mogelijk om een economisch zelfstandig leven te leiden.

Doordat het aantal echtscheidingen zo sterk is toegenomen, hebben steeds meer kinderen in hun jeugd een scheiding meegemaakt. Dit aandeel is gestegen van 4% van de kinderen geboren in de periode 1945–1949 tot 17% van de kinderen uit de jaren zeventig. Uit de informatie van het OG98 blijkt dat tegelijkertijd het aandeel

van de kinderen die geen echtscheiding meemaakten maar desondanks de relatie tussen hun ouders niet goed vonden, is gedaald (grafiek 9.1). Een kwart van degenen die zijn geboren in de tweede helft van de jaren veertig beoordeelde de relatie tussen de ouders als redelijk tot slecht, tegen een op de zes van degenen die in de jaren zeventig zijn geboren.

De afname van het percentage relaties dat door de kinderen als redelijk tot slecht wordt beoordeeld, is ongeveer even groot als de toename van het percentage eenoudergezinnen dat is ontstaan door echtscheiding. Dit wijst erop dat de toename van echtscheiding niet wordt veroorzaakt door een verslechterde relatie tussen de huwelijkspartners, maar door het feit dat men eerder gaat scheiden als het in de relatie niet meer wil vloten.

9.1 Relatie tussen ouders toen kind nog thuis woonde

Na de scheiding

In de afgelopen decennia zijn steeds meer jongeren geconfronteerd met de echtscheiding van hun ouders, en hebben daardoor meer volwassenen en kinderen te maken gekregen met een nieuwe gezinssamenstelling. Voor kinderen verandert hierdoor niet alleen de relatie met hun ouders, maar ook hun verdere leven. Dit is vooral het geval als gescheiden ouders gaan hertrouwen of samenwonen, of als de gescheiden ouders co-ouders worden. Zo blijken kinderen van gescheiden ouders het ouderlijk huis eerder te verlaten dan kinderen die zijn opgegroeid in een twee-oudergezin [33].

Begin jaren negentig lag het aantal minderjarige kinderen dat betrokken was bij een scheiding op ongeveer 25 duizend per jaar. Aan het eind van de jaren negentig was dit toegenomen tot 32 duizend. Deze stijging was het gevolg van het enigszins toegenomen aantal echtscheidingen en het iets grotere aantal echtscheidingen waarbij kinderen waren betrokken.

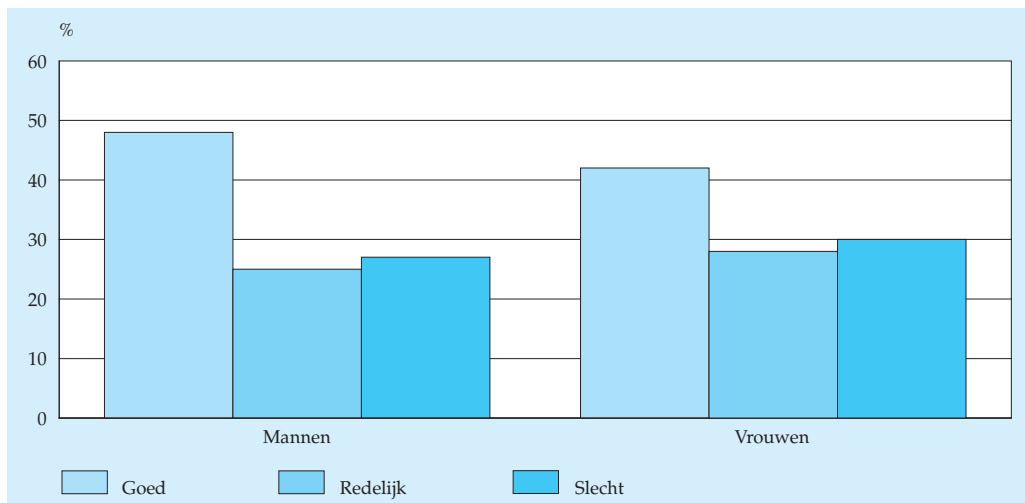
Vier van de vijf kinderen blijft na de echtscheiding bij de moeder wonen. Vijftien procent woont bij de vader, en de rest afwisselend bij vader en moeder, in een pleeggezin of in een kindertehuis. Ruim 40% van de kinderen die bij hun vader of moeder blijven wonen, krijgt te maken met een stiefouder. Gemiddeld hebben deze kinderen 4,5 jaar in een eenoudergezin doorgebracht en zijn ze 13 jaar als een stiefouder zich aandient.

Beter contact met moeder

In hoeverre kinderen goed overweg kunnen met de nieuwe partner(s) van hun ouder(s) hangt vaak af van de verstandhouding tussen hun biologische ouders. Het OG98 heeft aan deze (inmiddels volwassen) kinderen gevraagd hoe ze de nieuwe situatie hebben ervaren. Bijna de helft beoordeelde de nieuwe situatie als goed (grafiek 9.2). Opvallend is dat meisjes in dit opzicht wat minder positief gestemd zijn dan jongens.

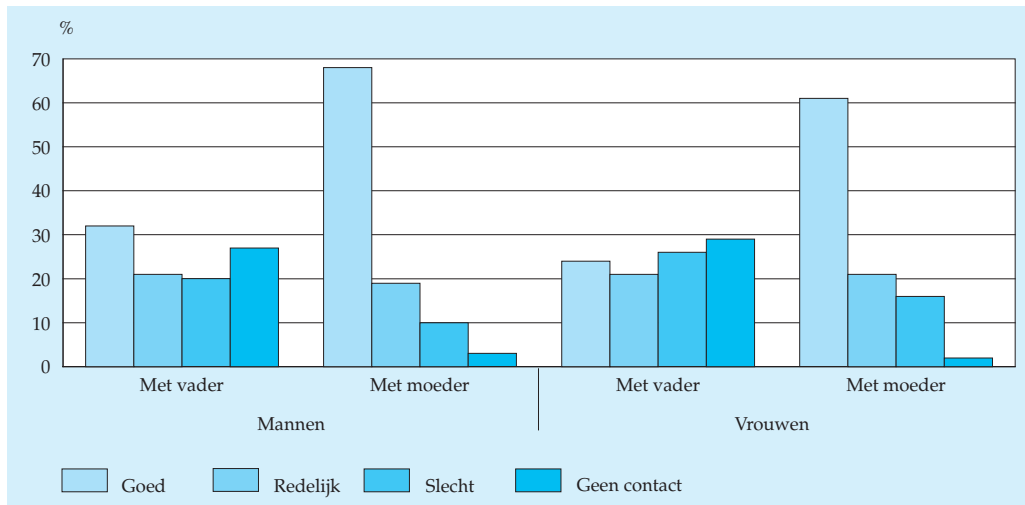
Ook is gevraagd naar de relatie tussen de biologische ouders na de scheiding. Vier van de tien gescheiden paren bleek geen contact meer met elkaar te hebben. Bij drie van de tien was het onderlinge contact slecht en bij eveneens drie van de tien redelijk tot goed.

9.2 Ervaring in gezin met stiefouder

Ruim een kwart van de kinderen had in de jaren na de echtscheiding geen contact meer met de vader (grafiek 9.3). Een kwart gaf aan dat het contact met de vader na de echtscheiding slecht was. Daarentegen was het contact met de moeder in ongeveer twee derde van de gevallen goed. Dit heeft te maken met het feit dat het merendeel van de kinderen die een echtscheiding meemaken bij de moeder blijven wonen.

9.3 Relatie met ouder na echtscheiding

Een verbeterde sfeer

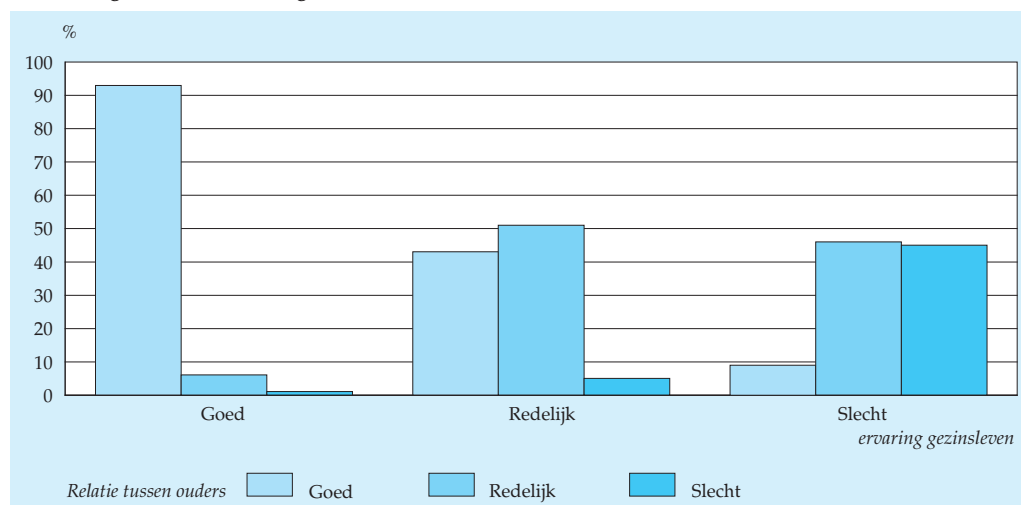
Driekwart van degenen die rond 1950 zijn geboren en die zijn opgegroeid in een twee-oudergezin, ervoeren het gezinsleven als goed. Latere generaties blijken het gezinsleven nog vaker als positief te hebben ervaren. Voor degenen die zijn geboren in de jaren zeventig bedraagt dit aandeel 85%. Een voor de hand liggende verklaring is het feit dat er in deze periode sprake was van een overgang van een 'bevelshuishouding' naar een 'onderhandelingshuishouding', die waarschijnlijk de sfeer thuis ten goede is gekomen. De uitleg die de ouders gaven over regels en grenzen en de ruimte die de kinderen kregen om deze regels en grenzen bij te stellen, veranderde vooral in de jaren zestig en zeventig [7]. Omdat ouders in onderhandelingshuishoudingen betrekkelijk soepele regels hanteren, zou de kans op conflicten kleiner zijn dan in bevelshuishoudingen.

Ongetwijfeld heeft deze sociologische ontwikkeling een rol gespeeld, maar wellicht wordt nog méér verklaard door een belangrijke demografische ontwikkeling gedurende de afgelopen decennia: het sterk toegenomen aantal echtscheidingen.

Grafiek 9.4 laat een opvallend sterk verband zien tussen hoe jongeren het gezinsleven in het ouderlijk huis ervoeren en hoe de relatie tussen de ouders destijds was. Een slechte relatie tussen de ouders blijkt vrijwel altijd voor een slechte sfeer in het gezin te hebben gezorgd. Uit verder onderzoek komt naar voren dat een groot aantal kinderen die het gezinsleven als slecht ervoeren, ook een slechte relatie met hun vader of moeder hadden. Slechts 5% heeft het gezinsleven als slecht ervaren om andere redenen dan die met betrekking tot de relaties binnen het gezin. Omdat ouders vroeger veel minder vaak uit elkaar gingen, konden ze hun onderlinge wrijvingen waarschijnlijk niet voor hun kinderen verborgen houden, met alle gevolgen voor de sfeer thuis.

9.4 Ervaring kind in twee-oudergezin

Conclusies

- Het aantal kinderen dat echtscheiding van de ouders heeft meegemaakt is toegenomen. Tegelijkertijd is het aandeel van de kinderen gedaald dat de relatie van ouders die bij elkaar bleven niet optimaal vindt.
- Als de scheidingen en de niet optimale relaties bij elkaar worden opgeteld, blijkt dat – althans volgens de kinderen – ongeveer een derde van de relaties niet goed is. Dit aandeel is de laatste decennia opvallend stabiel.

- Van de kinderen blijft 80% bij de moeder en 15% bij de vader wonen. De rest woont afwisselend bij vader of moeder, of gaat naar een pleeggezin of kindertehuis.
- Vier op de tien kinderen van gescheiden ouders krijgen te maken met een stiefouder, meestal een stiefvader. Gemiddeld zijn ze dan 13 jaar. Bijna de helft beoordeelt de nieuwe situatie met de stiefouder als goed.
- Ruim een kwart van de kinderen heeft na de scheiding geen contact meer met de vader. Voorts vindt een kwart de relatie met de vader slecht.
- De toename van echtscheiding wordt niet veroorzaakt door een verslechterde relatie tussen de huwelijkspartners: een slechte(re) relatie leidt tegenwoordig alleen sneller tot een echtscheiding.

10. *Allochtone moeders*

Maarten Alders

Immigratie impuls voor geboortecijfer?

Nederland kent een steeds rijkere schakering aan uitheemse bevolkingsgroepen. Niet alleen allochtonen die in het buitenland zijn geboren (de eerste generatie) vormen een groeiend bestanddeel van de Nederlandse bevolking, maar ook de kinderen die zij hier krijgen (de tweede generatie).

Net als in de meeste landen van West-Europa is de vruchtbaarheid in ons land relatief laag. In veel landen die ten zuiden en zuidoosten van Europa liggen, is een grote kinderrijkdom echter nog min of meer vanzelfsprekend. Immigratie van vrouwen uit deze landen zou dus een stevige impuls kunnen geven aan het Nederlandse geboortecijfer.

Het is echter nog maar de vraag of allochtone vrouwen zich ná de verhuizing net zo zullen gedragen als ze in hun moederland zouden hebben gedaan. Nederland kan voor hen in sommige opzichten al vertrouwd zijn: ze komen meestal terecht in een buurt waar verschillende vrouwen uit hun cultuur zich al eerder vestigden. Deze 'kettigmigratie' zorgt ervoor dat de buurten waar de eerste immigranten uit een bepaald land terechtkomen, uitgroeien tot concentraties van deze immigranten.

Leven in twee werelden

Toch zullen ook de vrouwen die wonen in buurten met een hoog percentage allochtonen onvermijdelijk in aanraking komen met de Nederlandse cultuur, bijvoorbeeld via hun kinderen die naar school worden gebracht of via een eventuele baan. Het valt te bezien in hoeverre deze vrouwen, die zich tussen twee culturen bevinden, zullen overhellen naar de oude dan wel de nieuwe cultuur. Hiermee samenhangend komt in dit hoofdstuk de vraag aan de orde of allochtone vrouwen, net als autochtone vrouwen, langer zullen gaan wachten met kinderen krijgen, en of ze zullen kiezen voor een kleiner gezin.

Het kindertal van allochtone vrouwen die tot de eerste generatie behoren is niet alleen mogelijk van belang als maatstaf voor de integratie, maar dient vooral om de toekomstige ontwikkeling van het aantal tweede-generatie allochtonen zo goed mogelijk te schatten. Deze generatie wordt immers uit de eerste generatie geboren. Ook voor hen geldt dat ze in twee werelden leven: de ouders en andere oudere familieleden geven de specifieke culturele waarden van het vaderland door, en de

leeftijdsgenoten, op school of werk, vooral de normen en waarden die hier dominant zijn. Zijn de laatstgenoemde invloeden het sterkst, dan zal de tweede generatie ook wat betreft het krijgen van kinderen eerder geneigd zijn de Nederlandse rolmodellen over te nemen. De mate waarin dit gebeurt heeft uiteraard weer gevolgen voor de groei van de Nederlandse bevolking.

Een tiende

Al sinds eeuwen komen migranten naar ons land. Zo arriveerden hier in het begin van de zeventiende eeuw Marranen – Spaanse en Portugese joden die zich tot het christendom hadden moeten bekeren – vanwege de godsdienstvrijheid die hen in Nederland werd geboden. De afstammelingen van deze vreemdelingen, zoals immigranten vroeger vaak werden aangeduid, zijn opgegaan in de Nederlandse bevolking. Vaak herinnert alleen de achternaam nog aan hun afkomst (bijvoorbeeld Cohen). Het belang van hun bijdrage aan de economie (bijvoorbeeld de diamantindustrie) en de cultuur (bijvoorbeeld Spinoza) staat buiten kijf.

Voor migranten die pas onlangs naar Nederland zijn gekomen is het meestal nog niet zover, hoewel hun invloed op sommige terreinen, zoals dat van de eetcultuur, nu al overduidelijk is.

Niet-westerse allochtonen maken momenteel bijna een tiende van de Nederlandse bevolking uit. Ruim twee derde van hen heeft een van de 'klassieke' herkomstlanden als achtergrond: Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen en Aruba.

Van gezinshereniging naar gezinsvorming

De migratiegeschiedenis van Turkse en Marokkaanse vrouwen start met die van hun echtgenoten. Deze mannen kwamen in de jaren zestig en begin jaren zeventig als gastarbeider naar Nederland. Door de sterke economische groei in die jaren was er in de meeste West-Europese landen een groot tekort aan arbeidskrachten. Hoewel het oorspronkelijk in de bedoeling lag dat deze arbeidsmigranten slechts korte tijd in Nederland zouden blijven, vestigden velen zich hier voor lange tijd en uiteindelijk permanent. De gehuwden onder hen lieten in de jaren zeventig vrouw en eventuele kinderen overkomen.

Gezinshereniging is inmiddels minder belangrijk geworden als migratiemotief, en sinds de jaren tachtig deels vervangen door gezinsvorming: jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen en mannen komen voor een huwelijk naar Nederland. Deze gezinsvormende migratie maakt naar schatting ongeveer de helft uit van de totale migratie uit deze landen. Momenteel wonen er ruim 175 duizend mensen in Nederland die geboren zijn in Turkije en ruim 150 duizend die geboren zijn in Marokko.

Politieke en economische redenen

In 1954 staakte Nederland zijn koloniale activiteiten en werd Suriname deel van het Koninkrijk der Nederlanden. De onafhankelijkheid van Suriname in 1975 leidde tot de eerste golf migranten vanuit dit land. De meesten van hen werden gedreven door de onzekere politieke en economische situatie in het land van herkomst. In 1980 kwam de tweede golf, toen de laatste gelegenheid werd geboden om automatisch de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen. Sindsdien arriveren jaarlijks gemiddeld vijfduizend Surinamers in Nederland. Nederland telt nu 184 duizend mensen met Suriname als geboorteland.

Migranten van de Nederlandse Antillen en Aruba onderscheiden zich van andere migranten door hun Nederlandse nationaliteit, waardoor ze zonder veel problemen naar Nederland kunnen reizen. Migratie vanaf de eilanden wordt sterk beïnvloed door de economische situatie in Nederland en de Antillen. In de tweede helft van de jaren tachtig vertrokken jaarlijks ongeveer 7 duizend Antillianen naar Nederland, veelal vanwege de economische recessie op de Nederlandse Antillen. Medio jaren negentig daalde het aantal migranten naar 3 duizend per jaar, om vervolgens weer te stijgen tot 10 duizend in 2000. Veel Antillianen en Arubanen komen naar Nederland voor studie of werk, en vooral in het verleden keerden velen van hen na enige tijd ook weer terug. De bevolking die afkomstig is van de Nederlandse Antillen en Aruba bestaat momenteel uit ongeveer 70 duizend personen.

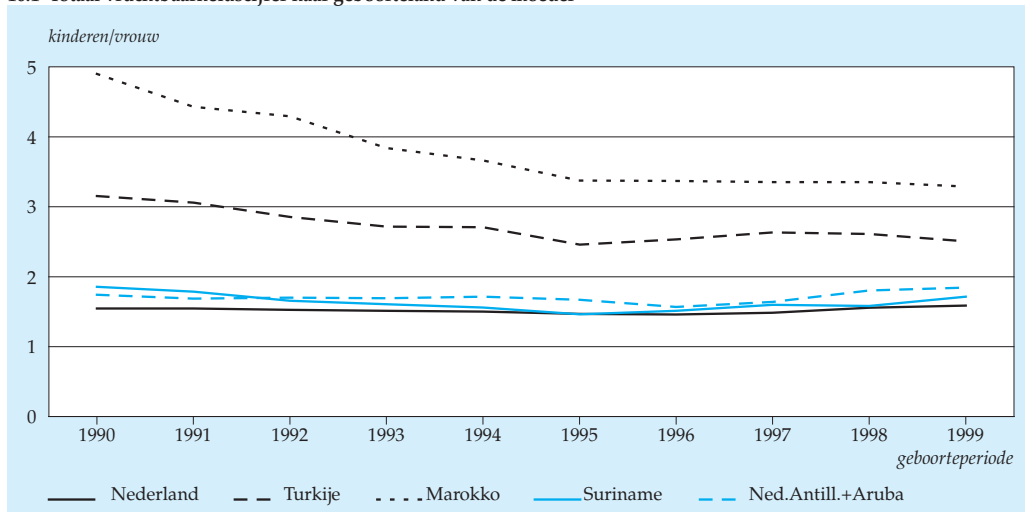
Allochtoon gezin steeds kleiner

De vruchtbaarheid van de in Nederland geboren vrouwen is een samenstel van soms aanzienlijk verschillende trends en niveaus, zoals blijkt uit grafiek 10.1. Het meest opvallend is de daling van de vruchtbaarheid onder Turkse en Marokkaanse vrouwen in de eerste helft van de jaren negentig. Sinds medio negentig zijn de verschillen in vruchtbaarheidsniveau echter min of meer constant gebleven. Het niveau onder Surinaamse en Antilliaanse vrouwen is in de jaren negentig veel minder sterk veranderd en ligt maar weinig boven dat onder autochtone vrouwen. Vanaf 1995 is de vruchtbaarheid van Surinaamse, Antilliaanse en autochtone vrouwen licht aan het stijgen.

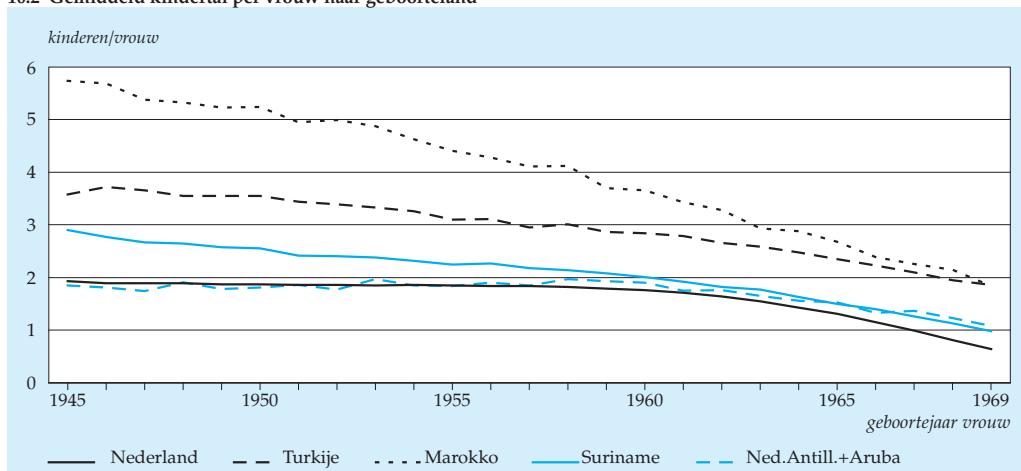
De ontwikkelingen in de jaren negentig laten zien dat het doorsnee gezin van allochtone vrouwen steeds kleiner wordt. Grafiek 10.2 toont voor vrouwen geboren tussen 1945 en 1965 het gemiddeld aantal kinderen dat zij tot dusverre hebben gekregen. Vrouwen die uit Marokko zijn gekomen hebben het hoogste kindertal, hoewel er een neerwaartse trend is onder de jongere geboortegeneraties. Voor Marokkaanse vrouwen geboren in 1945 telt het gezin gemiddeld bijna zes kinderen, tegen nog geen vijf voor vrouwen die tien jaar later zijn geboren. Beduidend lager is het kindertal van vrouwen afkomstig van de Nederlandse Antillen en Aruba. Zij krijgen gemiddeld iets minder dan twee kinderen en lijken in dit opzicht sterk op de autochtone vrouwen.

Het dalend kindertal onder generaties geboren na 1960 wordt mede veroorzaakt doordat deze vrouwen zich nog in de vruchtbare leeftijden bevinden, waardoor ze hun gezin soms nog niet compleet hebben. Eén conclusie lijkt nu echter al zeker: met betrekking tot hun kindertal lijken allochtone vrouwen steeds meer op autochtone vrouwen. Het gemiddelde Marokkaanse gezin met een moeder geboren in 1945 telt bijna zes kinderen, tegen vier kinderen als de moeder in 1960 geboren is.

10.1 Totaal vruchtbaarheidscijfer naar geboorteland van de moeder

10.2 Gemiddeld kindertal per vrouw naar geboorteland¹⁾

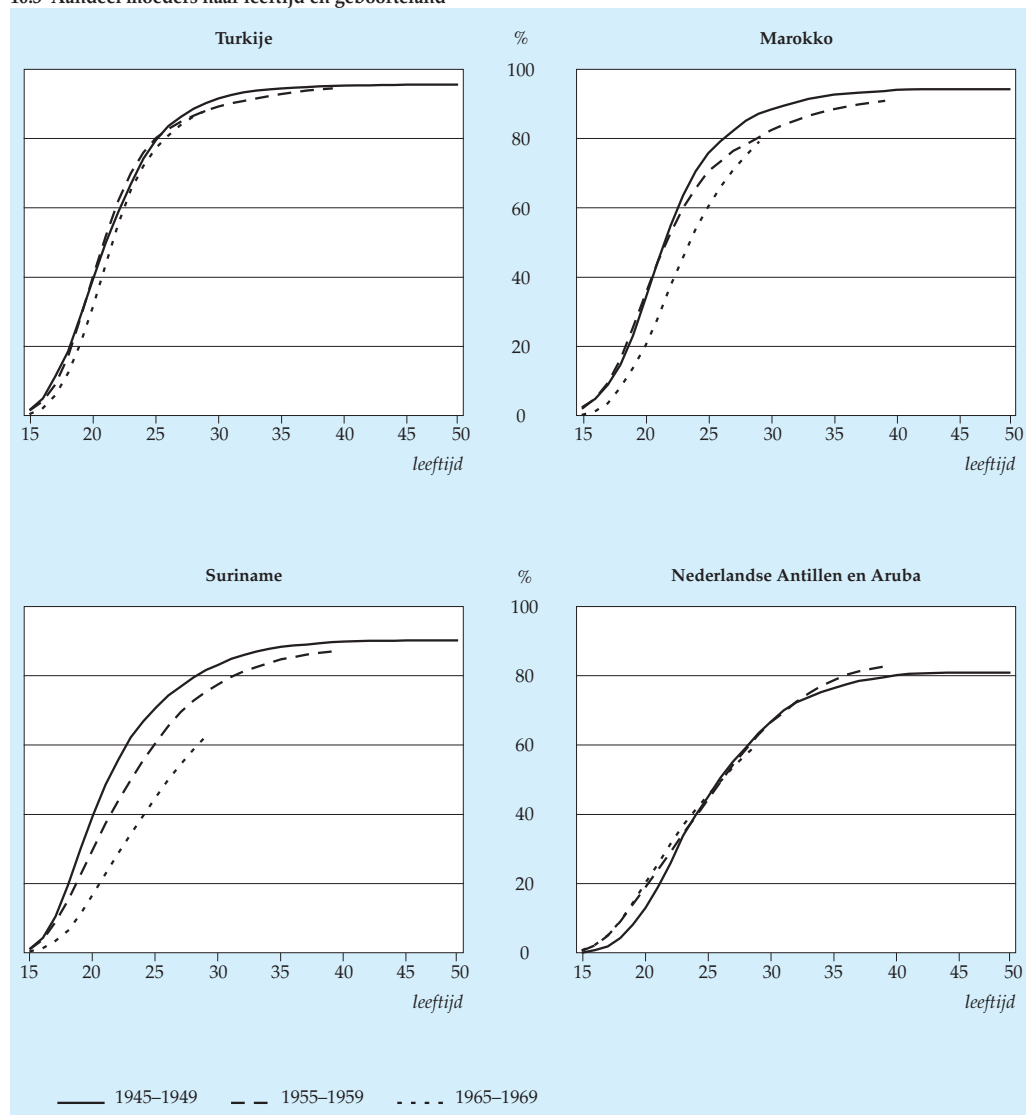

¹⁾ Gerealiseerd tot 1 januari 1999.

Vroeg of laat moeder

Vergeleken met vrouwen in andere landen stellen Nederlandse vrouwen het moederschap het langst uit. Dit geldt echter veel minder, en soms in het geheel niet, voor de hier besproken groepen allochtone vrouwen.

10.3 Aandeel moeders naar leeftijd en geboorteland

Voor Turkse vrouwen breekt het moederschap al jong aan: op 21-jarige leeftijd heeft de helft al een of meer kinderen (grafiek 10.3). Opmerkelijk is dat er tussen de generaties weinig verschil bestaat. Vrouwen geboren in de periode 1965–1969 worden net zo jong moeder als de geboortegeneratie 1945–1949. Van uitstel van moederschap lijkt bij hen dus geen sprake. Bovendien blijft het aandeel Turkse vrouwen dat uiteindelijk moeder wordt onveranderd hoog. Van de oudere generaties heeft uiteindelijk 95% een of meer kinderen gekregen. De jongere generatie Turkse vrouwen zal dit niveau waarschijnlijk benaderen. Daarentegen is onder Marokkaanse vrouwen wél een duidelijke ontwikkeling te zien. Het patroon van de oudere Marokkaanse vrouwen lijkt nog sterk op dat van de Turkse vrouwen, maar de jongere vrouwen zijn de geboorte van hun eerste kind gaan uitstellen. Hierdoor was van de Marokkaanse vrouwen geboren eind jaren zestig op 23-jarige leeftijd de helft moeder, zo'n twee jaar later dan vrouwen uit de jaren veertig.

Van de onderscheiden allochtone groepen zijn Surinaamse vrouwen hun eerste kind het meest gaan uitstellen. Van de jonge generaties uit de tweede helft jaren zestig was pas op 26-jarige leeftijd de helft moeder, vijf jaar later dan degenen die twintig jaar eerder geboren zijn. Antilliaanse vrouwen zijn van de vier groepen allochtonen verreweg het oudst als ze voor het eerst moeder worden, maar dit is geen gevolg van een toegenomen uitstel.

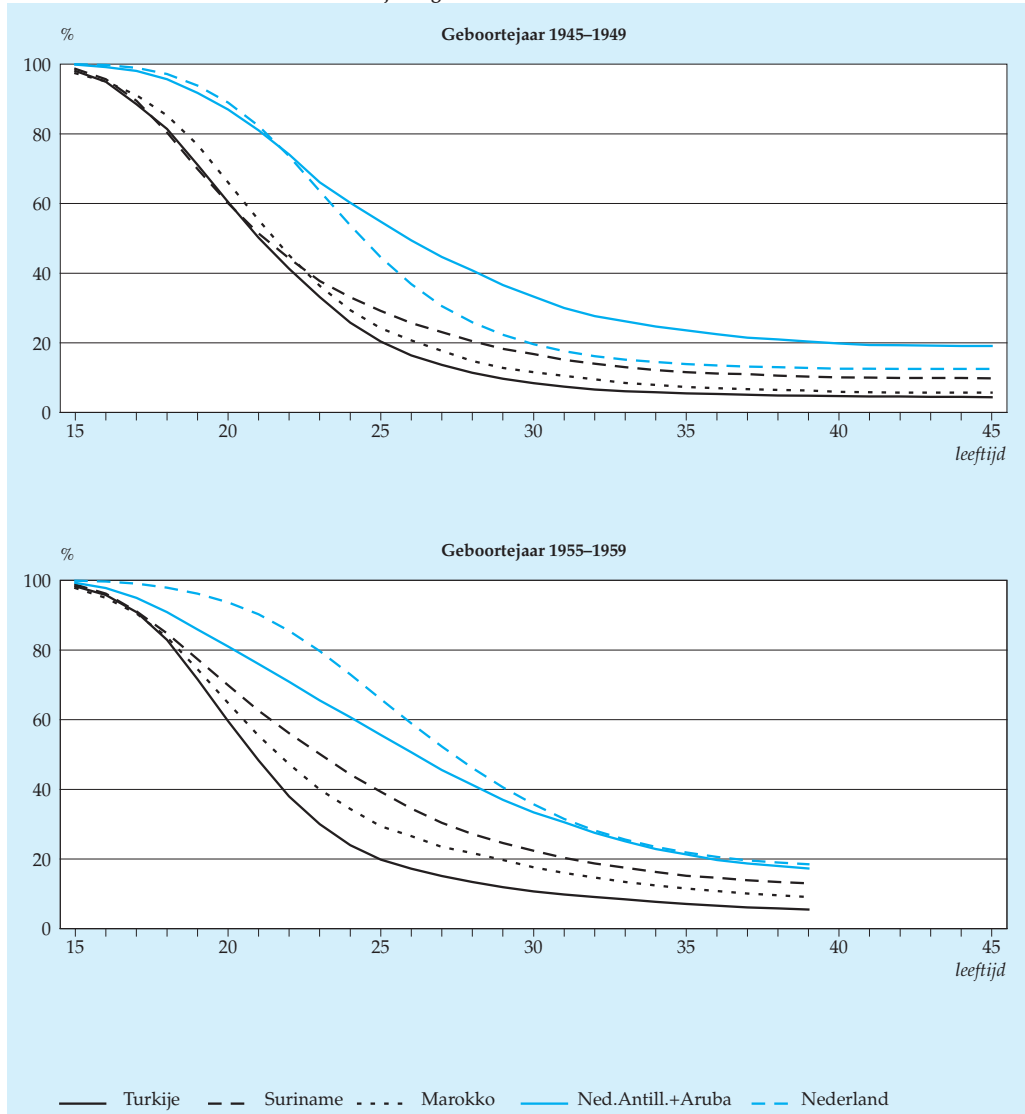
Meer verschillen in kinderloosheid

Uitstel van moederschap kan, ook onder allochtone vrouwen, tot afstel leiden. Het duidelijkst blijkt dit uit een vergelijking tussen Turkse en Antilliaanse vrouwen, die respectievelijk vroeg en laat moeder worden. Van de Turkse vrouwen blijft uiteindelijk maar 5% kinderloos, tegen 20% van de Antilliaanse vrouwen (grafiek 10.4). Dit geldt voor zowel oudere als jongere generaties allochtonen. Onder Surinaamse en Marokkaanse vrouwen is daarentegen wél sprake van een toenemende kinderloosheid. In vergelijking met de trend die onder autochtone vrouwen wordt waargenomen is deze toename overigens nog bescheiden. Op 39-jarige leeftijd was 18% van de in de tweede helft van de jaren vijftig geboren autochtone vrouwen nog kinderloos, tegen 13% van degenen die tien jaar eerder zijn geboren. Onder even oude Marokkaanse en Surinaamse vrouwen bedroeg de toename drie procentpunten.

In de loop der tijd zijn er met betrekking tot kinderloosheid meer verschillen ontstaan tussen de groepen allochtonen. Dit geldt vooral op de lagere leeftijden, omdat uitstel van moederschap in sommige groepen wel is opgetreden en in andere niet.

10.4 Aandeel kinderloze vrouwen naar leeftijd en geboorteland

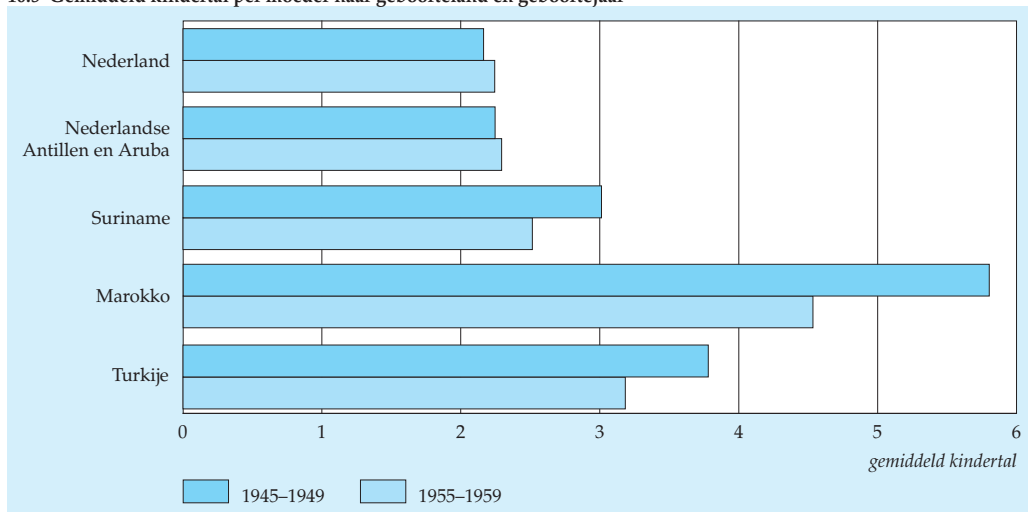

Kindertal per moeder

De eerder beschreven daling van het gemiddeld kindertal onder Marokkaanse, Turkse en – in mindere mate – Surinaamse vrouwen kan uit twee componenten bestaan: een hoger percentage vrouwen blijft kinderloos en binnen het gezin worden minder kinderen geboren. Grafiek 10.5 laat de ontwikkeling van de gezinsgrootte zien aan de hand van het gemiddelde kindertal per moeder. Hierbij vallen

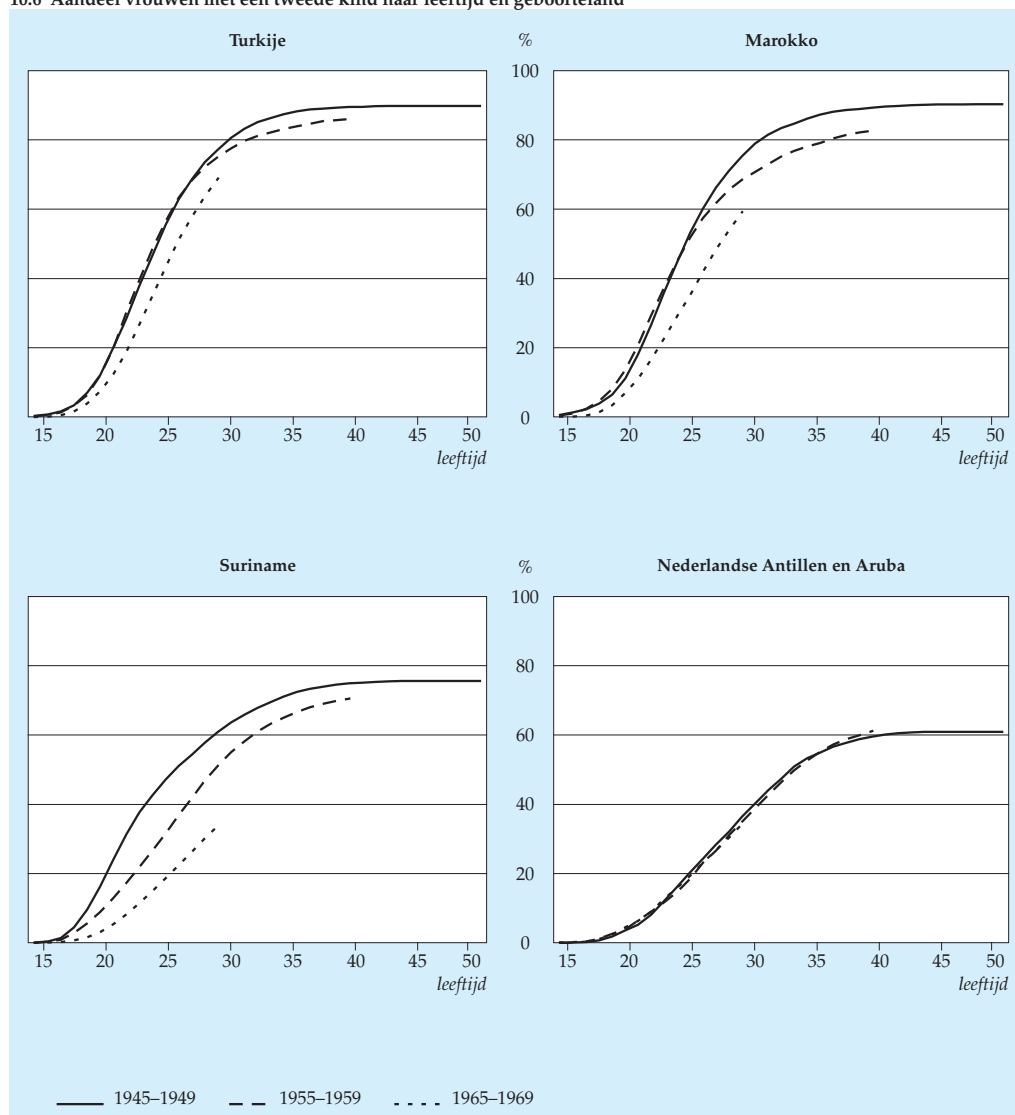
vooral de Marokkaanse vrouwen op, zowel door het relatief sterk afnemende kindertal als door het feit dat dit aantal desondanks nog steeds hoog is (gemiddeld 4,5, en uiteindelijk waarschijnlijk nog iets hoger). Van de onderscheiden groepen wordt onder Antilliaanse Nederlanders en Arubanen het laagste aantal gemeten, dat met circa twee kinderen per gezin dicht bij het gemiddelde voor in Nederland geboren vrouwen ligt.

10.5 Gemiddeld kindertal per moeder naar geboorteland en geboortjaar

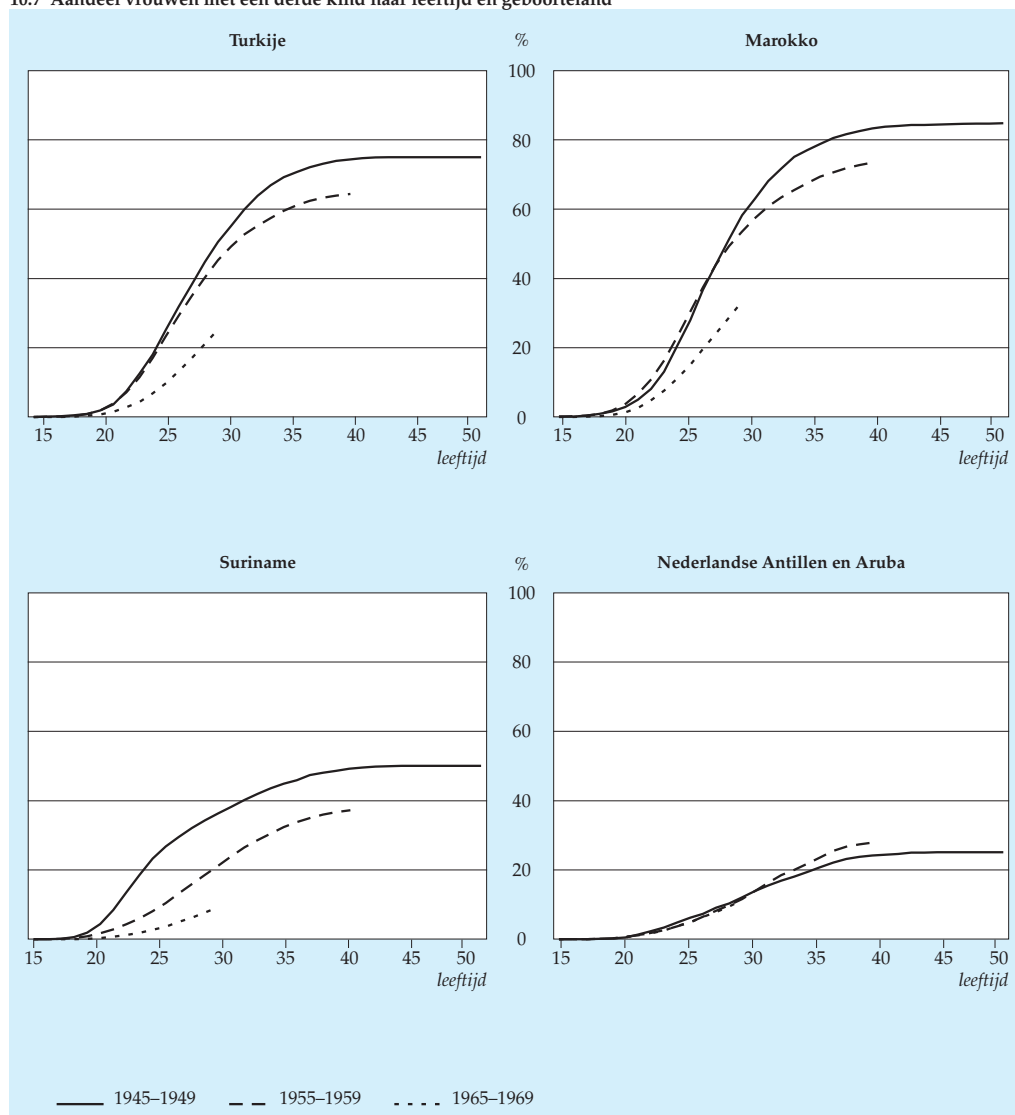

Marokkaanse vrouwen blijven dus vaker kinderloos, en als ze wél kinderen krijgen zijn het er minder dan voorheen. Dit laatste betekent, zoals grafiek 10.6 en 10.7 laten zien, dat zowel de komst van een tweede kind als de komst van derde en volgende kinderen minder vanzelfsprekend wordt. Bij Turkse vrouwen is het patroon anders: vrijwel elke Turkse vrouw wordt moeder en krijgt ook een tweede kind, maar derde en volgende kinderen worden steeds minder vaak geboren. Bij Surinaamse vrouwen is, net als bij Marokkaanse vrouwen, op alle fronten sprake van een daling: minder eerste kinderen, minder tweede kinderen en minder derde en volgende kinderen. Bij Antilliaanse en Arubaanse vrouwen daarentegen verandert er vrijwel niets: de vruchtbaarheidspatronen van oudere en jongere generaties zijn nagenoeg gelijk.

10.6 Aandeel vrouwen met een tweede kind naar leeftijd en geboorteland

10.7 Aandeel vrouwen met een derde kind naar leeftijd en geboorteland

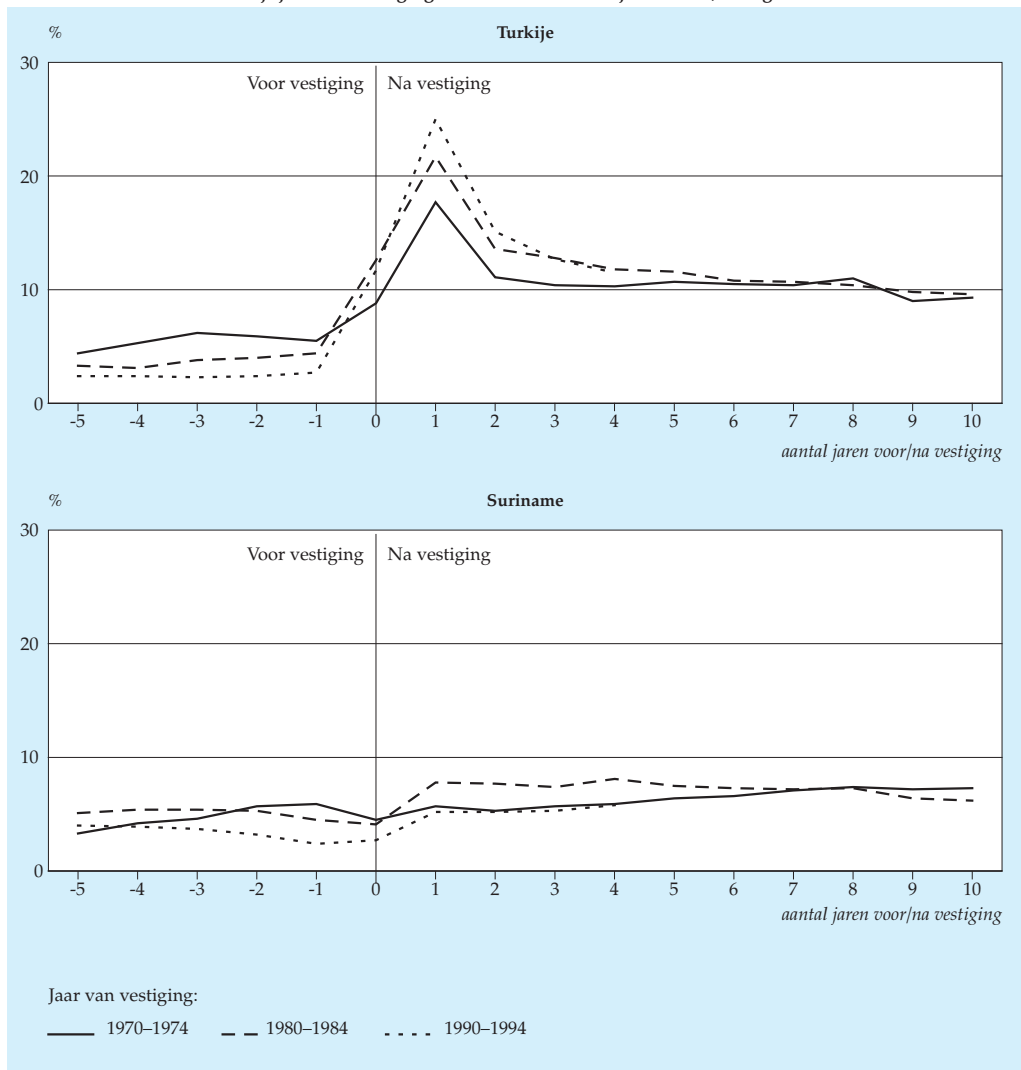
Geboorteland kinderen en migratiemotief

Het gezin van migranten kan, in geografisch opzicht, uit twee delen bestaan: sommige kinderen zijn in het buitenland geboren, andere in Nederland. Het motief van immigratie hangt hier sterk mee samen. Vrouwen die vanwege gezinshereniging naar Nederland komen zullen relatief vaak een of meer kinderen in het buiten-

land hebben gekregen, terwijl vrouwen die vanwege gezinsvorming immigreren hun kinderen doorgaans hier krijgen.

Turkse en Marokkaanse vrouwen geboren in de tweede helft van de jaren veertig kwamen veelal in de jaren zestig en zeventig naar Nederland. Van de 3,5 kinderen die de Turkse vrouwen van deze leeftijd gemiddeld kregen zijn er 2,5 in het buitenland geboren, hetgeen duidt op gezinshereniging als overwegend migratiemotief. De vruchtbaarheid onder tien jaar jongere Turkse vrouwen is lager: gemiddeld drie

10.8 Vruchtbaarheid¹⁾ vanaf vijf jaar voor vestiging in Nederland tot tien jaar daarna, naar geboorteland

¹⁾ Aandeel vrouwen van 15 jaar of ouder dat kinderen krijgt.

kinderen per vrouw. Nederland is echter veel vaker het geboorteland. Slechts één van de drie kinderen is in Turkije geboren. Naar het zich laat aanzien is gezinsvorming dus een belangrijker reden geworden om naar Nederland te komen. Dit blijkt ook uit het feit dat het vaker om jongere generaties gaat. Ze brengen dus een groter deel van hun vruchtbare levensfase in Nederland door.

Omdat gezinsvorming een steeds belangrijker immigratiemotief wordt, zijn Turkse en Marokkaanse vrouwen bij hun aankomst vaker kinderloos. Van de vrouwen die eind jaren zeventig kwamen was iets meer dan de helft kinderloos, tegen driekwart van de vrouwen die de afgelopen jaren immigreerden. Het aandeel Surinaamse en Antilliaanse vrouwen dat kinderloos arriveert is echter niet gestegen. Het schommelt de laatste twintig jaar rond 60%.

De relatie tussen immigratie en vruchtbaarheid wordt nog duidelijker als de vruchtbaarheid voor en na aankomst wordt vergeleken. Grafiek 10.8 laat voor Turkse en Surinaamse vrouwen zien welk percentage per jaar een kind heeft gekregen, vanaf vijf jaar vóór aankomst tot tien jaar na aankomst. Bij Turkse vrouwen blijkt er een sterk verband te bestaan tussen migratie en vruchtbaarheid. Een kwart van degenen die begin jaren negentig zijn geïmmigreerd kreeg in het jaar na aankomst een kind. Marokkaanse vrouwen laten een soortgelijk patroon zien. In het overgrote deel van de gevallen gaat het om een eerste kind, hetgeen aangeeft dat gezinsvorming voor Turkse en Marokkaanse vrouwen het hoofdmotief was om naar Nederland te komen. Ook het feit dat veel migranten uit deze landen trouwen in het jaar van aankomst wijst hierop.

Heel anders is het patroon onder Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse vrouwen. Gezinsvorming is voor hen niet of nauwelijks een motief om naar Nederland te komen.

Zo moeder, zo dochter?

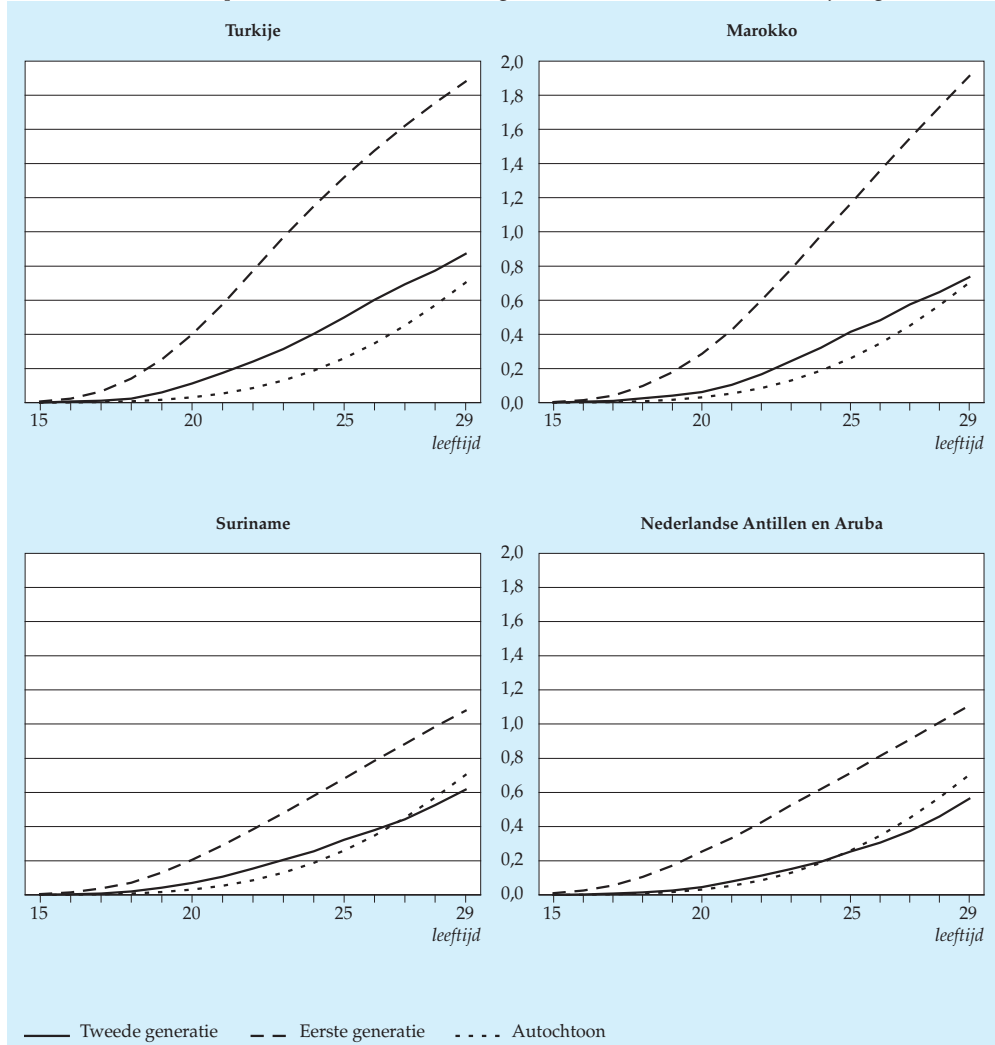
De vraag of het kindertal van de tweede generatie allochtone vrouwen in de buurt van het autochtone kindertal zal liggen, dan wel zal lijken op dat van de eerste generatie, kan nog niet worden beantwoord aan de hand van een rechtstreekse vergelijking van de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers. De tweede generatie is immers nog zeer jong. Slechts één procent van de Turkse en Marokkaanse tweede generatie is ouder dan dertig, zodat de vruchtbaarheidscijfers voor deze leeftijden zeer onbetrouwbaar zullen zijn. Om deze reden wordt de vergelijking beperkt tot de allochtone vrouwen geboren in de tweede helft van de jaren zestig. Deze vergelijking is weergegeven in grafiek 10.9, en laat duidelijk zien dat allochtone vrouwen van de tweede generatie qua vruchtbaarheid sterk bij hun in het buitenland geboren leeftijdsgenoten achterblijven.

Een vergelijking met de vruchtbaarheid van autochtone vrouwen laat zien welke invloed groter is, de afkomst van de moeder of de leefomgeving. Turkse vrouwen

van de tweede generatie staan wat betreft hun kindertal weliswaar dichter bij autochtone vrouwen dan bij de eerste generatie Turkse vrouwen, maar de afkomst van de moeder – en waarschijnlijk beide ouders – heeft eveneens enige invloed. De tweede generatie Turkse vrouwen wordt jonger moeder dan de autochtone vrouwen, en zal waarschijnlijk ook een hoger kindertal realiseren.

Ook Marokkaanse vrouwen worden in het algemeen jonger moeder, maar op ongeveer 29-jarige leeftijd is het verschil met de autochtone vrouwen vrijwel

10.9 Gemiddeld kindertal per vrouw ¹⁾ van eerste en tweede generatie allochtone vrouwen naar leeftijd en geboorteland ²⁾

¹⁾ Vrouwen geboren in 1965-1969.

²⁾ Voor de tweede generatie allochtonen het geboorteland van de ouders.

verdwenen. Het is dus aannemelijk dat hun uiteindelijk kindertal maar weinig zal verschillen van dat van de autochtone vrouwen. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van de tweede generatie gaan op alle leeftijden vrijwel gelijk op met de autochtone vrouwen: rond hun dertigste ligt het aantal kinderen dat ze dan hebben gekregen zelfs iets lager.

Afnemende verschillen, toenemende integratie?

Elk van de vier allochtone groepen waarvan de vruchtbaarheid hier is beschouwd, wordt gekenmerkt door specifieke kenmerken. Hoewel zowel Marokkaanse als Turkse vrouwen grote gezinnen hebben, verschillen ze van elkaar doordat de laatstgenoemden op jongere leeftijd moeder worden en minder vaak kinderloos blijven. Maar ondanks deze verschillen gaan ze meer op elkaar lijken. Door de vlot dalende vruchtbaarheid, vooral bij Marokkaanse, maar ook bij Turkse en Surinaamse vrouwen, gaat hun gezinsgrootte steeds meer in de richting van het gemiddelde voor de autochtone vrouwen. Ook wat betreft de leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind is er sprake van afnemende verschillen: evenals autochtone vrouwen zijn vooral Marokkaanse en Surinaamse vrouwen het moederschap gaan uitstellen.

Het is verleidelijk om deze samenkomende trends toe te schrijven aan een voortgaande integratie, maar een dergelijke conclusie zou te voorbarig zijn. Ook in de herkomstlanden is immers sprake van een sterk dalende vruchtbaarheid. Bovendien laten andere demografische cijfers, die met evenveel recht voor dit doel zouden kunnen worden gebruikt, géén duidelijke trend zien. Gemengde huwelijken, bijvoorbeeld, worden vaak beschouwd als een teken van integratie. In hoofdstuk 4 is echter aangetoond dat de partnerkeuze van allochtonen niet noodzakelijkerwijs hoeft te worden benaderd vanuit een cultuur-specifiek perspectief. Een analyse onder Turken en Marokkanen maakt het aannemelijk dat deze jonge mensen in hun partnerkeuze vooral een balans proberen te vinden tussen hun eigen wensen, die van hun familie en de eisen die de Nederlandse samenleving aan hen stelt. De keuze voor een partner uit het land van herkomst zou dus geen sterke relatie hoeven te hebben met de mate van integratie.

Conclusies

- Het verschil in vruchtbaarheid tussen allochtone en autochtone vrouwen wordt kleiner.
- Vrouwen van Marokkaanse herkomst krijgen relatief veel kinderen, maar binnen deze groep daalt het aandeel vrouwen met een groot gezin. Ook Turkse vrouwen krijgen meer kinderen dan autochtone vrouwen, maar het verschil tussen beide groepen wordt steeds kleiner. Het kindertal van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen ligt op hetzelfde niveau als dat van de autochtone vrouwen.
- Turkse vrouwen worden jong moeder. Op 21-jarige leeftijd heeft de helft al een kind. Hierin is geen verandering waarneembaar; er is dus geen sprake van uitstel. Verder komt kinderloosheid onder Turkse vrouwen maar heel weinig voor (5%). Dit geldt ook voor de jongste generaties Turkse vrouwen.
- Marokkaanse vrouwen worden later moeder dan Turkse vrouwen. Jonge generaties stellen het krijgen van kinderen enigszins uit. Dit geldt eveneens voor Surinaamse vrouwen.
- Antilliaanse vrouwen worden pas laat moeder, maar er is ook een groep die juist heel jong (als tiener) een kind krijgt. Kinderloosheid komt bij Antillianen meer voor dan bij andere allochtonen.
- Ondanks het dalende kindertal onder jonge generaties Turkse en Marokkaanse vrouwen, is hun vruchtbaarheidscijfer de laatste jaren nauwelijks gedaald. Dit komt door de instroom van huwelijksmigranten. Relatief veel Turkse en Marokkaanse vrouwen die in recente jaren naar Nederland zijn gekomen, krijgen kort na aankomst een kind; meestal is dit hun eerste kind.
- De tweede generatie Turkse vrouwen staat qua kindertal dicht bij autochtone vrouwen dan bij de eerste generatie Turkse vrouwen. Wel worden ze op jongere leeftijd moeder dan autochtonen.

11. *Leefstijl en demografisch gedrag*

Liesbeth Steenhof en Andries de Jong

Scheidslijnen in de samenleving

Al eerder is opgemerkt dat de variëteit aan leefvormen en het daarmee samenhangend demografisch gedrag in de afgelopen halve eeuw sterk is toegenomen. Deze grotere variëteit is echter niet alleen voor onze hedendaagse samenleving kenmerkend. Het bredere historische perspectief dat in het volgende hoofdstuk zal worden gekozen, maakt duidelijk dat de verschillen ook in het begin van de vorige eeuw groter waren dan in de periode kort na de tweede wereldoorlog. In onze toen nog sterk verzuilde maatschappij werden de scheidslijnen in dit opzicht vooral door het geloof getrokken.

De naoorlogse economische en sociaal-culturele omwentelingen hebben sindsdien, vooral vanaf de jaren zestig, de invloed van het geloof in het dagelijks leven sterk teruggedrongen. Inmiddels gaat nog maar een kleine minderheid regelmatig naar de kerk. Het geloof van deze minderheid hangt weliswaar duidelijk samen met haar gemiddeld kindertal, maar als meer algemene determinant van demografisch gedrag heeft het opleidingsniveau tegenwoordig veruit de grootste invloed. Zo gaan vrouwen die de schoolbanken al vroeg verlaten ook vroeger trouwen, en krijgen ze eerder kinderen dan vrouwen die een beroepsloopbaan voor ogen hebben.

Lang niet alle verschillen blijken echter samen te hangen met het opleidingsniveau. Het cultuurgoed van een maatschappelijke voorhoede heeft, in onze open en sterk op communicatie ingestelde samenleving, nog maar weinig tijd nodig om te 'zinken'. De gewenste gezinsgrootte van hoog en laag opgeleide vrouwen, bijvoorbeeld, is vrijwel gelijk. Dat de hoger opgeleide vrouwen uiteindelijk vaker kinderloos blijven, komt vooral door onbedoelde en meestal ongewenste omstandigheden. Zoals we zagen in hoofdstuk 6 zijn hun relaties minder stabiel en lopen ze, omdat ze kinderen langer uitstellen, een grotere kans dat hun kinderwens door onvruchtbaarheid of andere omstandigheden niet wordt vervuld.

Een opvallend kenmerk van de huidige samenleving is dat verschillende leefstijlen schijnbaar ongedwongen naast elkaar voorkomen. Ook deze leefstijlen kunnen leiden tot verschillen in demografisch gedrag. Om deze samenhang te onderzoeken zullen we hier eerst een typologie van leefstijlen opstellen. We kunnen daarvoor een goed gebruik maken van de attitudevragen die in het OG98 zijn gesteld, in het bijzonder met betrekking tot de opvattingen die de ondervraagden hebben over de taakverdeling tussen man en vrouw.

In dit hoofdstuk heeft leefstijl betrekking op de combinatie van feitelijk gedrag en de opvattingen over dit gedrag. De verschillende leefstijlen worden daarbij in hoofdlijnen afgebakend aan de hand van twee kernbegrippen: traditioneel en modern.

Variaties in leefstijl opsporen

Om vrouwen te kunnen indelen in een traditionele en een moderne groep is gebruik gemaakt van een aantal vragen uit het OG98. Enerzijds betreft het de al genoemde attitudevragen over de rolverdeling tussen de seksen, anderzijds vragen over de feitelijke taakverdeling in het huishouden.

Zo is aan de 18-52-jarige vrouwen gevraagd om hun mening te geven over de stelling dat in een gezin de man kostwinner zou moeten zijn en de vrouw voor huishouden en kinderen zou moeten zorgen. Een op de zes vrouwen is het hiermee eens. Met de stelling dat een vrouw geschikter is om kleine kinderen op te voeden dan een man kan een kwart instemmen. Eveneens een kwart onderschrijft de stelling dat het buitenshuis werken van vrouwen niet samen kan gaan met kleine, nog niet schoolgaande kinderen.

Een op de zes blijkt het met al deze drie vragen eens te zijn en wordt op grond hiervan als traditioneel beschouwd. Iets meer dan de helft is het met alle drie stellingen oneens en geldt daarom als modern. Een tussengroep, bestaande uit ongeveer een kwart van de vrouwen, is het met een of twee stellingen oneens.

Aan de vrouwen die (gehuwd of ongehuwd) samenwoonden is ook gevraagd hoe ze verschillende huishoudelijke taken daadwerkelijk verdelen, dan wel samen uitvoeren. Het gaat daarbij om de was doen, koken, stofzuigen en boodschappen doen. Uit de antwoorden blijkt dat de was nog vooral een vrouwentaak is: negen van de tien vrouwen verrichten meestal deze taak. Ook de keuken is nog steeds een vrouwenbolwerk: zeven van de tien vrouwen koken meestal het eten. Stofzuigen is al evenmin een mannentaak: in twee derde van de gevallen laat de man dat graag aan de vrouw over. Het vaakst assisteert de man bij het doen van de boodschappen, al gaat het nog steeds om een minderheid: ruim de helft van de vrouwen doet dit alleen.

Vier van de tien samenwonende vrouwen voert al deze taken meestal zelf uit en kan, wat betreft de feitelijke situatie, als traditioneel worden getypeerd. Als modern geldt een op de zes vrouwen; zij hoeft hooguit één van de genoemde taken te verrichten. De middenmoot, ongeveer de helft van alle samenwonende vrouwen, wordt gevormd door degenen van wie de man één of twee taken (alleen of gezamenlijk) op zich neemt.

Vijf groepen

Met behulp van de bovenstaande gegevens zijn vijf combinaties van attitudes en feitelijke activiteiten onderscheiden, waarmee vijf groepen vrouwen op grond van hun leefstijl worden onderscheiden. Omwille van de overzichtelijkheid noemen we

deze groepen hierna, enigszins chargerend, 'traditionele huisvrouwen', 'verlichte huisvrouwen', 'onvrijwillige huisvrouwen', 'hedendaagse vrouwen' en 'geëmancipeerde vrouwen' (tabel 11.1).

Tot de traditionele huisvrouwen rekenen we degenen die traditioneel zijn wat betreft zowel attitude als huishoudelijke activiteiten. Eén op de tien vrouwen behoort tot deze groep. De geëmancipeerde vrouwen, die in beide opzichten modern zijn, staan hier lijnrecht tegenover. Opnieuw gaat het hierbij om één op de tien vrouwen. De verlichte huisvrouwen zijn degenen die traditionele elementen in lichte mate combineren met moderne elementen. Deze groep beslaat ongeveer een derde van de vrouwen. Een mix van traditionele en moderne elementen komt ook voor bij de hedendaagse vrouwen, maar in hun geval slaat de balans wat meer naar modern door. Wederom betreft het een op de drie vrouwen. De middengroep bestaat uit onvrijwillige huisvrouwen, omdat bij hen enige ambivalentie valt te bespeuren: zij combineren traditioneel gedrag met een moderne houding. We veronderstellen dat het hier gaat om vrouwen die weliswaar moderne opvattingen hebben, maar door omstandigheden gedwongen zijn een vrij traditioneel gedrag aan de dag te leggen. Deze vrouwen wonen bijvoorbeeld samen met een partner die, ondanks hun wensen, weinig wil bijdragen aan het huishouden. Ruim één op de zes vrouwen verkeert in deze situatie.

Slechts één procent van de samenwonende vrouwen, ten slotte, vertoont een nog minder gebruikelijke combinatie van attitude en gedrag. Zij hebben traditionele opvattingen maar vertonen modern gedrag. We kunnen hierbij denken aan een situatie waarin de man noodgedwongen de huishouding doet en de vrouw buitenshuis werkt om het gezinsbudget aan te vullen. Het percentage laag opgeleide vrouwen is opvallend hoog binnen deze categorie. We zullen deze kleine groep in het vervolg buiten beschouwing laten.

Tabel 11.1
Vijf typen vrouwen

	Typering van houding en gedrag	Percentage
Traditionele huisvrouw	traditionele houding, traditioneel gedrag	10
Verlichte huisvrouw	traditionele of gemengde houding, traditioneel of gemengd gedrag	32
Onvrijwillige huisvrouw	moderne houding, traditioneel gedrag	17
Hedendaagse vrouw	gemengde of moderne houding, gemengd of modern gedrag	31
Geëmancipeerde vrouw	moderne houding, modern gedrag	9

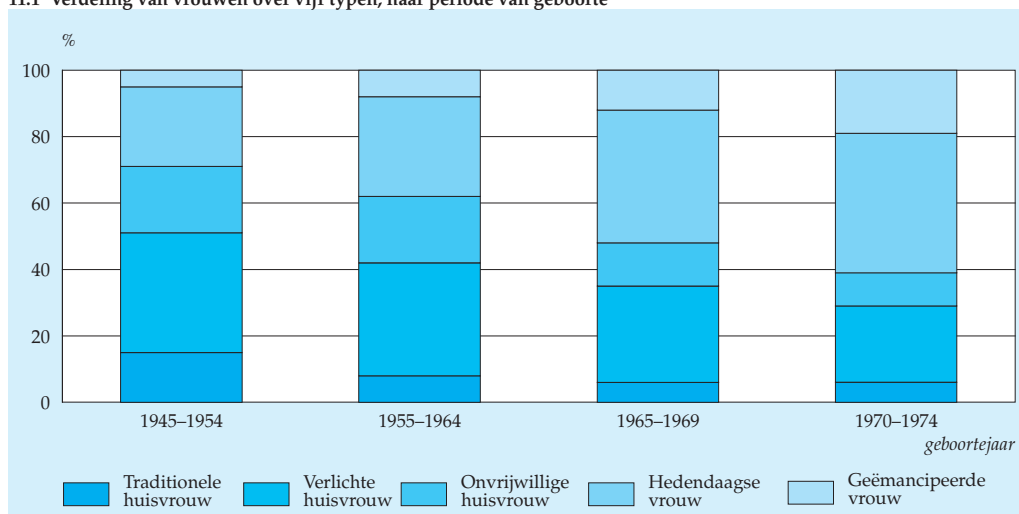
Snelle modernisering

Nog maar enkele decennia geleden speelde het leven van de vrouw zich voornamelijk af rond gezin en huishouden. Inmiddels neemt ze volop deel aan het maatschappelijk gebeuren. Meisjes doen in het onderwijs niet onder voor jongens, en een baan volgt bijna vanzelfsprekend op de opleiding. Deze modernisering is ook af te lezen uit grafiek 11.1. Voor elk van de geboorteperiodes geldt dat de verlichte huisvrouwen en de hedendaagse vrouwen de grootste groepen vormen. De meerderheid van de vrouwen bevindt zich dus ergens tussen de beide uitersten, traditioneel en geëmancipeerd.

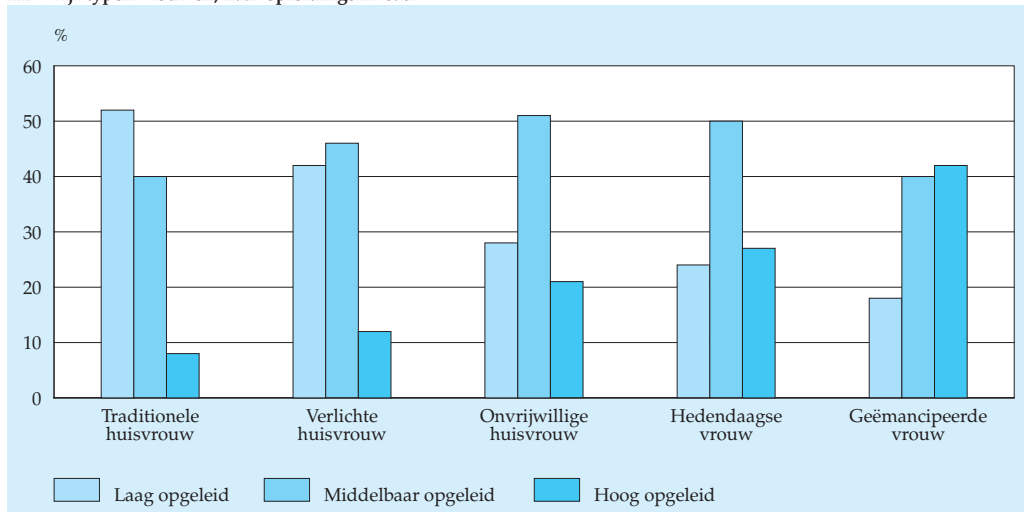
Onder degenen die zijn geboren in de periode 1945–1954 hebben de verlichte huisvrouwen het grootste aandeel in het geheel. Onder de jongsten (geboren in 1965 of later) is het percentage hedendaagse vrouwen het grootst. Het aandeel van de traditionele huisvrouwen neemt in de loop der tijd sterk af, van 15% naar 5%, terwijl het aandeel van de geëmancipeerde vrouwen groeit van 5% naar 20%.

Vrouwen met een hoger opleidingsniveau houden er, zoals bekend, meestal modernere denkbeelden op na. Dit geldt ook voor hun opvattingen over de taakverdeling in het huishouden en voor hun feitelijk gedrag. Grafiek 11.2 laat zien dat het grootste aandeel laag opgeleiden te vinden is onder de traditionele huisvrouwen, en het grootste aandeel hoog opgeleiden onder de geëmancipeerde vrouwen. Leefstijl hangt dus inderdaad sterk samen met opleidingsniveau, al bevinden zich in elk leefstijltype vrouwen van elk opleidingsniveau.

11.1 Verdeling van vrouwen over vijf typen, naar periode van geboorte

11.2 Vijf typen vrouwen, naar opleidingsniveau

Klein maar fijn

Een halve eeuw geleden onderscheidde ons land zich binnen West-Europa door een laag percentage buitenshuis werkende vrouwen en een nog relatief hoge vruchtbaarheid. Hierin begon medio jaren zestig verandering te komen. Een 'alternatieve' subcultuur veroorzaakte, heel geleidelijk, een ingrijpende verandering van de samenleving. De tot dan vrijwel algemeen geldende burgerlijke normen en waarden, ook met betrekking tot huwelijk en gezin, verloren veel van hun starheid. Er kwam meer erkenning en ruimte voor individuele ontplooiing, en mede hierdoor daalde de vruchtbaarheid in ongekend rap tempo. Dankzij verbeterde anticonceptie wisten de meeste ouders hun gezinsomvang te beperken, zodat ze zowel voldoende aandacht en middelen voor hun kinderen als voldoende eigen vrijheid konden realiseren. De alsmaar gestegen materiële wensen van ouders (een ruim en eigentijds ingericht huis, een of twee mooie auto's, liefst meer dan één vakantie per jaar) en kinderen (trendy merkkleding en dito (brom)fiets, de nieuwste elektronica, dure hobby's) gaan, behalve in de allerhoogste inkomensklassen, niet langer samen met een groot kindertal. Ook de immateriële wensen staan haaks op een groot gezin. Kinderen vragen, evenals een eigen carrière, veel tijd. Een combinatie van beide wensen is, zeker voor de vrouw, alleen mogelijk bij een klein gezin. Dit kleine gezin is dan ook min of meer synoniem met het moderne gezin.

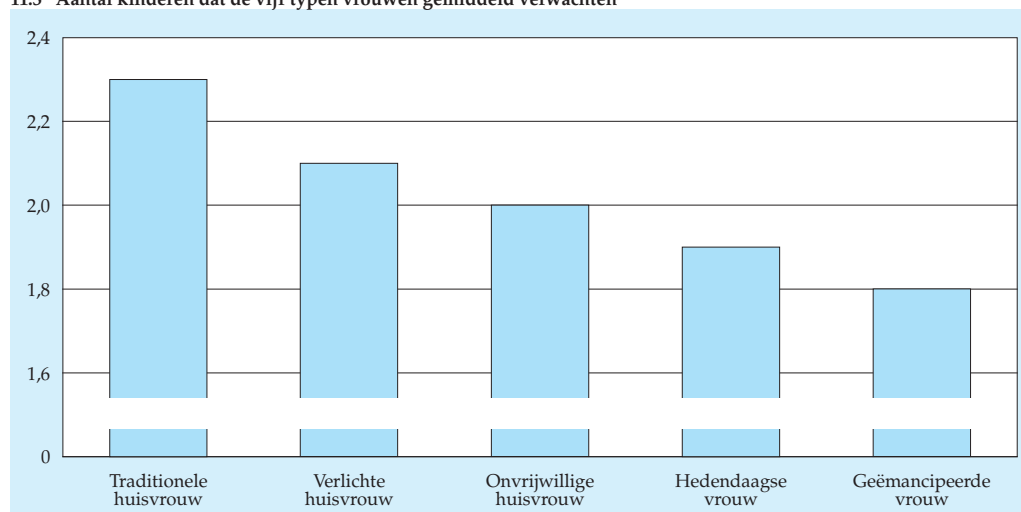
Deze historische ontwikkeling in de richting van het kleine gezin is ook nu nog terug te vinden in de verschillen tussen de leefstijltypen. Moderne vrouwen verwachten gemiddeld minder kinderen te krijgen dan traditionele vrouwen. Het verschil tussen de beide uiterste typen, de traditionele huisvrouw en de geëmancipeerde vrouw, bedraagt gemiddeld een 'half' kind.

Geëmancipeerde vrouw het vaakst kinderloos

In het OG98 werd aan vrouwen gevraagd om het kindertal op te geven dat ze met redelijke zekerheid verwachtten (grafiek 11.3). Deze vraag werd zowel gesteld aan jonge vrouwen, die niet of nog maar net bezig waren met gezinsuitbreiding, als aan oudere vrouwen, die hun gezin al vrijwel compleet hadden. Opmerkelijk genoeg werd het verschil van een 'half' kind zowel onder jongere als onder oudere vrouwen gevonden. Voor de jongere vrouwen zal de verwachting van een kleiner kindertal onder de geëmancipeerde vrouwen dan ook hoogstwaarschijnlijk uitkomen.

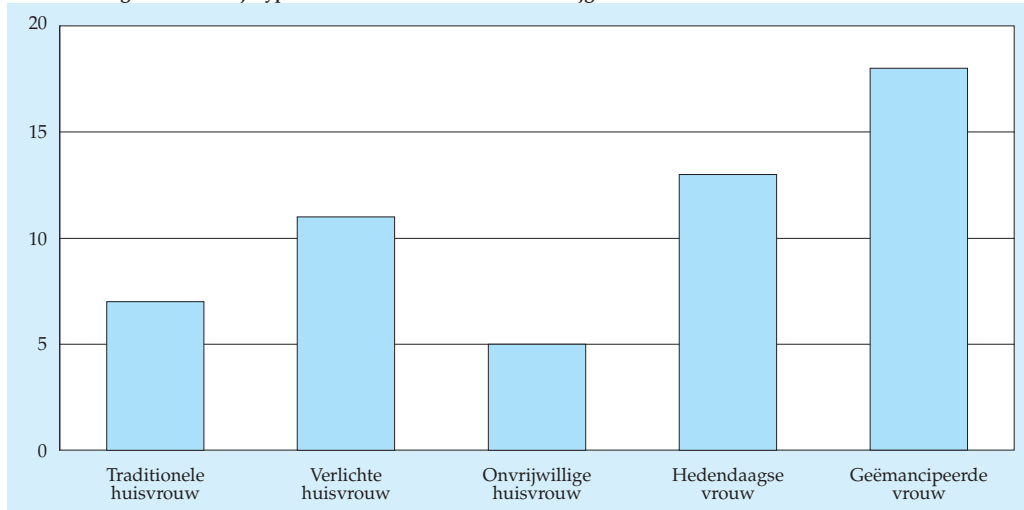
Hoewel de meesten twee kinderen krijgen, zien toch steeds meer vrouwen helemaal af van het moederschap. Vooral geëmancipeerde vrouwen blijven vaak kinderloos: één op de vijf begint niet aan een gezin (grafiek 11.4). Opnieuw geldt dat hoe traditioneler een vrouw is, des te gebruikelijker het is dat ze moeder wordt. Van de traditionele huisvrouwen zal slechts één op de tien nooit moeder worden.

11.3 Aantal kinderen dat de vijf typen vrouwen gemiddeld verwachten

11.4 Percentage onder de vijf typen vrouwen dat nooit kinderen krijgt

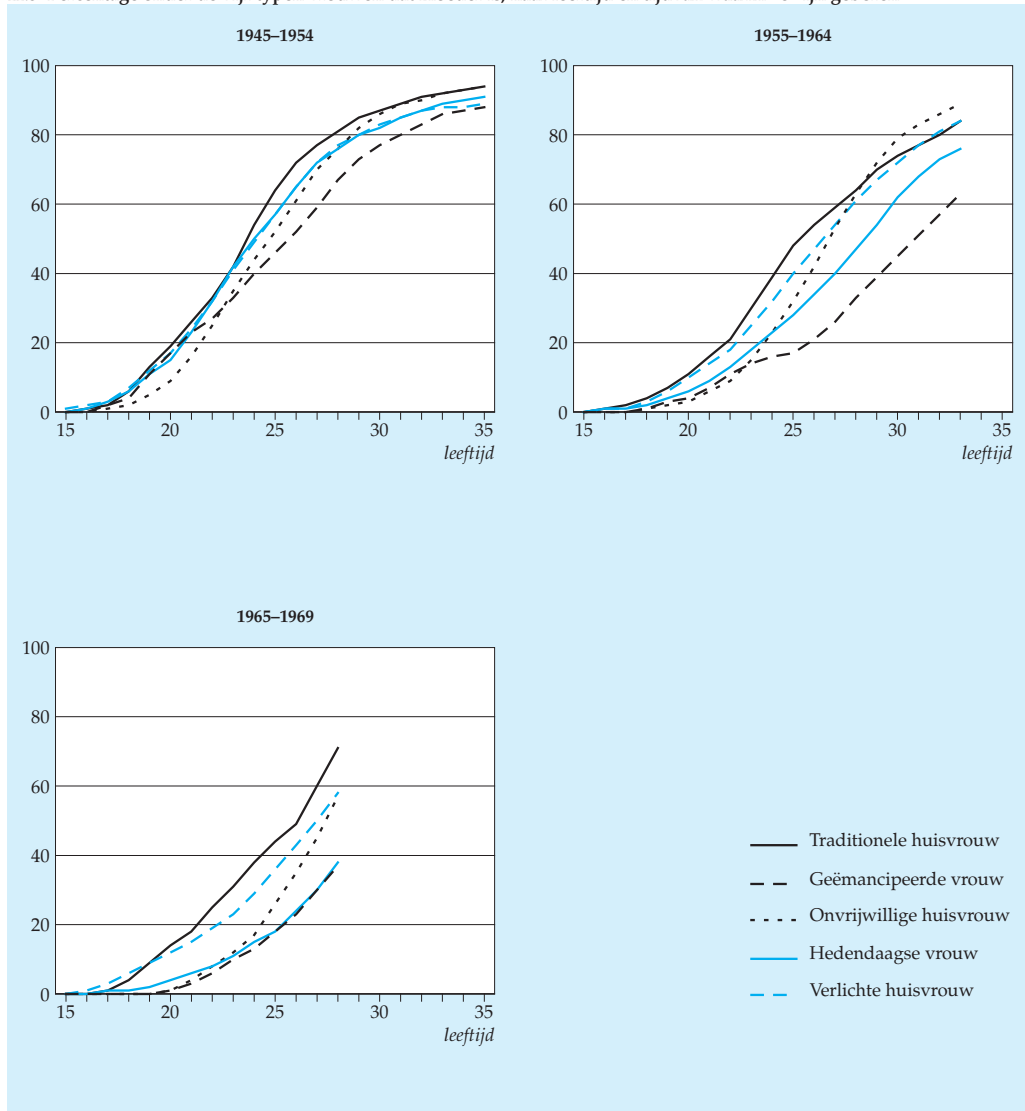

Weerzin tegen combinatie

In alle moderne samenlevingen wachten vrouwen lang met het krijgen van kinderen, maar Nederlandse vrouwen zijn, zij het met een kleine voorsprong, recordhoudsters. Deze situatie is (deels) te verklaren uit de specifiek Nederlandse ontwikkelingen sinds de jaren zestig. Met de modernisering van onze samenleving gingen vrouwen ook hier vaker buitenshuis werken, maar door de schaarste en duurte van de kinderopvang volgden ze een andere strategie: eerst een paar jaar een volledige baan en dan pas kinderen krijgen. De combinatie van werk en kleine kinderen was hierdoor lange tijd ongebruikelijk. De weerzin tegen dit 'combinatiemodel' is nog steeds niet verdwenen. Tegenwoordig blijven de meeste vrouwen weliswaar werken na de komst van hun eerste kind, maar ze doen dit vooral in deeltijd.

Uit een vergelijking van de vijf typen vrouwen blijkt ook dat moderne vrouwen het moederschap langer uitstellen (grafiek 11.5). Traditionele huisvrouwen zijn het jongst als ze hun eerste kind krijgen, geëmancipeerde vrouwen het oudst. De overige typen, niet weergegeven in deze grafiek, nemen een tussenpositie in. De verschillen tussen deze twee uitersten zijn in de loop der tijd flink toegenomen.

11.5 Percentage onder de vijf typen vrouwen dat moeder is, naar leeftijd en tijdvak waarin ze zijn geboren

Wie blijft er nog thuis voor een kind?

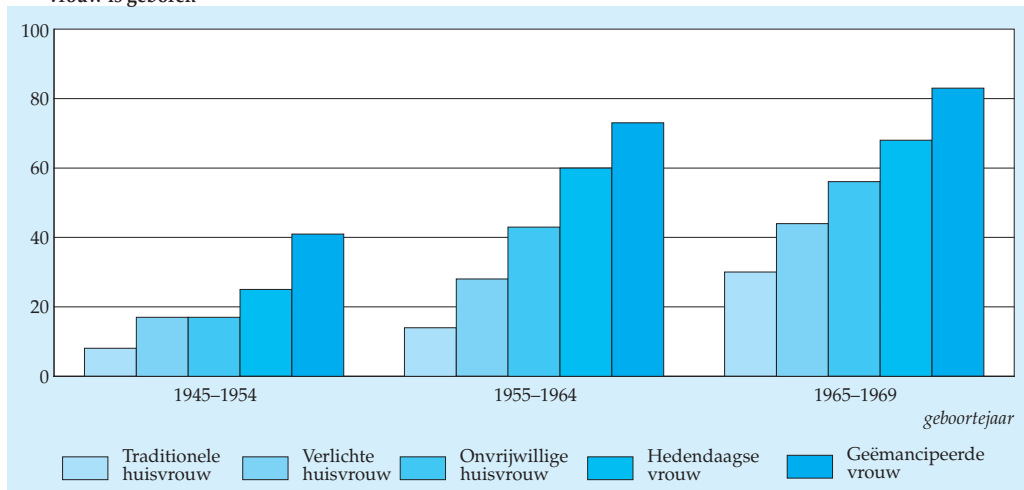
Het percentage buitenshuis werkende mensen met kleine kinderen verschilt in de Scandinavische landen maar weinig tussen mannen en vrouwen. Vooral onder Zweedse en Deense vrouwen is de komst van een kind geen reden om te stoppen met werken. Daarentegen nemen de meeste Spaanse en Italiaanse vrouwen bij de geboorte van hun eerste kind ontslag, om zich volledig aan de verzorging en opvoeding te kunnen wijden.

Een kwart eeuw geleden was dit ook in ons land het standaardpatroon. De grafiek van het percentage werkende vrouwen naar leeftijd liet twee pieken zien, met daartussenin een 'kinderdal'. Vóór de komst van het eerste kind werkten de meeste vrouwen, daarna stapten ze uit het arbeidsproces en vervolgens, als het jongste kind wat ouder was, gingen ze als herintreedsters weer aan de slag. In slechts enkele decennia is de arbeidsparticipatie van vrouwen met kleine kinderen zeer sterk gestegen, van één op de vijf 30–34-jarige vrouwen in 1975 tot twee derde in 1995. Het kinderdal is dan ook vrijwel verdwenen.

In meerdere of mindere mate laten alle leefstijltypen deze ontwikkeling zien. Onder vrouwen geboren tussen 1945 en 1954 was het nog gebruikelijk de arbeidsloopbaan te onderbreken of te beëindigen als er een kind kwam (grafiek 11.6). Meer dan negen van de tien traditionele huisvrouwen stopten met werken, maar toch ook nog zo'n zes van de tien geëmancipeerde vrouwen. Toen de acceptatie van werkende moeders groter werd, bleven vooral de laatsten na de komst van het eerste kind doorwerken.

Van de geëmancipeerde vrouwen geboren in de tweede helft van de jaren zestig bleven acht van de tien werken. Het verschil met de traditionele huisvrouwen is nog groot: nauwelijks een derde van de laatsten bleef werken. De kloof tussen beide categorieën blijft dus fors. Voor de grote meerderheid van de moderne vrouwen is het inmiddels bijna vanzelfsprekend om te blijven werken als er kinderen komen, al gaan ze meestal wel wat korter werken. Traditionele vrouwen houden zich daarentegen liever volledig met het zelf verzorgen en opvoeden van hun kinderen bezig.

11.6 Percentage van de vijf typen vrouwen dat werkt na de geboorte van een eerste kind, naar periode waarin de vrouw is geboren

Wat doet er meer toe: opleiding of leefstijl?

Wat nu bepaalt de verschillen in arbeidsparticipatie, leeftijd bij het eerste kind en kindertal het meest, het opleidingsniveau of de leefstijl van de vrouw? Als we de sterke onderlinge samenhang tussen opleiding en leefstijl uitschakelen, blijkt het opleidingsniveau veruit het grootste effect te hebben op de leeftijd waarop vrouwen voor het eerst moeder worden [48]. Het effect van een hoge opleiding blijkt overeen te komen met een uitstel van het moederschap met maar liefst vier jaar. Verwonderlijk is dit niet, omdat vrouwen bijna nooit tijdens de studie een kind krijgen en ze na hun afstuderen doorgaans eerst enkele jaren 'ongestoord' willen werken. Leefstijl blijkt echter nog wel een toegevoegde waarde te hebben. Zo worden laag opgeleide geëmancipeerde vrouwen één jaar later moeder dan laag opgeleide traditionele huisvrouwen.

Leefstijl heeft daarentegen het grootste effect op het gemiddelde verwachte kindertal. Het verschil tussen bijvoorbeeld laag opgeleide traditionele huisvrouwen en laag opgeleide geëmancipeerde vrouwen bedraagt nog steeds een 'half' kind. Op de arbeidsparticipatie na geboorte van het eerste kind hebben zowel opleidingsniveau als leefstijl een belangrijk effect.

Kortom, opleidingsniveau en leefstijl zijn beide, in wisselende mate, van belang voor de verklaring van het hier onderzochte demografische gedrag.

Conclusies

- Kerkelijke gezindte verklaart nog maar een klein deel van de verschillen in demografisch gedrag. Tegenwoordig is opleidingsniveau een belangrijke factor, maar ook deze factor kan lang niet alle verschillen in gedrag verklaren. Er bestaat een duidelijk onderscheid in leefstijl, dat maar voor een deel aan de hand van kerkelijke gezindte of opleidingsniveau kan worden verklaard.
- Op grond van zowel attitudes als feitelijk gedrag kunnen vrouwen naar verschillende leefstijlen worden onderscheiden, uiteenlopend van traditionele huisvrouwen tot geëmancipeerde vrouwen.
- Van vier huishoudelijke taken (wassen, koken, stofzuigen en boodschappen doen) blijkt dat bij 40% van de paren de vrouw alle taken op zich neemt en bij slechts 15% de man drie of vier taken. In de helft van de gevallen verricht de man een of twee van deze taken.

- Het aandeel traditionele vrouwen is in de loop der tijd afgenomen. Het aandeel geëmancipeerde vrouwen is toegenomen.
- Moderne vrouwen krijgen minder kinderen dan traditionele vrouwen en blijven vaker kinderloos.
- Moderne vrouwen combineren werk en kinderen bijna altijd. Traditionele vrouwen doen dit zelden.
- Het kindertal wordt meer beïnvloed door leefstijl dan door opleidingsniveau. De leeftijd waarop het eerste kind wordt geboren, wordt echter meer bepaald door opleidingsniveau dan door leefstijl.

12. Een breder perspectief

Aart Liefbroer en Pearl Dykstra

Veranderende trends

In de voorgaande hoofdstukken zijn vooral de naoorlogse ontwikkelingen rond relatie- en gezinsvorming aan de orde geweest. Vrijwel steeds bleek dat ergens in deze betrekkelijk recente periode ontwikkelingen op gang zijn gekomen die we zouden kunnen opvatten als stappen op weg naar een wezenlijk anders ingerichte samenleving. Meestal betreft het ook ontwikkelingen die ons, als we ze bekijken in dit relatief korte tijdsperspectief, onomkeerbaar voorkomen.

In dit hoofdstuk zullen we een aantal van deze ontwikkelingen in een breder historisch perspectief plaatsen, om na te gaan of de ontwikkelingen zich daadwerkelijk in één richting hebben voorgedaan, dan wel of er sprake is geweest van 'discontinuïteit': een situatie waarin de bestudeerde trends zich na verloop van tijd in een tegengestelde richting gingen bewegen. We zullen hiertoe, op grond van informatie over de levensloop van een groot aantal personen [59], de veranderingen in relatie- en gezinsvorming beschrijven voor Nederlanders die zijn geboren tussen ongeveer 1900 en 1970.

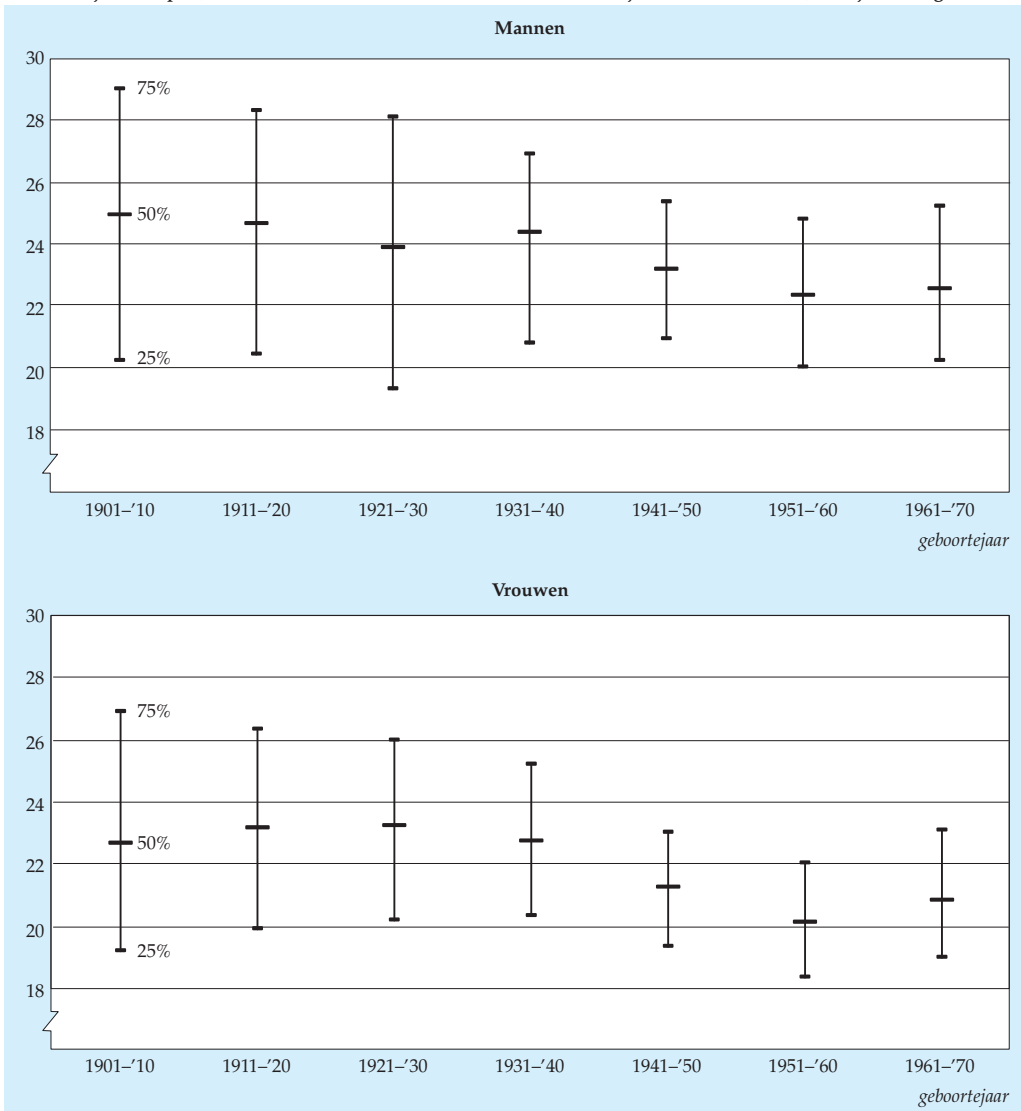
Steeds jonger uit huis

De leeftijd waarop jonge mensen het ouderlijk huis verlaten, liet, zoals bleek in hoofdstuk 2, in de naoorlogse periode geen voortdurende stijging of daling zien, maar veeleer een U-vormige curve. Deze ontwikkeling werd deels toegeschreven aan veranderingen in het economisch klimaat, waarbij in het algemeen geldt dat kinderen eerder uit huis gaan in perioden van hoogconjunctuur. De ontwikkelingen in de eerste decennia na de tweede wereldoorlog bleken samen te vallen met het steeds minder dwingend worden van de 'standaardbiografie', een reeks stappen in de relatie- en gezinsvorming die min of meer tot norm waren verheven.

Een licht U-vormige curve is inderdaad te herkennen in het rechterdeel van grafiek 12.1, maar ook is duidelijk dat een wat langer tijdsperspectief evenzeer duidt op een geleidelijk dalende leeftijd, waarbij overigens wel sprake is van enige schommeling rondom die dalende trend. Mannen die aan het begin van de twintigste eeuw werden geboren, waren gemiddeld bijna 25 als ze het ouderlijk huis verlieten. Degenen die in de jaren zestig ter wereld kwamen, gingen ruim twee jaar eerder uit

huis. Vrouwen vertrekken steeds zo'n twee jaar eerder, met uitzondering van de groep van wie het gedrag sterk door de oorlogsomstandigheden werd beïnvloed. Interessant is echter ook de mate van variatie in leeftijden rondom deze gemiddelden. In grafiek 12.1 is daartoe de leeftijd aangegeven waarop 25% van de kinderen uit huis is (het onderste streepje) en de leeftijd waarop 75% uit huis is (het bovenste streepje). Duidelijk is de fors afnemende variatie in leeftijd in de loop van de vorige eeuw. Bij degenen die in het eerste decennium van de twintigste eeuw werden

12.1 Leeftijd waarop 25, 50 en 75% van de mannen en vrouwen het ouderlijk huis heeft verlaten, naar jaar van geboorte

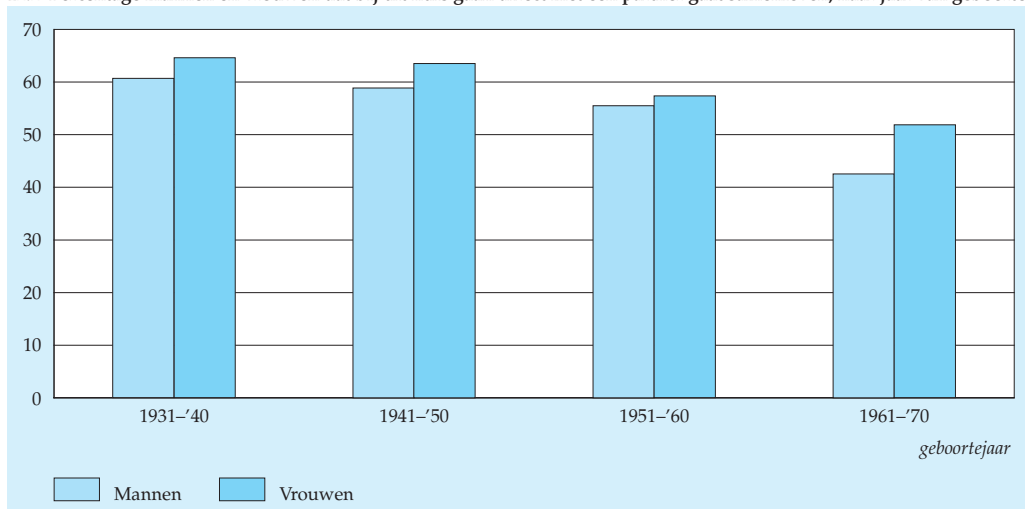

geboren zat maar liefst acht à negen jaar tussen de momenten waarop een kwart en driekwart van alle mannen en vrouwen uit huis waren (de 'interkwartielafstand'). Voor mannen en vrouwen geboren tussen 1941 en 1950 was deze interkwartielafstand gedaald tot ruim vier jaar. Deze ontwikkeling suggereert dat er sprake is van een *standaardisering* van het proces van uit huis gaan. Overigens tekent zich bij de jongste geboortecohorten een lichte tendens tot *destandaardisering* af.

Eerst een tijdje alleen

De belangrijkste verandering met betrekking tot het uit huis gaan, zo bleek uit hoofdstuk 2, betreft niet zozeer de leeftijd, maar veeleer de bestemming: een steeds groter deel van de jongeren gaat eerst een tijdje zelfstandig wonen zonder vaste partner. Onder mannen en vrouwen geboren tussen 1931 en 1940 – de oudste groep waarvoor de betreffende gegevens beschikbaar zijn – ging nog ruim 60% vanuit het ouderlijk huis direct met een partner samenleven (grafiek 12.2). Conform het burgerlijk ideaal gebeurde dit bijna altijd binnen het huwelijk. Ongehuwd samenwonen was binnen deze groep nog zeer uitzonderlijk (zie ook grafiek 12.4). Inmiddels is trouwen vanuit het ouderlijk huis vrij uitzonderlijk, maar is ook het percentage jonge mensen dat eerst een tijdje alleen gaat wonen toegenomen. Minder dan de helft gaat direct met een partner samenleven (zie ook grafiek 2.2).

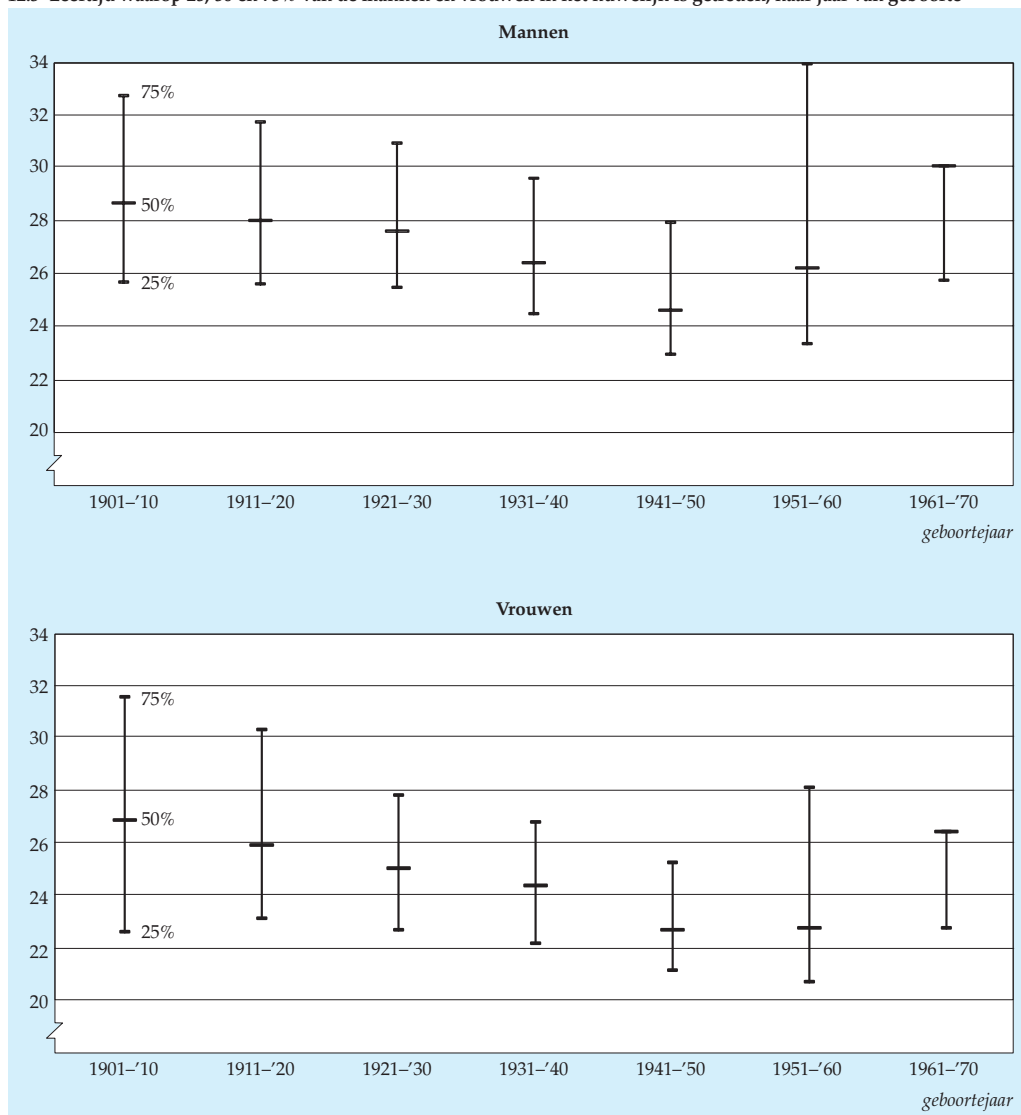
12.2 Percentage mannen en vrouwen dat bij uit huis gaan direct met een partner gaat samenleven, naar jaar van geboorte

Weer grotere verschillen in huwelijksleeftijd

Mannen en vrouwen die aan het begin van de twintigste eeuw werden geboren, trouwden relatief laat. Uit grafiek 12.3 blijkt dat de leeftijd waarop de helft van de mannen was getrouwd rond de 28,5 jaar lag (vrouwen bijna 27 jaar). Betrekkelijk veel mannen en vrouwen bleven bovendien ongehuwd. Ongeveer 20% was op 35-jarige leeftijd nog steeds vrijgezel.

12.3 Leeftijd waarop 25, 50 en 75% van de mannen en vrouwen in het huwelijk is getreden, naar jaar van geboorte

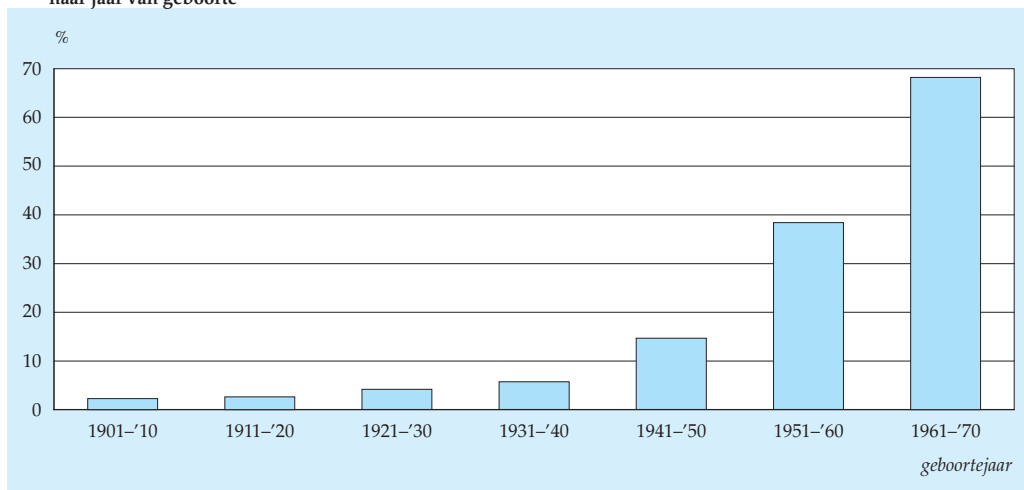

Dit patroon van laat trouwen en een hoog aandeel ongehuwden was wijdverbreid in grote delen van Europa. Men werd immers geacht pas te gaan trouwen als men op eigen benen kon staan, iets dat door de grote mate van bestaansonzekerheid in de pre- en vroegindustriële samenlevingen voor veel mensen niet was weggelegd. Mede door de economische groei in de afgelopen eeuw werd het huwelijk in principe voor vrijwel iedereen mogelijk. Bruid en bruidegom werden steeds jonger, en de variatie in leeftijden nam – vooral onder vrouwen – sterk af (grafiek 12.3). Dit proces van standaardisering bereikte zijn hoogtepunt onder mannen en vrouwen die in de jaren veertig zijn geboren. Zij trouwden heel jong en de verschillen in huwelijksleeftijd waren relatief gering. Onder degenen die in recentere decennia zijn geboren vindt daarentegen een duidelijke destandaardisering van de huwelijksluiting plaats. Er wordt later en ook minder getrouwd, en de variatie in de leeftijd waarop men trouwt neemt toe. Overigens moet worden opgemerkt dat voor degenen die zijn geboren na 1960 het 75%-lijntje sterk wordt bepaald door het percentage dat (nog) niet is gehuwd.

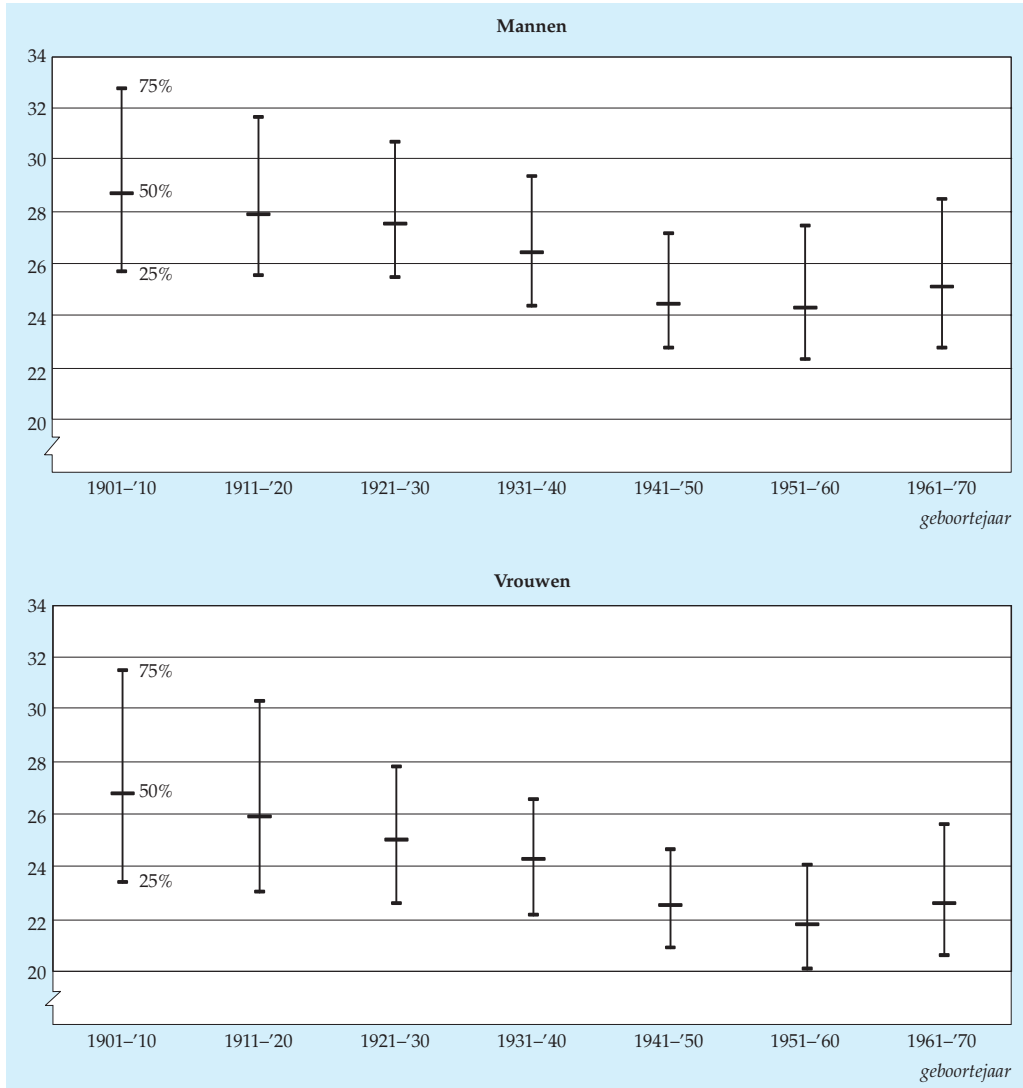
Ook enig uitstel van samenwonen

Dit uitstel van huwelijksluiting in de jongste leeftijdsgroepen hangt uiteraard nauw samen met de toegenomen populariteit van het ongehuwd samenwonen. Het huwelijk vanuit het ouderlijk huis werd in hoofdstuk 3 vergeleken met een sprong in het diepe. De meeste jonge mensen steken tegenwoordig echter liever eerst een teen in het water.

12.4 Aandeel ongehuwd samenwonenden onder personen die voor het eerst met een partner gaan samenleven, naar jaar van geboorte

12.5 Leeftijd waarop 25, 50 en 75% van de mannen en vrouwen voor het eerst is gaan samenleven met een partner, naar jaar van geboorte

In de eerste helft van de vorige eeuw ging slechts twee à drie procent van de paren ongehuwd samenwonen, maar dit veranderde snel onder degenen die na 1940 zijn geboren (grafiek 12.4). Voor de meeste paren die nu ongehuwd gaan samenwonen is er, zoals eerder gezegd, sprake van een 'proefhuwelijk'.

Grafiek 12.5 bevestigt niet alleen de al eerder getrokken conclusie dat ook de leeftijd waarop jonge mensen voor het eerst gaan samenwonen eerst is afgenomen en recent weer licht is toegenomen, maar laat vooral zien dat de variatie in leeftijden, in het

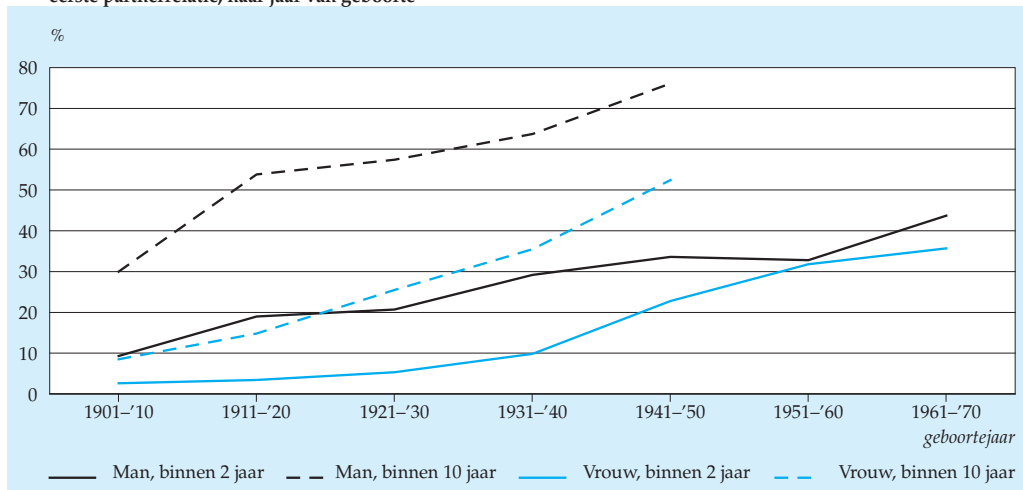
bijzonder onder vrouwen, eerst lange tijd afnam (standaardisering) en sinds enige tijd weer toeneemt (destandaardisering).

Frictiepartnerloosheid

In hoofdstuk 8 zagen we dat vooral in de jaren zeventig het aantal echtscheidingen sterk is toegenomen, en dat relaties waarin ongehuwd wordt samengewoond nog aanzienlijk brozer zijn dan huwelijken. Als gevolg hiervan komen steeds meer mensen in de loop van hun leven alleen te staan doordat hun relatie strandt. Voor steeds meer mannen en vrouwen is deze periode van alleenzijn echter slechts tijdelijk, zodat we van ‘frictiepartnerloosheid’ kunnen spreken. Van degenen die in het eerste decennium van de vorige eeuw waren geboren, had na een scheiding minder dan tien procent binnen twee jaar een nieuwe relatie, tegen ruim dertig procent van degenen die na 1950 zijn geboren (grafiek 12.6). Mannen gaan vaker een nieuwe relatie aan dan vrouwen, maar in de loop van de tijd is het verschil tussen de seksen in de kans om te gaan samenwonen afgenomen.

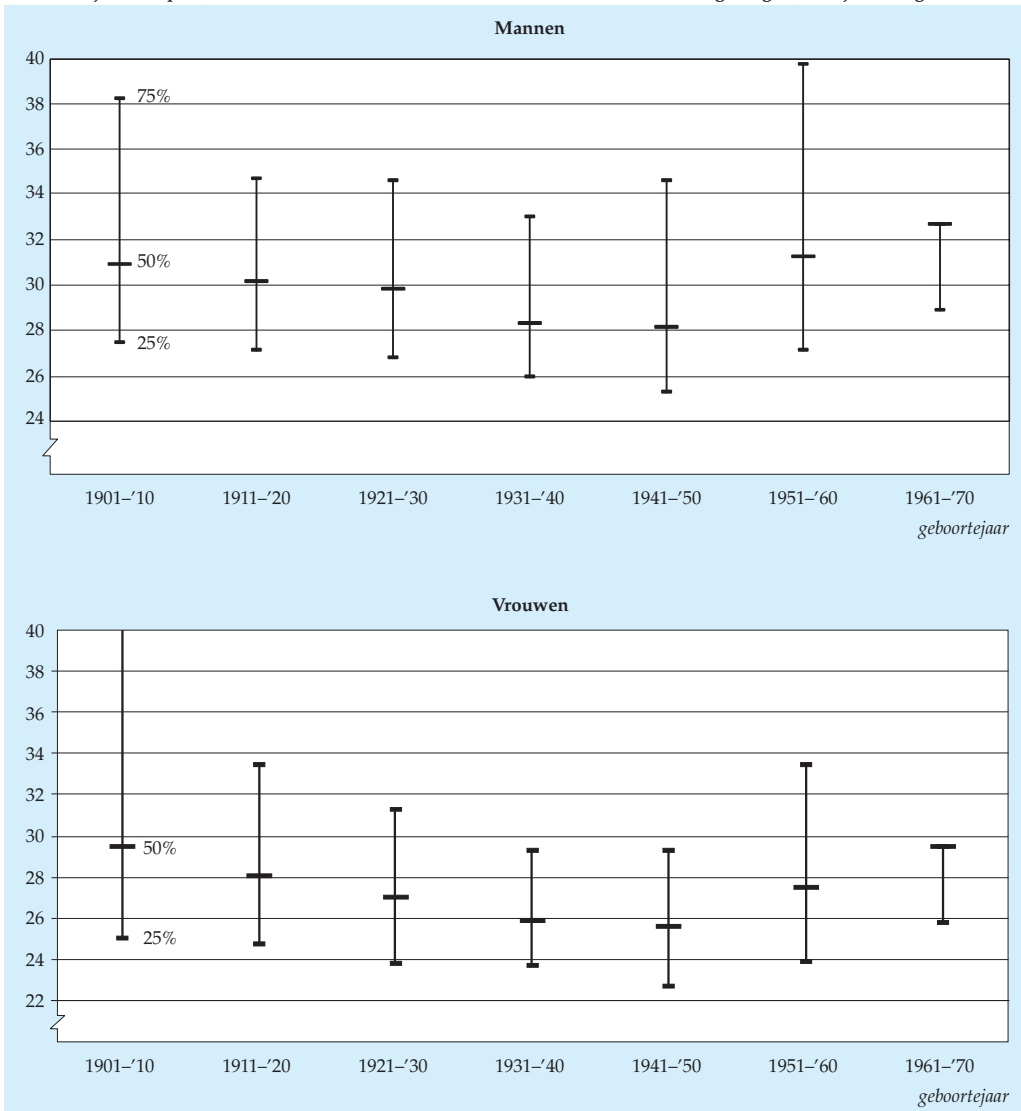
De toegenomen kans om relatief snel een tweede partnerrelatie aan te gaan, hangt voor een deel samen met de veranderde kenmerken van de relatie die is beëindigd. Tegenwoordig is de eerste partner doorgaans iemand met wie men ongehuwd gaat samenwonen, een relatievorm die, zoals gezegd, een verhoogde kans heeft op snelle verbreking. Wie vervolgens weer op de relatiemarkt verschijnt, vindt meestal betrekkelijk snel een nieuwe partner (zie ook grafiek 3.7). Interessant is echter dat er al onder de vooroorlogse generatie, die zelden ongehuwd samenwoonde, een

12.6 Kans op het opnieuw (gehuwd of ongehuwd) gaan samenleven met een partner na de ontbinding van de eerste partnerrelatie, naar jaar van geboorte

tendens zichtbaar is om sneller een nieuwe relatie aan te gaan. Het lijkt er dus op dat een leefpatroon met partners die elkaar na scheiding opvolgen (de in hoofdstuk 3 beschreven 'seriële monogamie'), zijn intrede al deed onder degenen die in de jaren dertig en veertig zijn geboren.

12.7 Leeftijd waarop 25, 50 en 75% van de mannen en vrouwen een eerste kind heeft gekregen, naar jaar van geboorte

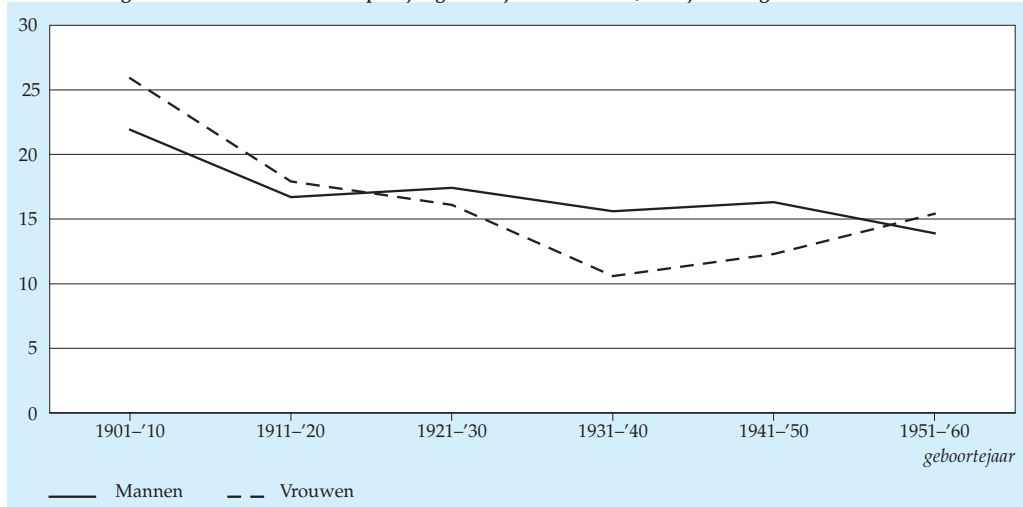

Afnemende en toenemende leeftijd ouders

Aan het begin van de vorige eeuw was het gemiddeld kindertal in ons land aanzienlijk hoger dan vandaag, ondanks het feit dat de gemiddelde leeftijd waarop men voor het eerst kinderen kreeg betrekkelijk hoog was en veel vrouwen kinderloos bleven. Grafiek 12.7 laat, voor mannen en vrouwen, de ontwikkeling zien van de leeftijd waarop men een eerste kind krijgt. De trends komen in grote lijnen overeen met die van de leeftijd bij eerste huwelijksluiting (grafiek 12.3). Onder mannen geboren aan het begin van de twintigste eeuw was de leeftijd waarop de helft voor het eerst vader was geworden bijna 31 jaar. Onder mannen geboren tussen 1941 en 1950 was deze leeftijd echter met bijna drie jaar gedaald, tot ongeveer 28 jaar. Een soortgelijke daling deed zich voor onder vrouwen, van 29,5 jaar tot ongeveer 25,5 jaar.

Uit grafiek 12.7 blijkt verder dat tot het midden van de eeuw steeds meer mannen en vrouwen rond dezelfde leeftijd een eerste kind kregen, hetgeen wederom duidt op standaardisering. Onder degenen die na 1950 zijn geboren vond echter weer een opvallende toename plaats van de leeftijd waarop men een eerste kind kreeg. Onder mannen en vrouwen geboren tussen 1961 en 1970 lag de leeftijd waarop de helft een eerste kind had gekregen al weer hoger dan die voor mannen en vrouwen die aan het begin van de eeuw geboren waren. Daarnaast is er een veel grotere variatie ontstaan in de leeftijd waarop men het eerste kind krijgt. Ook hier is dus weer sprake van een proces van destandaardisering.

12.8 Percentage mannen en vrouwen dat op 40-jarige leeftijd kinderloos is, naar jaar van geboorte

Oorzaken kinderloosheid veranderd

Kinderloosheid onder vrouwen vertoont een duidelijke dalende tendens onder vrouwen geboren in de periode vóór de tweede wereldoorlog (grafiek 12.8). Van de vrouwen die in het begin van de eeuw ter wereld kwamen kreeg ruim een kwart geen kinderen, tegen ruim een tiende van de vrouwen geboren tussen 1931 en 1940. Vervolgens heeft er weer een stijging plaatsgevonden tot ruim 15 procent onder vrouwen geboren tussen 1951 en 1960, nog steeds aanzienlijk lager dan aan het begin van de eeuw.

De oorzaken van deze kinderloosheid zijn in de loop van de tijd veranderd. Vrouwen uit het begin van de eeuw bleven vaak kinderloos omdat ze ongehuwd bleven, terwijl de recentere toename van de kinderloosheid over het algemeen wordt toegeschreven aan meer 'vrijwillige' factoren, zoals de grotere vrijheid en gelegenheid om rollen te vervullen die losstaan van het gezinsleven.

Huismoeder nog niet verdwenen

Met de grotere vrijheid om andere activiteiten te ontplooien dan die rond het gezin en het huishouden, is in de afgelopen decennia vooral het leven van de vrouw sterk veranderd. Mede door het beeld dat door de media wordt geschetst, hebben veel mensen momenteel de indruk dat het gezin met de traditionele taakverdeling tussen man en vrouw – man het inkomen, vrouw kinderen en huishouding – vrijwel tot het verleden behoort. Grafiek 12.9 laat zien dat deze indruk niet strookt met de feitelijke situatie, althans niet voor mannen en vrouwen van 30 jaar. Deze grafiek laat de frequentie van acht verschillende combinaties van gezins- en arbeidsrollen zien.

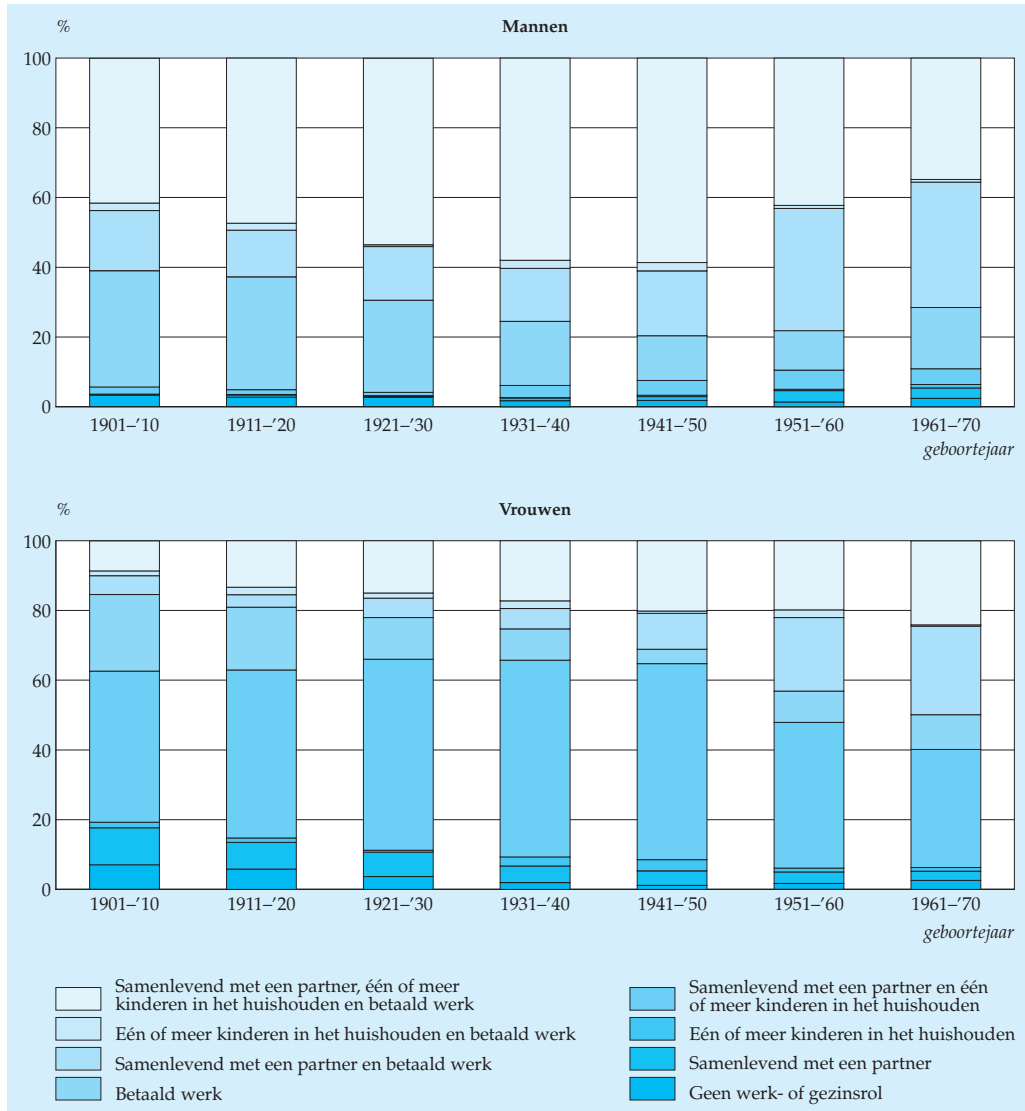
Zowel onder de mannen geboren in het begin van de eeuw als onder degenen geboren in de jaren zestig blijkt de combinatie van partner, ouderschap en werk veel minder vaak voor te komen dan onder mannen geboren rond 1940. Deze ontwikkeling wordt veroorzaakt door de veranderde leeftijd waarop ze voor het eerst met een partner gaan samenleven, maar ook door de veranderde leeftijd waarop ze voor het eerst vader worden. Echter, waar mannen uit het begin van de eeuw deze drie rollen vooral niet combineerden omdat ze (nog) niet met een partner samenleefden, combineren mannen uit de jaren zestig deze drie rollen vooral niet omdat ze nog geen kinderen hebben, maar al wel een partner. Het 'standaardpatroon' (de combinatie van de drie rollen van partner, vader en werknemer) is uitsluitend voor degenen die zijn geboren rond 1940 het meest voorkomende patroon.

Onder vrouwen komt het standaardpatroon (in hun geval de combinatie van twee rollen, partner en moeder) op deze leeftijd in alle onderzochte tijdvakken het meest voor. Het aandeel dat uitsluitend deze twee rollen combineert, neemt echter wel zienderogen af. Vooral de gestegen arbeidsdeelname heeft tot grote veranderingen

geleid. Het aandeel 30-jarige vrouwen dat wel gezinsverplichtingen heeft, maar geen werkverplichtingen, is dan ook sterk gedaald. Daarentegen is zowel het aandeel vrouwen dat relatie en werk combineert als het percentage vrouwen dat relatie, werk en ouderschap combineert, fors toegenomen. Het aandeel vrouwen dat op 30-jarige leeftijd alle drie rollen combineert blijft echter betrekkelijk klein: een kwart onder degenen die in de jaren zestig zijn geboren. Dit lage aandeel wordt veroorzaakt doordat veel vrouwen het ouderschap tot na hun dertigste uitstellen.

12.9 Gezins- en arbeidsrollen van mannen en vrouwen op 30-jarige leeftijd, naar jaar van geboorte

Eerste fase: standaardisering

Op grond van de hierboven beschreven ontwikkelingen gedurende de afgelopen eeuw kunnen in het proces van relatie- en gezinsvorming globaal twee fasen worden onderscheiden. In de eerste fase vond een ontwikkeling plaats naar een steeds verdere *standaardisering* van relatie- en gezinsvorming, waarbij de levenslopen steeds meer op elkaar gingen lijken. Deze standaardisering kent twee aspecten, waarvan het eerste inhoudelijk van aard is: er ontstaat een vast leefpatroon. Jonge mensen gaan pas uit huis als ze gaan trouwen, krijgen vervolgens kinderen en zijn uiteindelijk weer samen als hún kinderen uit huis gaan. Alleen blijven, ongehuwd samenwonen, echtscheiding en kinderloosheid passen niet in dit patroon, maar wel de bovengenoemde traditionele taakverdeling binnen het gezin. Het tweede aspect is getalsmatig van aard: hetzelfde patroon wordt door steeds meer mensen doorlopen en er is steeds minder variatie in de leeftijd waarop deze demografische gebeurtenissen worden meegemaakt.

Dit proces van standaardisering zou zijn hoogtepunt hebben bereikt in de jaren vijftig en de vroege jaren zestig. De toenemende welvaart, vooral na de tweede wereldoorlog, en de afnemende bestaansonzekerheid droegen ertoe bij dat steeds meer mensen hun leven konden inrichten volgens het toen geldende burgerlijk ideaal: trouwen, kinderen krijgen en tot de dood bij elkaar blijven. Doordat jongeren eerder economisch zelfstandig konden worden, konden ze het zich ook permitteren om relatief jong te trouwen.

Tweede fase: destandaardisering

De tweede fase van verandering in relatie- en gezinsvorming wordt gekenmerkt door *destandaardisering*, waarbij meer variatie ontstaat in het moment waarop en de volgorde waarin belangrijke gebeurtenissen plaatsvinden. Men spreekt in dit verband ook wel van een overgang van 'standaardlevensloop' naar 'keuzelevensloop', een levensloop die grotendeels door de betrokkenen zelf wordt ingevuld [8]. Vanaf de jaren zestig brak het besef door dat de toegenomen bestaanszekerheid het mogelijk maakte het leven anders in te richten dan voorheen gebruikelijk was. Het burgerlijk ideaal kwam onder vuur te liggen, en het waren vooral de vrouwen die andere prioriteiten gingen stellen naast huwelijk en gezin.

Deze ontwikkeling is, al naar gelang de discipline van de beschouwer, op vele manieren geparafraseerd. Zo spreken Lesthaeghe en Van de Kaa [57] over een tweede demografische transitie, en Inglehart [45] over een omslag naar een post-materialistische en een post-moderne levensoriëntatie. Een dergelijke omslag is pas mogelijk wanneer een voldoende hoog niveau van bestaanszekerheid is bereikt. Eerder is al gewezen op de betekenis van de economische ontwikkeling als aanjager van de veranderingen in relatie- en gezinsvorming. Er is echter nog een tweede

stuwende kracht die van belang is om tot een goed begrip van de veranderingen in de persoonlijke leefsfeer te komen. Dit is het voortgaande proces van emancipatie en individualisering, dat een steeds grotere ruimte schept voor individuele beslissingen. In de fase van standaardisering vond er een proces van verzelfstandiging plaats van het paar en het gezin ten opzichte van het bredere familieverband, een proces dat is aangeduid met 'gezinsindividualisering' [53,54]. De behoeften en belangen van het gezin kwamen steeds meer centraal te staan. In de fase van destandaardisering vond vervolgens een verzelfstandiging van het individu plaats ten opzichte van de partner en de overige gezinsleden. De behoeften en belangen van het individu kwamen steeds sterker centraal te staan.

Twintigste eeuw: discontinuïteit

Het bredere historische perspectief waarvoor in dit hoofdstuk is gekozen, maakt dus duidelijk dat er in de afgelopen eeuw sprake is geweest van discontinuïteit, een situatie waarin de trends zich na verloop van tijd in een tegengestelde richting gingen bewegen. Het relateert ook de conclusie die men wellicht zou kunnen trekken uit de Onderzoeken Gezinsvorming die vanaf 1974 zijn gehouden, namelijk dat er een continue ontwikkeling is geweest in de richting van een grotere variatie aan gedrag. Ook blijkt dat de standaardlevensloop en het standaardgezin lang niet altijd zo 'standaard' zijn geweest. Ze pasten misschien bij degenen die zijn geboren tussen 1930 en 1950, maar veel minder bij degenen die eerder en later zijn geboren. De breuklijn tussen de fasen van standaardisering en destandaardisering lijkt te liggen in het begin van de jaren zeventig. Deze breuklijn beïnvloedde niet alleen het gedrag van degenen die toen nog in de gezinsvormende fase verkeerden, maar ook dat van de al wat ouderen. Omdat deze laatsten echter al een groter deel van hun levensloop achter de rug hadden, waren de gevolgen van de culturele veranderingen in de jaren zeventig voor hen minder diepgaand dan voor degenen die nog belangrijke keuzes met betrekking tot gezin en werk moesten maken.

Conclusies

- De grote variatie in gedrag met betrekking tot relatie- en gezinsvorming is niet, zoals vaak wordt gedacht, uitsluitend kenmerkend voor de laatste drie decennia. In de eerste helft van de afgelopen eeuw vertoonden levenslopen ook een sterke diversiteit. Alleen de tussenliggende periode wordt gekenmerkt door een grote mate van uniformiteit.
- De tussenliggende periode van de 'standaardlevensloop' met het patroon van trouwen, kinderen krijgen en tot de dood bij elkaar blijven, met een duidelijke taakverdeling tussen man en vrouw, heeft betrekkelijk kort geduurd. Het hoogtepunt lag waarschijnlijk in de jaren vijftig en vroege jaren zestig.

13. *Samen of alleen op weg?*

Andries de Jong

Twee scenario's

In de voorgaande hoofdstukken zijn de meest recente ontwikkelingen in relatie- en gezinsvorming uitvoerig beschreven. Of het daarbij gaat om variaties op een oud demografische thema of om ontwikkelingen op weg naar een wezenlijk anders ingerichte samenleving, is, zoals zal blijken uit de laatste hoofdstukken van dit boek, een kwestie van interpretatie. Een breder historisch perspectief, zoals gekozen in het vorige hoofdstuk, leidt wat dit betreft tot andere conclusies dan de bestudering van naoorlogse ontwikkelingen. Hetzelfde geldt voor de keuze tussen details en grote lijnen.

We kunnen nu echter al wel stellen dat het, met betrekking tot de meest elementaire keuzes rond samenleven, om oude wijn in nieuwe zakken gaat: de meeste mensen willen uiteindelijk het liefst samenwonen met een vaste partner, vroeger, nu en ongetwijfeld in de toekomst. Alleen is het huwelijk daartoe niet langer, zoals vroeger, min of meer een vereiste. De meest waarschijnlijke toekomst wordt, uitgaande van de huidige trends, beschreven in de bevolkingsprognose van het CBS. Maar ook een andere toekomst behoort uiteraard tot de mogelijkheden. We zullen daarom in dit hoofdstuk twee alternatieve scenario's presenteren, uitgaande van maatschappelijke en economische ontwikkelingen die duidelijk verschillen van de ontwikkelingen die de prognose voor het meest waarschijnlijk houdt.

Van homogeen naar multicultureel

De afgelopen eeuw liet een scala aan veranderingen zien met betrekking tot relatie- en gezinsvorming. In de eerste helft van de eeuw was sprake van ontwikkelingen in de richting van een 'standaardlevensloop', waarbij burgerlijke normen en waarden rond het huwelijk verder dan voorheen doordrongen in andere lagen van de samenleving. Jongeren verlieten het ouderlijk huis doorgaans pas als ze gingen trouwen, en het eerste kind liet niet lang op zich wachten. Het huwelijk beleefde zijn hoogtepunt: negen op de tien vrouwen trouwden, en slechts één op de tien huwelijken liep uiteindelijk op een echtscheiding uit. Na deze periode van standaardisatie, zoals het in het vorige hoofdstuk werd genoemd, volgde in de tweede helft van de eeuw een destandaardisatie: de strakke, burgerlijke normen werden steeds vaker als knellend

ervaren en er kwam weer meer variatie in de levensloop. De norm dat gehuwde vrouwen en vooral moeders in het huishouden en gezin hun levensvervulling dienden te vinden, verloor snel terrein, hetgeen grote gevolgen heeft gehad voor de sociaal-economische inrichting van de samenleving.

De Nederlandse demografie onderscheidde zich in de afgelopen eeuw niet alleen door het ontstaan van nieuwe samenlevingsvormen, maar ook door de sterk toenemende variëteit aan 'uitheemse' bevolkingsgroepen. De nieuwkomers arriveerden aanvankelijk uit de buurlanden, vervolgens uit de voormalige koloniën en overzeese rijkdelen, uit Zuid-Europa, uit Marokko en Turkije en ten slotte uit een groot aantal asielzoekerslanden. Nederland veranderde in korte tijd van een – althans in etnisch opzicht – betrekkelijk homogene maatschappij in een multiculturele samenleving.

Rustiger vaarwater

Nu, aan het begin van de 21e eeuw, lijken verschillende demografische ontwikkelingen in rustiger vaarwater te zijn gekomen. Na een sterke daling, vooral in de jaren zeventig, heeft de vruchtbaarheid van vrouwen zich gestabiliseerd rond het niveau van 1,7 kinderen per vrouw. Het huwelijk heeft terrein verloren, maar is en blijft onderdeel van de standaardlevensloop, zoals we zagen in hoofdstuk 3. Was trouwen vroeger vrijwel een voorwaarde om een gezin te kunnen stichten, tegenwoordig is het vaak de bekroning van een geslaagde samenwonenrelatie.

Er is dus, mogelijk met uitzondering van de immigratie, min of meer een demografische evenwichtssituatie ontstaan. Welke gevolgen deze situatie heeft voor de ontwikkelingen in de komende halve eeuw, wordt duidelijk gemaakt in de al genoemde bevolkingsprognose. Daarbij gaat het om de meest waarschijnlijke toekomst, gezien de huidige situatie, de recente ontwikkelingen en de intenties zoals waargenomen in het OG98. Maar het kan ook heel anders lopen. Immers, elk gedrag is niet alleen het resultaat van intenties – zoals een partner te vinden en twee kinderen te krijgen – maar ook van omstandigheden. Die omstandigheden kunnen er bij uiteenlopende maatschappelijke en economische ontwikkelingen anders uitzien, zoals aangegeven in beide scenario's.

Jong lijkt op oud

'Moderne' demografische gedragspatronen, zoals alleenwonen en samenwonen, vormen onder de huidige jongeren een bijna vanzelfsprekend onderdeel van de levensloop. Toch lijken jongeren in verschillende opzichten ook weer sterk op de ouderen: vrijwel alle meisjes willen ooit moeder worden en vrijwel alle jonge samenwoners willen ooit trouwen. Deze gedragspatronen komen uiteraard niet uit

de lucht vallen, maar worden beïnvloed door maatschappelijke en economische omstandigheden. In tijden van economische voorspoed – de jaren vijftig en zestig en recent de tweede helft van de jaren negentig – brengen de materiële omstandigheden de verwezenlijking van de aloude idealen binnen handbereik; in dit geval samenwonen en vervolgens kinderen krijgen.

Natuurlijk zijn hieraan grenzen verbonden, omdat mensen ook hechten aan zaken zoals de persoonlijke ontwikkeling. Het resultaat van dit samenstel van persoonlijke ambities en gezinsidealen is dat de meesten streven naar een goed opleidingsniveau, een goede baan en dingen die het leven in materieel opzicht aangenaam maken, zoals uitgaan, verre vakanties en een mooi huis. Met het toenemen van de leeftijd komt er meer ruimte voor de gezinsidealen: ruim de helft van de vrouwen wil twee kinderen [47]. Omdat de meeste samenwoners het huwelijk de beste relatie vinden om kinderen in groot te brengen, is het huwelijk meestal de volgende fase in de levensloop.

Economie en gedrag

Een bloeiende economie stimuleert samenwonen en huwelijkssluiting, maar een stagnerende economie heeft het tegenovergestelde effect. Dit was goed te zien in de jaren zeventig, toen het Nederland na de eerste en tweede oliecrisis minder voor de wind ging. Het huwelijkscijfer daalde sterk en jongeren bleven langer bij hun ouders wonen. Ze stelden daarmee ook het samenwonen uit tot betere tijden.

Ook relatie-ontbinding wordt sterk beïnvloed door de economische situatie. Wie persoonlijk getroffen wordt door een economische neergang, zal een verhoogde kans hebben op relatieproblemen als gevolg van werkloosheid of geldgebrek.

Het effect van de conjunctuur op de immigratie is nog veel duidelijker. De grote stroom gastarbeiders die in de jaren zestig op gang kwam, was een direct gevolg van het gebrek aan laaggeschoolde arbeidskrachten waarmee ons land toen te maken had. De gastarbeiders uit Zuid-Europa, en iets later uit Turkije en Marokko, bleken in de loop van de jaren zeventig niet meer nodig, zodat de overheid pogingen ondernam om de immigratie in te dammen. In de tweede helft van de jaren negentig trok de immigratie, eerst vooral van asielzoekers en vervolgens, vanwege de hoogconjunctuur, ook van arbeidsmigranten, weer sterk aan. Vooral waar het asielzoekers en relatief laag opgeleide arbeidsmigranten betreft, is het effect van deze immigratie van lange duur. Zo zoekt ook de 'tweede generatie', vooral onder Turken en Marokkanen, nog vaak een huwelijkspartner in het land van herkomst van de ouders (zie ook hoofdstuk 4).

De CBS-bevolkingsprognose is in grote lijnen gebaseerd op de demografische ontwikkelingen zoals beschreven in de voorgaande hoofdstukken, op een geleidelijk toenemend aantal sterfgevallen als gevolg van de vergrijzing en op een aanhoudende netto immigratie. Nederland blijft een aantrekkelijke bestemming, zodat het aandeel allochtonen in de totale bevolking verder zal toenemen.

Het los-vast scenario

Maar het kan, zoals gezegd, ook anders lopen. Het eerste scenario gaat uit van een langdurig stagnerende wereldeconomie, die uiteraard ook negatieve gevolgen zal hebben voor ons land, en van een samenleving waarin de individualisering verder doorzet. Het centraal stellen van eigen wensen en verlangens in combinatie met een geringe financiële armslag beïnvloedt verschillende facetten van de levensloop, te beginnen bij het uit huis gaan. Het wordt moeilijker om een partner te vinden, omdat de zoekenden kieskeuriger zijn en zelf minder te bieden hebben. Ze gaan vaker op kamers wonen, omdat een geschikte woning niet haalbaar is. Ongehuwd samenwonen neemt sterk toe en het krijgen van kinderen wordt vanwege de financiële onzekerheid uitgesteld.

Door het vrijblijvender karakter van dit samenleefverband worden relaties over het algemeen minder stabiel. Vooral als één van de partners werkloos raakt of als de carrière niet wil vlotten, zodat allerlei materiële wensen niet kunnen worden gerealiseerd, komt het sneller tot een scheiding. Deze negatieve ervaring is geen stimulans om snel een nieuwe relatie aan te gaan, waardoor de periode van alleenwonen langer wordt. Sommigen raken gehecht aan de onafhankelijkheid die dit alleenwonen met zich meebrengt en zullen, als zich een nieuwe partner aandient, de voorkeur geven aan een lat-relatie. Door de kortere duur van de gemiddelde relatie gaat dit scenario gepaard met een lage vruchtbaarheid.

De teruglopende economische groei heeft ten slotte, zoals we al zagen, ook een remmend effect op de buitenlandse migratie. Asielzoekers zijn, door hun in de regel niet op de Nederlandse arbeidsmarkt toegesneden opleiding en slechte beheersing van het Nederlands, vrij slecht in te passen in de arbeidsmarkt en ook de bekwaamheden van de oudere gastarbeiders sluiten niet aan bij de eisen van de huidige (kennis)economie. Het beleid is erop gericht de instroom uit het buitenland te verminderen en tevens de remigratie van gastarbeiders naar hun land van herkomst te stimuleren.

Dit scenario zal hierna worden aangeduid als het 'los-vast scenario', om aan te geven dat het bijbehorende samenlevingsmodel gekenmerkt wordt door meer vrijblijvende relaties, hetgeen zich uit in een hoog aantal scheidingen. Hierdoor, en door de lagere groei van het aantal allochtonen, wordt de vruchtbaarheid verlaagd.

Het kerngezin scenario

In het tweede scenario bewegen de economische en maatschappelijke trends zich in de tegenovergestelde richting. De economische groei is aanhoudend sterk, zodat de belangrijkste materiële behoeften kunnen worden bevredigd. De individualisering heeft zijn beste tijd gehad; 'postmateriële' waarden met betrekking tot het gezin en kinderen winnen aan kracht. Omdat een eigen huis betaalbaar is, wordt paar-

vorming gestimuleerd. De economische voorspoed heeft bovendien een positief effect op de duurzaamheid van relaties. De meeste paren hebben een voorkeur voor twee kinderen, en kunnen deze voorkeur in dit scenario ook realiseren. Als de kinderen worden geboren zijn de ouders meestal getrouwd, want het huwelijk wordt als de aangewezen leefvorm beschouwd voor het grootbrengen van kinderen. Het is echter wel ontdaan van de laatste verouderde trekken, zoals de economische afhankelijkheid van de vrouw. Zij wil, behalve een gezinsleven, ook een beroepsleven. Geholpen door de gunstige economische situatie worden allerlei voorzieningen in het leven geroepen of uitgebreid waardoor de combinatie van moederschap en werk eenvoudiger wordt. Mede door de actieve betrokkenheid van beide ouders bij de opvoeding van de kinderen blijft de relatie vitaal en veerkrachtig. Scheidingen komen mede hierdoor minder vaak voor.

De economische groei, ten slotte, maakt ons land aantrekkelijk voor werknemers van buiten de huidige Europese Unie, in het bijzonder uit voormalige Oostbloklanden als Polen en Hongarije. Meer asielzoekers worden omgeschoold, zodat ook zij aan de vraag naar arbeidskrachten tegemoet kunnen komen. Door hun zinvolle bijdrage aan de economie staat de samenleving positief ten opzichte van andere culturele en etnische groeperingen. Nederland wordt zo een blijvend thuis voor mensen die ooit elders woonden.

Dit scenario geeft dus een indruk van de situatie die in ons land ontstaat als mensen hun belangrijkste wensen kunnen realiseren. Het aloude kerngezin bestaande uit twee ouders en twee kinderen staat in dit 'kerngezin scenario' centraal.

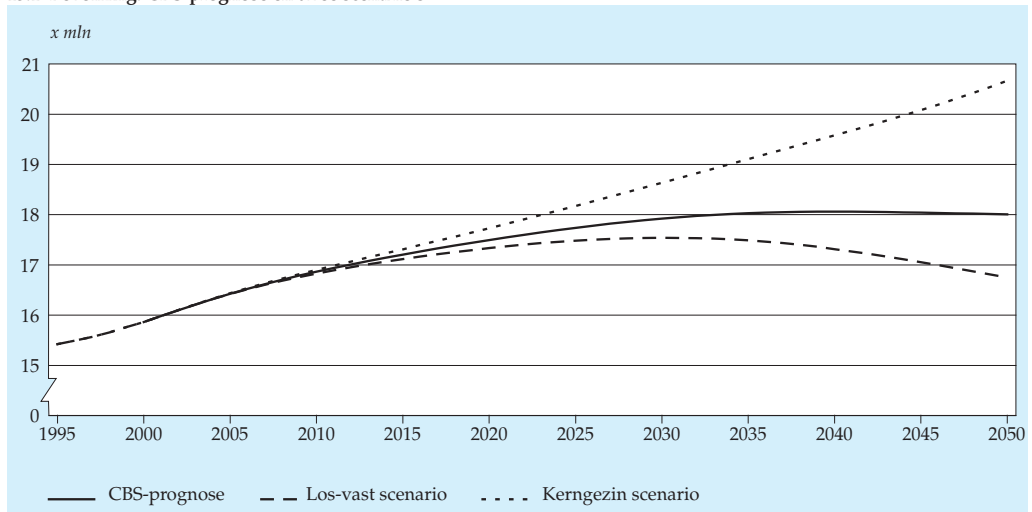
Rem op de groei of volle kracht vooruit?

Rond 1950, toen Nederland 'nog maar' tien miljoen inwoners telde, vonden velen Nederland te vol, en mede daardoor perspectiefloos. De overheid stimuleerde de burgers om hun geluk elders te beproeven. Zo'n 330 duizend Nederlanders vertrokken in de jaren vijftig naar Canada, Australië, de Verenigde Staten, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika. Al snel bleken de economische vooruitzichten te somber te zijn geweest. In de loop van de jaren zestig keerde het tij en kwam er een immigratiegolf op gang.

Inmiddels, een halve eeuw later en met zes miljoen inwoners erbij, wordt de opvatting dat Nederland (te) vol is weer vaak gehoord. Vol is kennelijk een rekbaar begrip, hetgeen inhoudt dat de grenzen aan de groei wellicht nog lang niet zijn bereikt. De capaciteit om nieuwkomers op te nemen hangt immers sterk af van de economische ontwikkeling.

De officiële bevolkingsprognose verwacht dat het inwonertal van ons land gestaag zal toenemen tot ongeveer 18,1 miljoen in 2040 (grafiek 13.1). Daarna zal het inwonertal vrijwel constant blijven. De verwachte bevolkingsaanwas van twee miljoen zielen is vooral het gevolg van immigratie. Het migratiesaldo (immigratie

13.1 Bevolking: CBS-prognose en twee scenario's

minus emigratie) bedraagt momenteel zo'n 50 duizend personen per jaar. In 2050 zal dit zijn teruggelopen naar 30 duizend. Er worden momenteel nog aanzienlijk meer kinderen geboren (rond 200 duizend) dan er mensen overlijden (rond 140 duizend). Het aantal geboorten zal echter dalen en het aantal sterfgevallen stijgen, waardoor rond 2030 de sterfte de geboorte zal overtreffen.

Uiteenlopende groeicijfers

De prognose verwacht dat vrouwen gemiddeld 1,75 kinderen zullen krijgen, te weinig om de bevolking op den duur door middel van natuurlijke aanwas in stand te houden. In het kerngezin scenario is sprake van een veel snellere bevolkingsgroei. Het migratiesaldo zal stijgen van ongeveer 50 duizend naar 100 duizend tegen het midden van deze eeuw. In het kerngezin scenario wordt aangenomen dat vrouwen die nu nog jong zijn uiteindelijk gemiddeld twee kinderen zullen krijgen, ongeveer het niveau waarop de bevolking zichzelf op den duur getalsmatig kan vervangen. Door deze combinatie van iets hogere vruchtbaarheid en verdubbelde netto immigratie zal Nederland gedurende de komende vijf decennia sterk doorgroeien, om in 2050 op bijna 21 miljoen inwoners uit te komen.

In het los-fast scenario daarentegen neemt de groei van de bevolking al op korte termijn af. Steeds meer drempels worden opgeworpen om immigranten te weren. Langzaam maar zeker wordt dit zo effectief dat het migratiesaldo in 2050 op nul uitkomt. Het gemiddeld kindertal van nu nog jonge generaties ligt voorts aanzienlijk lager dan dat van hun ouders, rond 1,5 kinderen per vrouw. Ondanks deze dubbele

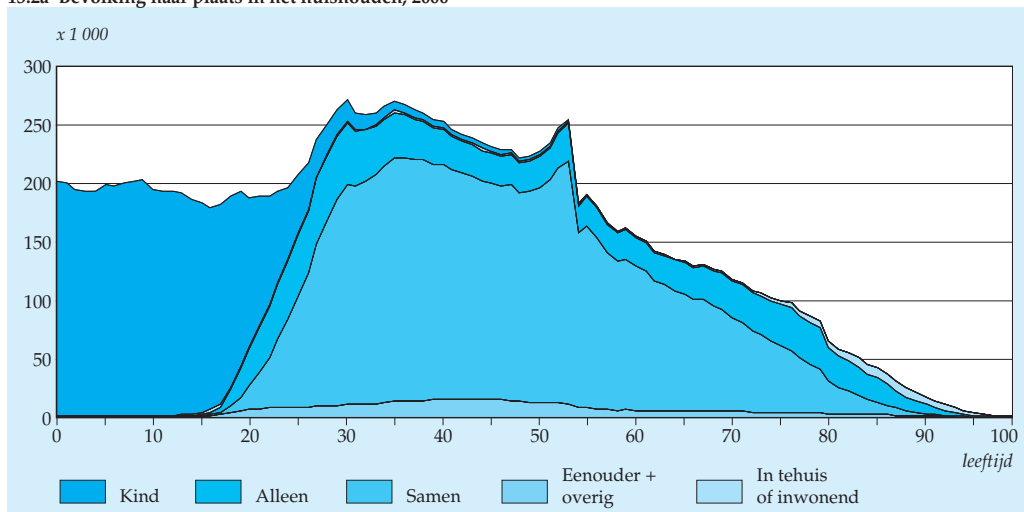
rem op de bevolkingsgroei zal zelfs in dit scenario het inwonertal van Nederland eerst nog doorgroeien, tot 17,5 miljoen inwoners in 2035. Pas daarna gaat groei over in krimp. In 2050 zullen we dan weer terug zijn op het huidige niveau van 16 miljoen inwoners.

Verschillende paden in de levensloop

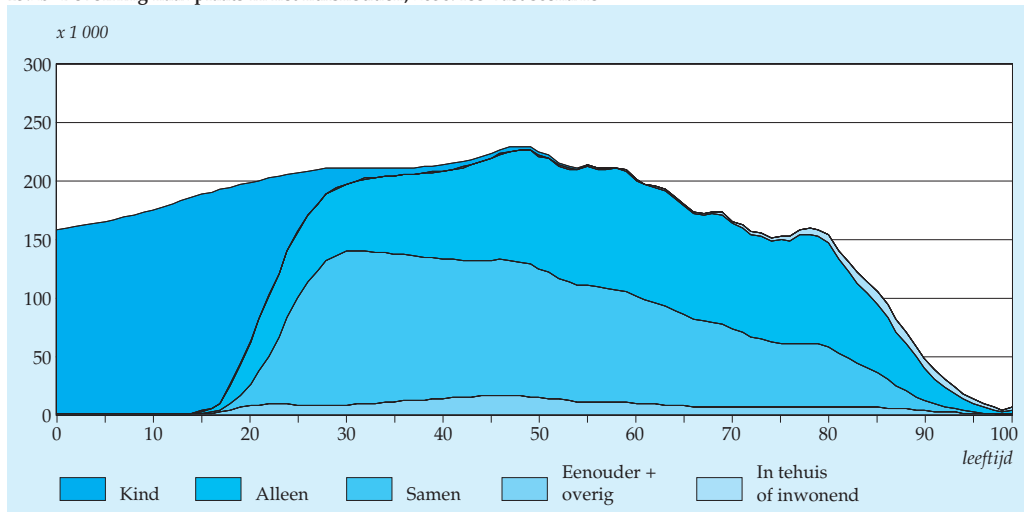
Niet alleen de omvang van de Nederlandse bevolking zal gaan veranderen, maar ook de samenstelling naar leefvorm. Omdat leefvormen sterk samenhangen met de leeftijd geeft de leeftijdssamenstelling van de bevolking naar plaats in het huishouden een samenvatting van de relevante demografische aspecten van de levensloop. Grafiek 13.2 toont deze samenvatting voor 2000 (a), voor de beide scenario's (b en c) en voor de CBS-(huishoudens)prognose (d). Voor de situatie in 2000 geldt, zoals we zagen in hoofdstuk 3, dat de overgrote meerderheid van de bevolking, ondanks een vermeende individualisering, uiteindelijk gaat samenwonen. Alleenwonen boven de dertig is vaak geen kwestie meer van vrije keuze, maar eerder het gevolg van een mislukte relatie.

Volgens het los-vast scenario zullen grote aantallen mensen lange tijd alleenwonen. Dit komt vooral doordat veel meer mensen een scheiding zullen meemaken, waarna het vaak niet meer tot een nieuwe relatie komt. Rond 60-jarige leeftijd staat de helft van de bevolking alleen en woont minder dan de helft samen. Ter vergelijking: in 2000 stond op deze leeftijd ongeveer 15% alleen en woonde 80% samen.

13.2a Bevolking naar plaats in het huishouden, 2000

13.2b Bevolking naar plaats in het huishouden, 2050: los-vast scenario

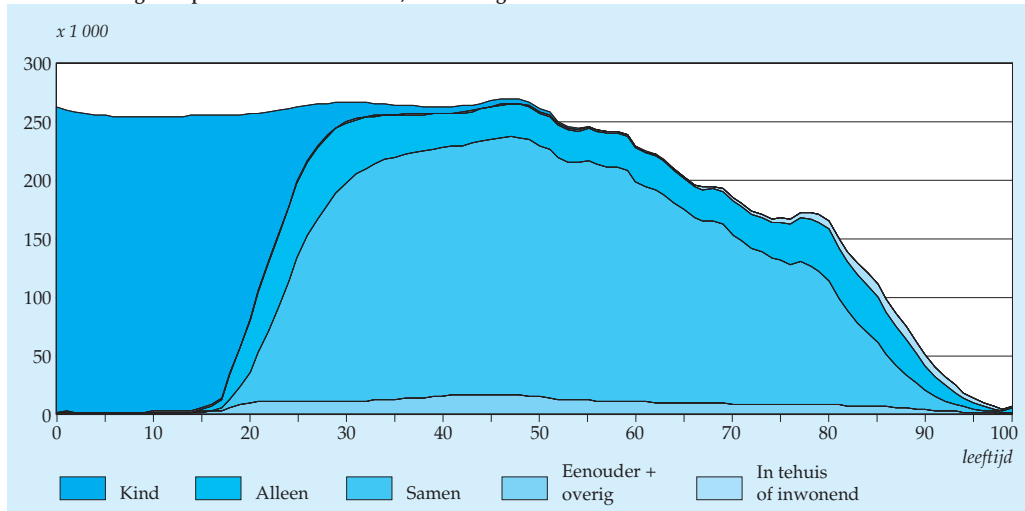
Samenwonen blijft dominante leefvorm

Een volledig ander beeld voor 2050 geeft het kerngezin scenario. Momenteel is het nog zo dat jonge mensen een hoge kans hebben om veel veranderingen in hun leef-situatie mee te maken: van alleenwonen naar samenwonen, van samenwonen naar alleenwonen, van samenwonen naar het stichten van een gezin en van een gezin naar alleenwonen. Volgens het kerngezin scenario zal men in de toekomst minder vaak van leefvorm wisselen, waardoor de levensloop overzichtelijker wordt: vanuit het ouderlijk huis gaan de meeste kinderen eerst samenwonen en vervolgens trouwen, waarna een gezin met twee kinderen wordt gesticht. Pas op hoge leeftijd, nadat de partner is overleden, volgt nog een fase van alleenwonen. Per saldo houdt het kerngezin scenario in dat ongeveer tussen 20- en 80-jarige leeftijd een grote meerderheid van de bevolking samenwoont, en dat andere leefvormen nauwelijks een rol van betekenis spelen.

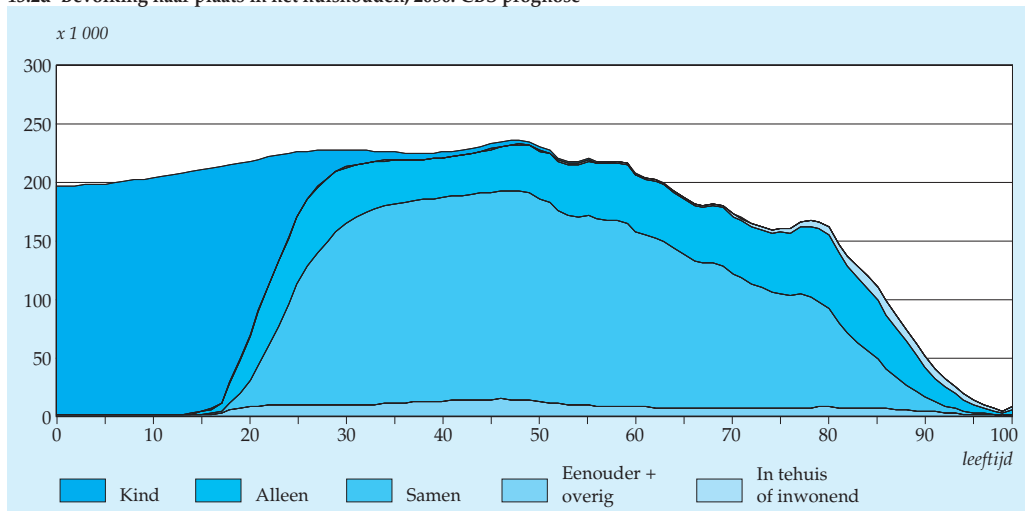
In het beeld dat de prognose van 2050 schetst, kunnen elementen van zowel het kerngezin scenario als het los-vast scenario worden teruggevonden. Net als in het los-vast scenario worden in 2050 op middelbare en hogere leeftijden meer alleenstaanden aangetroffen dan in 2000. Toch blijft, evenals in het kerngezin scenario, het samenwonen de dominante leefvorm. Het meest opvallend aan de prognose is echter dat het beeld voor 2050 nog vrij sterk lijkt op dat voor 2000, en bovendien dat de prognose meer overeenkomsten vertoont met het kerngezin scenario dan met het los-vast scenario. Weliswaar is men wat vaker alleenstaand, maar de hoofdmoot van de bevolking bestaat toch uit samenwonende paren. Vooral onder dertigers en veertigers maken de meesten nog steeds deel uit van een paar, met of zonder kinde-

ren. Door de vergrijzing van de bevolking zijn er in de toekomst zowel meer alleenstaande als meer samenwonende 50-plussers. In relatieve zin stijgt echter het percentage alleenstaanden onder de 50-plussers, hetgeen vooral ten koste gaat van het percentage samenwonenden. Kortom, het is waarschijnlijk dat ook in de toekomst de meeste mensen gedurende een groot deel van hun leven met een partner zullen samenwonen. Het alleenwonen zal weliswaar vaker voorkomen, maar dit is meestal het resultaat van ongelukkige omstandigheden – een slechte relatie of de dood van de partner – en in slechts een klein aantal gevallen van een bewuste keuze.

13.2c Bevolking naar plaats in het huishouden, 2050: kerngezin scenario

13.2d Bevolking naar plaats in het huishouden, 2050: CBS prognose

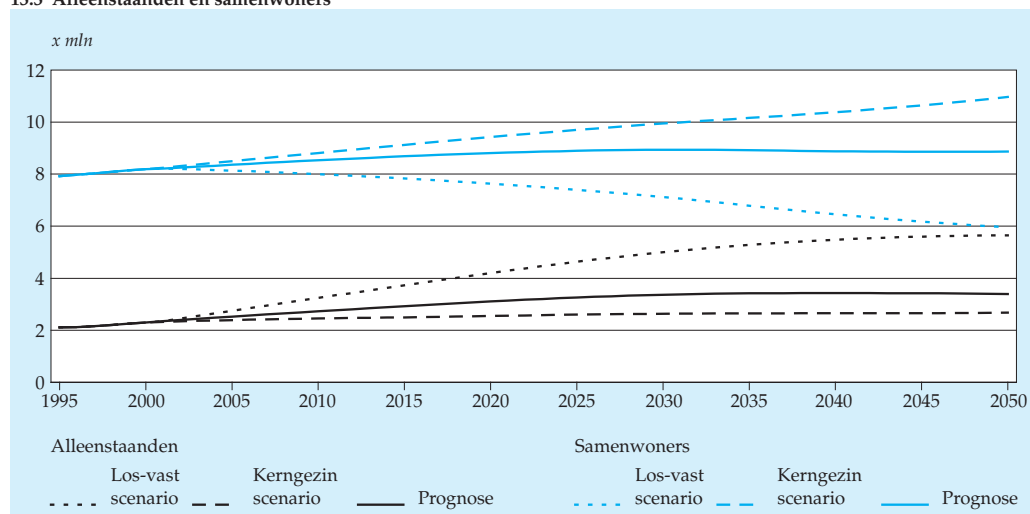
Geen samenleving van alleenstaanden

Welke gevolgen de verschillende levenslopen volgens prognose en beide scenario's hebben voor de aantallen paren en alleenstaanden, is af te lezen uit grafiek 13.3. Nederland telde in 2000 ongeveer twee miljoen alleenstaanden en acht miljoen samenwoners (en dus vier miljoen paren). De overige zes miljoen landgenoten kennen ook een samenlevingsverband: als kind in een gezin (circa 4,5 miljoen), als alleenstaande ouder met een of meer kinderen (bijna 400 duizend), als 'groepslid' in een tehuis (circa 200 duizend), als huisbewoners met anderen of als kamerbewoner bij een gezin (circa 250 duizend). In je eentje je huishouding bestieren is dus nog steeds betrekkelijk uitzonderlijk en hangt bovendien vaak samen met een niet bewust gekozen fase in de levensloop.

In de prognose wordt verwacht dat het aantal alleenstaanden beduidend sneller zal toenemen dan het aantal samenwonende paren, met respectievelijk 3,7 miljoen en 2,7 miljoen tussen nu en 2050. Volgens het kerngezin scenario zal het aantal alleenstaanden echter vrij beperkt blijven, al zal er, ten gevolge van de vergrijzing, nog een kleine toename plaatsvinden. Het aantal samenwoners zal gestaag blijven groeien en zal tegen 2050 met ongeveer drie miljoen zijn toegenomen. Toch is deze groei in relatieve zin niet erg opvallend: momenteel woont de helft van alle mensen al dan niet gehuwd samen, en deze verhouding zal over vijftig jaar nauwelijks veranderd zijn.

Volgens het los-vast scenario krijgt de individualisering een sterke greep op de samenleving. Het aantal alleenstaanden zal zeer snel toenemen en zal tegen 2050 bijna verdriedubbeld zijn. Eén op de drie personen zal dan alleenwonen, tegen één op de zes op dit moment. Het aantal samenwonende personen zal daarentegen in

13.3 Alleenstaanden en samenwoners

een snel tempo dalen, en zal in 2050 het aantal alleenstaanden benaderen. Dit houdt in dat in 2050 niet alleen één op drie personen alleenwoont maar ook dat één op drie personen met een partner al dan niet gehuwd samenwoont. De dominantie van het samenwonen over het alleenwonen kan dus alleen door een zeer sterke individualiseringstrend worden doorbroken, en dit proces zal zeker een halve eeuw in beslag nemen.

Conclusies

- De bevolking van Nederland zal in de komende decennia blijven groeien, ook als de belangrijkste factoren die deze groei bepalen (geboorte en immigratie) historisch lage waarden zullen bereiken.
- Economische tegenwind, zoals verondersteld in het 'los-vast scenario', betekent een verder verindividualiserende samenleving. Deze samenleving zal relatief veel alleenstaanden en weinig gezinnen tellen.
- Bij aanhoudende economische groei, zoals verondersteld in het 'kerngezin scenario', zullen mensen zich gaan richten op postmateriële waarden, zoals die met betrekking tot het gezin. Het toekomstig resultaat hiervan is een relatief groot aantal gezinnen en weinig alleenstaanden.
- In de komende decennia zullen de meeste mensen samenwonen. Ook als de huidige individualiseringstrend sterk doorzet, zal het nog een halve eeuw duren voordat er meer alleenstaanden dan samenwoners zijn.

14. *Nederland en Europa: overeenkomsten en verschillen*

Carlo van Praag

Punten van overeenkomst

De bevolkingsontwikkeling in de Europese Unie laat belangrijke overeenkomsten zien tussen de verschillende landen. Overal is de vruchtbaarheid gedaald en vergrijst de bevolking. Deze vergrijzing hangt samen met de afgenomen vruchtbaarheid, en wordt nog versterkt door het feit dat steeds meer mensen een hoge leeftijd bereiken. Er wordt later en minder getrouwd, en een eenmaal gesloten huwelijk wordt steeds minder vaak koste wat kost in stand gehouden. Door deze ontwikkelingen, die deel uitmaken van de 'tweede demografische transitie' [57], neemt het aantal eenpersoonshuishoudens relatief sterk toe. Individuele ontplooiing doet het gezinsideaal concurrentie aan, waardoor meer mensen langer, of zelfs definitief, alleen blijven. De zeer lage vruchtbaarheid die hiervan het gevolg is heeft er in sommige landen al toe geleid dat het jaarlijks aantal sterfgevallen het aantal geboorten overtreft. Zonder nieuwkomers zou de bevolking in die landen teruglopen. De bijdrage van immigratie aan de demografische ontwikkelingen in Europa is dan ook, in zowel absolute als relatieve zin, sterk toegenomen.

Punten van verschil

Maar al is er in sommige opzichten sprake van een EU-demografie, er zijn ook belangrijke verschillen tussen groepen van landen. De West-Europese landen nemen daarbij vaak een positie in tussen Scandinavië en de Zuid-Europese landen, waarbij West-Europa zich in veel opzichten in het kielzog van Scandinavië lijkt te bevinden. In hoeverre deze verschillen tijdelijk zijn, en zullen verdwijnen met het voortschrijden van de tweede demografische transitie, is nog niet duidelijk. Zo schuift overal in Europa de huwelijksleeftijd verder op. In West- en Noord-Europa neemt de belangstelling voor het huwelijk af, maar in Zuid-Europa wordt het tot dusverre grotendeels in ere gehouden. Het echtscheidingscijfer is in het zuiden, ondanks een lichte toename, zoveel lager dat het verschil in niveau opvallender is dan de overeenkomst in trend. Door de combinatie van laat uit huis gaan, een hoog huwelijkscijfer, een laag echtscheidingscijfer en ouders die vaker dan elders bij hun kinderen inwonen, heeft de groep alleenstaanden in Zuid-Europa een relatief bescheiden omvang. Ondanks de, zelfs naar Europese maatstaven, zeer lage vrucht-

baarheidscijfers komt kinderloosheid er echter minder voor. Dit kan worden toegeschreven aan de populariteit van het één-kindgezin.

Hoewel Nederland in veel opzichten de demografische situatie in West-Europa weerspiegelt, wijkt het er op enkele punten ook van af. In dit hoofdstuk, waarin vooral gebruik wordt gemaakt van door Eurostat en de Raad van Europa gepubliceerde statistieken [24], zal de situatie in Nederland worden vergeleken met die van de andere EU-landen. In een aantal gevallen zijn ook Noorwegen en Zwitserland in de vergelijking betrokken.

Nederland snelle groeier

De totale bevolking van de Europese Unie, 377 miljoen mensen in 2000, vertoont nauwelijks nog groei. In 2020 zal het inwonertal naar verwachting slechts zo'n

Tabel 14.1
Inwonertallen 1990–2020

	1990	2000	2020	Index 2020 (1990=100)
	<i>x 1 000</i>			
Nederland	14 952	15 848	17 069	114
Overig West- en Midden-Europa				
België	9 967	10 229	10 338	104
Duitsland	79 365	82 182	78 445	99
Frankrijk	56 735	59 412	63 453	112
Ierland	3 506	3 785	4 416	126
Luxemburg	382	426	488	128
Oostenrijk	7 729	8 091	8 092	105
Verenigd Koninkrijk	57 561	59 750	63 470	110
Zwitserland ¹⁾	6 712	7 244	7 553	113
Noord-Europa				
Denemarken	5 140	5 331	5 667	110
Finland	4 986	5 171	5 297	106
Noorwegen ¹⁾	4 242	4 474	4 893	115
Zweden	8 559	8 863	9 224	108
Zuid-Europa				
Griekenland	10 161	10 643	11 269	111
Italië	56 719	57 456	55 939	99
Portugal	9 896	9 993	10 513	106
Spanje	38 851	39 442	39 331	101
EU-15	364 509	376 622	383 012	105
Nederland in % van EU-15	4,10	4,21	4,46	

¹⁾ Geen lid EU.

Bron: Eurostat, 1999; Eurostat, 2000.

anderhalf procent boven het huidige niveau liggen (tabel 14.1). Bij de huidige geboorte-, sterfte- en migratiecijfers zal de EU-bevolking op de nog langere termijn zelfs in omvang afnemen.

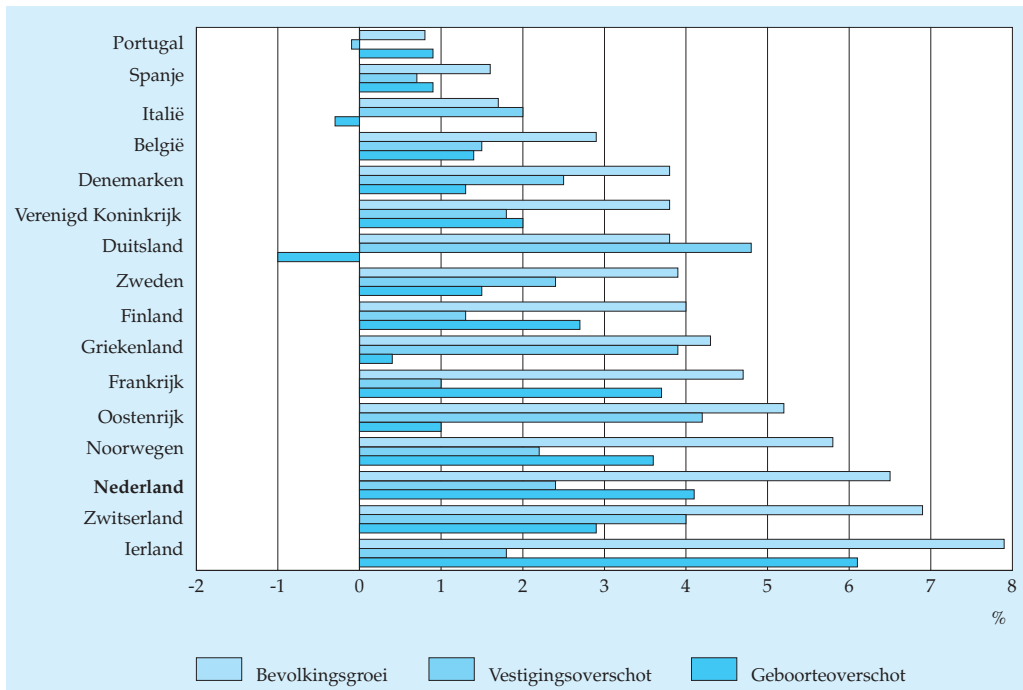
Begin 2000 woonde 4,21% van de EU-bevolking in Nederland. Doordat het aantal inwoners van ons land sneller toeneemt dan dat van de andere EU-landen, uitgezonderd Luxemburg, zal dit aandeel in de komende decennia licht toenemen.

De EU telt 117 inwoners per vierkante kilometer. Met 464 inwoners/km² bedraagt de bevolkingsdichtheid van Nederland bijna vier keer het EU-gemiddelde. Ons land is daarmee veruit het dichtstbevolkte land van de Unie. Alleen België komt met 338 inwoners/km² enigszins in de buurt. Er zijn binnen de EU echter wel gebieden met een vergelijkbare of hogere dichtheid. Nordrhein-Westfalen, bijvoorbeeld, heeft ongeveer dezelfde oppervlakte als ons land en iets meer inwoners.

Hoewel alle EU-landen al geruime tijd een vruchtbaarheid kennen die onder het vervangingsniveau ligt, is er nog geen sprake van bevolkingsafname. Dit is deels het gevolg van een vaak nog relatief jonge bevolking, deels van een veel groter aantal immigranten dan emigranten. Deze netto immigratie heeft bovendien een indirect effect op de bevolkingsgroei: een niet onaanzienlijk deel van de geboorte komt voor rekening van immigranten.

Zonder immigratie zou de bevolking in een aantal landen nauwelijks groeien, en in Duitsland en Italië zelfs afnemen (grafiek 14.1). Nederland had in de jaren negentig

14.1 Jaarlijkse bevolkingsgroei tussen 1990 en 2000, naar component

een – naar Europese maatstaven – hoge natuurlijke groei (aantal geboorten minus aantal sterfgevallen) en een middelmatige netto immigratie. Met een resulterende bevolkingsgroei van bijna 6,4% behoorde Nederland dan ook tot de snelste groeiers binnen de EU.

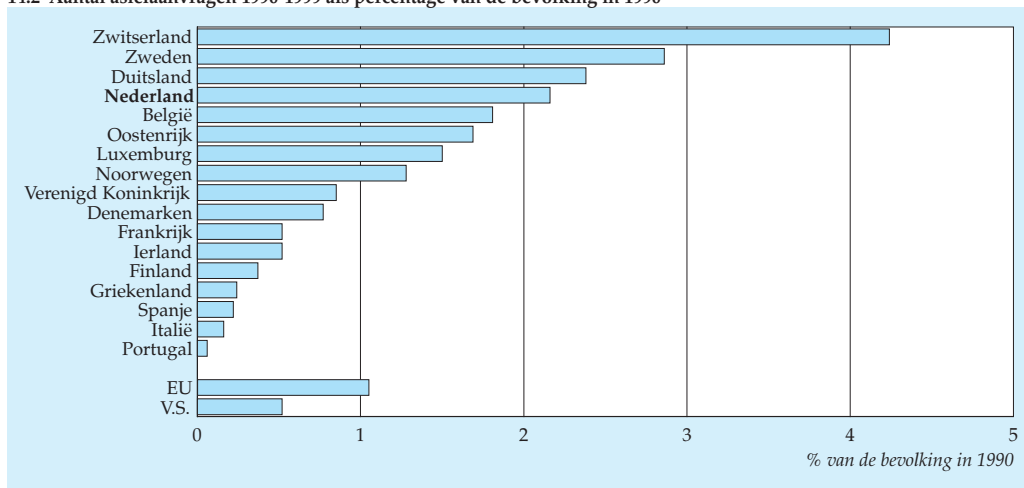
In trek bij asielzoekers

Het migratieoverschot berustte in de jaren negentig voor een groot deel op asielmigratie en gezinshereniging. Zonder de migratie met Afrika, Azië en Oost-Europa zou het vestigingsoverschot in de periode 1990–1998 60% lager hebben gelegen [26]. Ook in andere West-Europese landen berustten de vestigingsoverschotten grotendeels op de migratie van vluchtelingen en asielzoekers. Daarbij bleken de landen van de EU, in vergelijking met bijvoorbeeld de Verenigde Staten, relatief druk bezocht te worden. Het aantal asielaanvragen in de gehele EU bedroeg over de jaren negentig bijna 1% van de bevolking in het aanvangsjaar, maar in Nederland was dat het dubbele (grafiek 14.2).

Binnen de EU bleken alleen Duitsland en Zweden relatief nog meer in trek. Buiten de EU sprong Zwitserland eruit als een land met relatief zeer veel asielaanvragen. Duitsland alleen nam in deze periode ongeveer de helft van het aantal asielaanvragen voor zijn rekening. Nederland verwerkte 9,6% van het totaal aantal aanvragen in de EU. Uit bepaalde bronlanden kwamen onevenredig veel asielzoekers in Nederland terecht: van de Somaliërs 28% en van de Afghanen, Irakezen en Iraniërs elk ruim 20%.

Het gevraagde asiel wordt overigens lang niet altijd verleend. De verschillende EU-landen publiceren hierover sterk uiteenlopende officiële cijfers, die door de ver-

14.2 Aantal asielaanvragen 1990-1999 als percentage van de bevolking in 1990

Bron: UNHCR Website.

schillende wijzen van registratie nauwelijks vergelijkbaar zijn. Een niet gehonoreerde asielaanvraag betekent bovendien nog niet dat de asielaanvrager in kwestie ook daadwerkelijk het land wordt uitgezet.

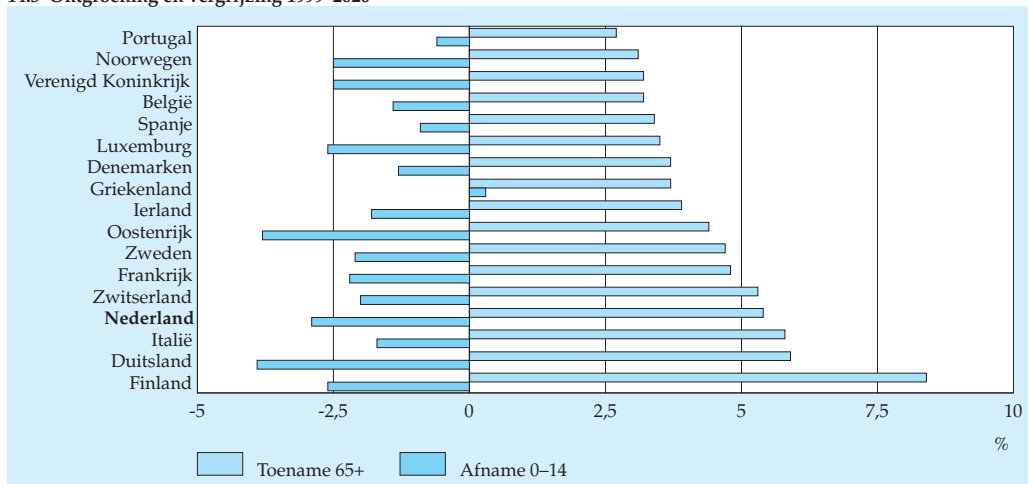
Toenemende grijze druk

Het percentage 0–14-jarigen in de totale bevolking ligt vrijwel overal in Europa tussen 15 en 19. Alleen Ierland springt eruit met 23%, terwijl Nederland met 19% een relatief jonge bevolking heeft. Het percentage 65-plussers ligt overal tussen 13 en 18, dat van de 75-plussers tussen 5 en 9. Nederland is met 14% 65-plussers en 6% 75-plussers relatief weinig vergrijsd.

In bijna alle hier vergeleken landen maakt de bevolking een ontgroenings- en een vergrijzingsproces door. Grafiek 14.3 brengt de verschuivingen tot 2020 in beeld. Nederland neemt in geen van beide opzichten een uiterste positie in, maar vertoont beide processen wel sterker dan gemiddeld.

Een aantal landen heeft in de toekomst te maken met ‘dubbele’ vergrijzing, waarmee wordt bedoeld dat het aandeel 75-plussers in de bevolking van 65 jaar of ouder toeneemt. Dit geldt vooral voor Duitsland en voor de Zuid-Europese landen, en in mindere mate ook voor België, Frankrijk en Oostenrijk. In de Scandinavische landen treedt, althans op een termijn van twintig jaar, juist *ontgrijzing* van de 65-plussers op, hetgeen trouwens ook in Nederland het geval is. Binnen de totale bevolking groeit in alle landen echter het aandeel van de 75-plussers. Ook na 2020 zal de bevolking verder vergrijzen. Het aandeel van de 60-plussers in de EU (vanaf die leeftijd neemt momenteel nog maar een minderheid deel aan het arbeidsproces) stijgt van ruim een vijfde in 2000 naar ongeveer een derde in 2050 [60].

14.3 Ontgroening en vergrijzing 1999–2020

Bron: Council of Europe, 1999.

Middelen tegen vergrijzing

Maar ook *binnen* de beroepsbevolking is sprake van toenemende vergrijzing. De financiële gevolgen hiervan liggen voor de hand. De lasten van gezondheidszorg en sociale zekerheid zullen zwaarder worden. Sommigen vrezen zelfs dat de traag groeiende en vervolgens dalende potentiële beroepsbevolking niet meer genoeg arbeidskrachten kan leveren om de economie op gang te houden. Mogelijk is een vergrijsde beroepsbevolking ook minder geneigd tot innovatie en heeft zij een lagere arbeidsproductiviteit.

Als middel tegen de Europese vergrijzing wordt soms gepleit voor een krachtige bevordering van de immigratie [80]. Demografen uit verschillende landen wijzen er echter op dat hiermee een paardenmiddel in stelling zou worden gebracht. Volgens De Beer en Alders zou Nederland zijn vestigingsoverschot tot 150 duizend per jaar moeten verhogen (in plaats van de huidige 40 à 50 duizend) om het aandeel van de 65-plussers op de lange termijn constant te houden [5]. Aan het einde van de 21e eeuw zou Nederland dan 50 miljoen inwoners tellen. Van Imhoff en Van Nimwegen komen tot nog aanzienlijk hogere cijfers [44].

De gevolgen van de vergrijzing kunnen natuurlijk ook worden beteugeld door een beter gebruik te maken van het arbeidspotentieel. Zo zal de verdere ontwikkeling van faciliteiten om betaalde arbeid en zorg te combineren vooral vrouwen stimuleren om (meer) deel te nemen aan het arbeidsproces. Als bijkomstigheid zou, net als in Scandinavië, de vruchtbaarheid kunnen toenemen, waardoor weer een bescheiden tegenwicht tegen de vergrijzing zou worden geboden [5]. Ook de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd is bij een steeds ouder wordende en steeds vitalere bevolking een reële optie. De inmiddels wijdverbreide praktijk om vroeged uit te treden moet dan natuurlijk wel worden tegengegaan.

Snelle verkleuring

Immigratie van buiten Europa biedt dus enig tegenwicht tegen vergrijzing, en zorgt bovendien voor een voortgaande verkleuring. De voortdurende vestigingsoverschotten, die in een aantal landen teruggaan tot de jaren vijftig, hebben de etnische samenstelling van de Europese bevolking inderdaad sterk beïnvloed. Een goede vergelijkende maat voor de etnische samenstelling van de bevolkingen van de Europese landen is echter niet voorhanden.

In Nederland was in 2001, volgens de gangbare CBS-definitie, 18% van de bevolking allochtoon. Deze definitie rekent iemand tot de allochtonen indien ten minste één van zijn/haar ouders in het buitenland is geboren. Ruim de helft van deze allochtonen behoort tot de doelgroepen van het minderhedenbeleid. Deze groepen, die tezamen ongeveer een tiende van de Nederlandse bevolking uitmaken, worden

aangeduid als 'etnische minderheden'. Het gaat om mensen met als herkomst een aantal weinig geïndustrialiseerde landen buiten Europa, plus Oost-Europa. Voor andere Europese landen zijn geen vergelijkbare cijfers bekend. Het is hooguit mogelijk om het aandeel van de vreemdelingen (personen die niet het staatsburgerschap bezitten van het land waarin zij wonen) te vergelijken. Dit aandeel varieerde in 1998 van minder dan 2% in de Zuid-Europese landen en in Finland tot 35% in Luxemburg. Nederland bevond zich met een vreemdelingenpopulatie van 4,3% in de onderste regionen. België, Duitsland, Frankrijk en Oostenrijk telden elk tussen 8% en 10% vreemdelingen en Zwitserland zelfs 19%. Deze gegevens zeggen echter weinig over de etnische samenstelling van de bevolking. In Nederland, bijvoorbeeld, is het aandeel van de etnische minderheden in de bevolking veel groter dan het aandeel van de vreemdelingen. Veel mensen die tot de etnische minderheden behoren, zoals Surinamers en Antillianen, zijn hier als Nederlands staatsburger binnengekomen. Een groot aantal andere allochtonen heeft inmiddels het Nederlandschap verworven. In de periode 1986–1998 waren het er niet minder dan 600 duizend, meer dan het aantal vreemdelingen dat hier in 1986 woonde. In dit opzicht liep Nederland in Europa voorop [16,23].

Levensverwachting: Nederland middenmoter

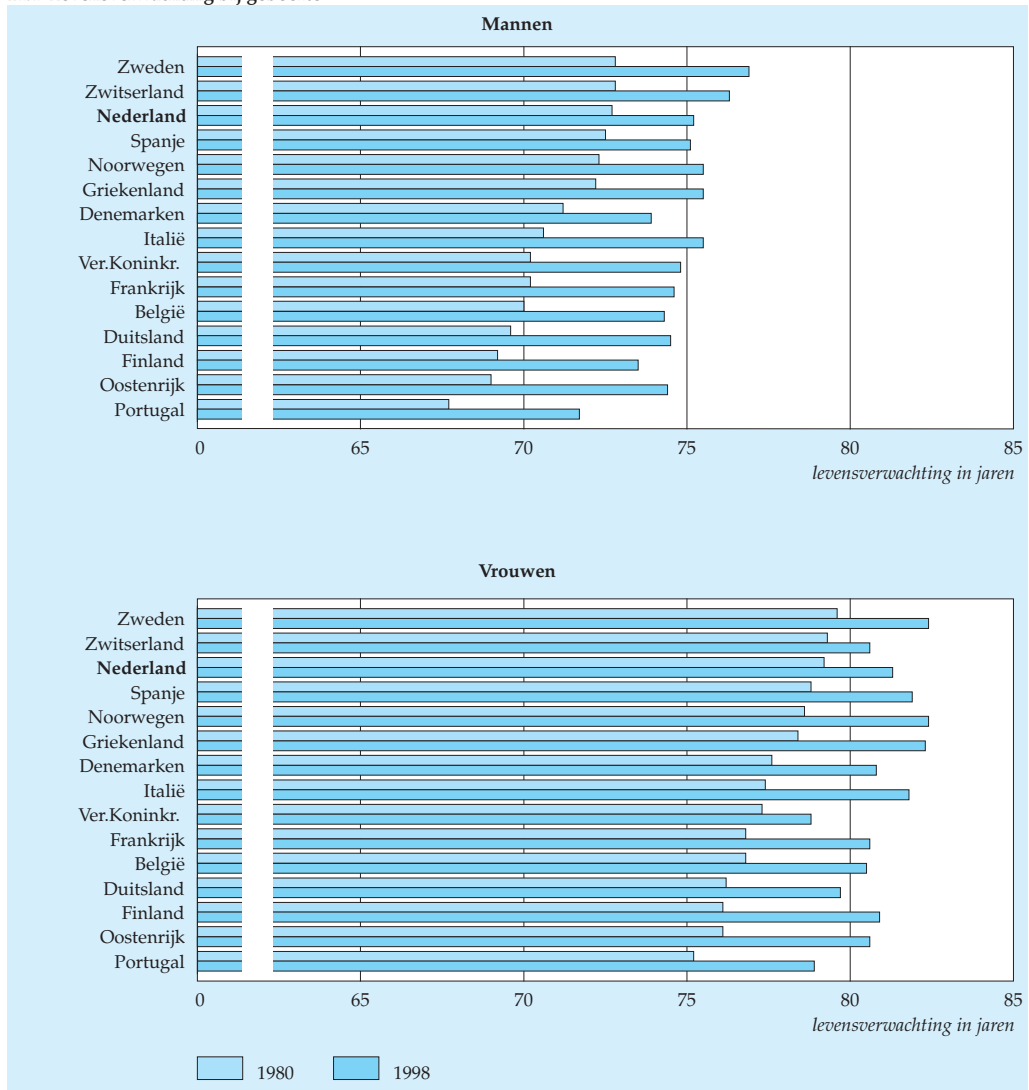
In 1980 behoorde Nederland nog tot de landen met de hoogste levensverwachting voor mannen en vrouwen (grafiek 14.4). Bij de geboorte mochten mannen rekenen op gemiddeld 72,7 en vrouwen op 79,3 levensjaren. Ook ten aanzien van de resterende levensverwachting op 65-jarige leeftijd bevond Nederland zich in de voorhoede. Alleen Zwitserland, Noorwegen en Zweden bereikten ongeveer hetzelfde niveau.

Inmiddels bevindt ons land zich onder de middenmoters. Mannen worden gemiddeld 75,2 jaar oud, vrouwen 80,6 jaar. De resterende levensverwachting op 65-jarige leeftijd behoort nu ook tot de middelmaat, althans naar West-Europese maatstaven.

Deze relatieve positieverslechtering is op zich niet zorgwekkend, omdat zij deels samenhangt met een 'verminderende meeropbrengst'. Enkele landen die rond 1980 nog enigszins achterliepen in voorzieningen op het gebied van de volksgezondheid hadden nu eenmaal een grotere beleidsmarge dan ons land, dat toen al tot de voorlopers behoorde.

Verder kunnen 'selectie-effecten' een rol hebben gespeeld. In landen waar de overlevingskansen gunstig zijn, kan het aandeel van de mensen met een zwakke gezondheid oplopen, waarna de sterfte in een latere fase vanzelf toeneemt. Geen van beide verklaringen volstaat overigens als het gaat om de magere winst in levensverwachting die Nederland, ook in vergelijking met andere West- en Noord-Europese landen, de afgelopen jaren heeft laten zien.

14.4 Levensverwachting bij geboorte

Bron: Eurostat, 2000.

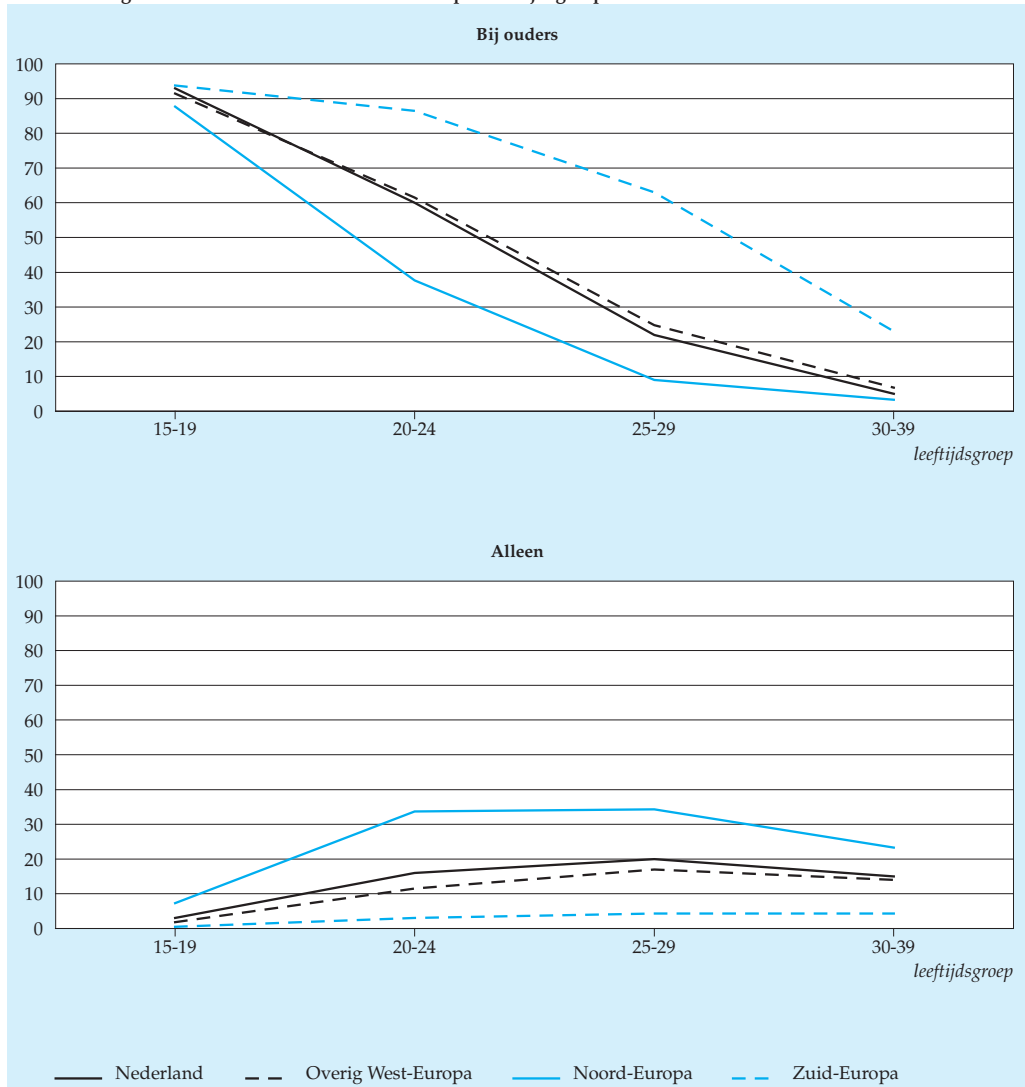
Uit huis gaan: noord versus zuid

In Europees perspectief gezien verlaten Nederlandse jongeren niet bijzonder vroeg of laat het ouderlijk huis. In dit opzicht neemt West-Europa een positie in tussen het

traditionele Zuid-Europese patroon en het moderne Scandinavische patroon (grafiek 14.5). In landen als Griekenland, Italië, Portugal en Spanje blijven kinderen het langst bij hun ouders. Zelfs in de leeftijdsgroep van 30–39 jaar woont een vijfde tot een kwart nog ‘thuis’. Uit het rechterdeel van grafiek 14.5 blijkt bovendien dat de fase van alleenstaan tussen het moment van uit huis gaan en de vorming van een eigen gezin in Zuid-Europa weinig voorkomt. Jonge mensen verlaten daar dus, net

14.5 Percentage thuiswonenden en alleenwonenden per leeftijdsgroep

Bron: Eurostat, 2000.

als nog niet zo lang geleden in ons land, veelal pas bij het huwelijk het ouderlijk huis. Heel anders is het beeld in Scandinavië. Zelfs in de leeftijdsgroep 20–24 jaar woont daar nog maar een minderheid bij de ouders, en woont al een derde alleen. Negen van de tien 25–29-jarigen heeft er het ouderlijk huis verlaten.

West-Europa neemt dus een middenpositie in. In ons land woont van de 20–24-jarigen nog 60% in het ouderlijk gezin. België, Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk wijken daar weinig van af, terwijl Ierland en Oostenrijk (de beide laatste landen zijn niet in grafiek 14.5 verwerkt) naar het Zuid-Europese patroon neigen.

Overigens zijn er meer 'huishoudensposities' mogelijk dan in de grafiek zijn weergegeven. Behalve inwonend kind of alleenstaande kan men immers ook ouder of partner zijn in een nieuw gevormd gezin. Tussen het twintigste en het dertigste levensjaar neemt het aandeel van de laatstgenoemden sterk toe, om vervolgens langzaam verder te stijgen naar een brede en vlakke top, die de gehele levensspanne tussen 40 en 70 jaar omvat. De hoogte van deze top verschilt per land, maar reikt in bijna alle vergeleken landen tot boven de 80%.

Overall in Europa wachten jonge mensen steeds langer met het stichten van een gezin, maar het effect daarvan op de 'huishoudenspositie' laat duidelijke regionale verschillen zien. In Zuid-Europa wordt het vertrek uit het ouderlijk huis uitgesteld, terwijl jongeren in de meeste landen van West-Europa, en vooral in Scandinavië, steeds vaker een tijdje alleen gaan wonen voordat ze gaan trouwen of samenwonen.

Meeste jonge paren ongehuwd

In vrijwel alle Europese landen is sprake van een afnemende belangstelling voor het huwelijk. Van de Nederlandse mannen die in 1945 geboren zijn, ging maar liefst 90% ooit een huwelijk aan (tabel 14.2). Van de mannen uit 1960, die op het moment van onderzoek toch al veertig waren, was nog maar 74% ooit getrouwd. Naar verwachting zal dit percentage onder de jongere generaties nog verder teruglopen. West-Europa neemt opnieuw een middenpositie in. In drie van de vier Scandinavische landen is het percentage ooit gehuwden lager, terwijl in het meer traditionele Zuid-Europa het huwelijk beter standhoudt.

Dat mensen minder geneigd zijn in het huwelijk te treden, wil nog niet zeggen dat ze zonder partner door het leven gaan. Het huwelijk is, althans in Nederland en een aantal andere landen, op grote schaal vervangen door ongehuwd samenwonen, vooral onder jongeren. Weer is er sprake van een opvallend verschil tussen noord en zuid: in een aantal Noord- en West-Europese landen, waaronder Nederland, is meer dan de helft van de jonge paren (man jonger dan 30 jaar) ongehuwd, tegen minder dan 15% in Zuid-Europa.

Tabel 14.2
Aandeel ooit gehuwden onder mannen naar geboortejaar

	1945	1950	1955	1960	1964
	%				
Nederland	90	87	81	74	71
Overig West- en Midden-Europa					
België	90	88	83	79	75
Duitsland	.	83	80	74	65
Frankrijk	87	86	83	75	68
Oostenrijk	81	77	80	74	66
Zwitserland	79	78	78	75	69
Verenigd Koninkrijk	.	92	87	80	70
Noord-Europa					
Denemarken	88	80	75	73	.
Finland	88	79	74	68	63
Noorwegen	87	85	78	70	64
Zweden	79	72	64	59	55
Zuid-Europa					
Italië	90	92	83	81	77
Portugal	.	.	.	95	94
Spanje	.	.	82	81	78

Bron: Eurostat, 2000.

Echtscheidingskans hoogst in Noord-Europa

De kans op echtscheiding nam tussen 1960 en 1990 in bijna alle Europese landen sterk toe, maar is sindsdien in de meeste landen min of meer gelijk gebleven (tabel 14.3). In West- en Midden-Europa is van degenen die in 1980 trouwden inmiddels ongeveer een derde gescheiden, in het Verenigd Koninkrijk zelfs meer dan 40%. In Scandinavië worden de hoogste waarden bereikt. De kans dat een ongehuwd stel uit elkaar gaat ligt vermoedelijk nog hoger. Voor Nederland is dit in elk geval vastgesteld [34]. Overigens is het in tabel 14.3 voor Nederland vermelde percentage hoger dan dat genoemd in hoofdstuk 8, als gevolg van een andere wijze van extrapolatie.

In Zuid-Europa stijgen de echtscheidingskansen eveneens, maar liggen ze, ook voor de jongste groepen, nog steeds ver onder het West-Europese niveau. Er zijn in deze landen dan ook slechts weinig alleenstaanden van middelbare leeftijd. In Scandinavië, daarentegen, behoort inmiddels bijna een vijfde van de mannelijke bevolking tussen 40 en 50 jaar tot deze groep.

Huwelijkskansen en echtscheidingskansen hebben, althans op bevolkingsniveau, met elkaar te maken. Hoe lager de kans om te trouwen, hoe hoger de kans dat het tot een scheiding komt. Samen bieden deze indicatoren dan ook een aardig inzicht in de

status van het huwelijk in de verschillende landen. Steeds blijkt deze status in Zuid-Europa het hoogst en in Scandinavië het laagst te zijn, met de West-Europeanen in een middenpositie. Nederland laat zich kennen als een land dat, naar West-Europese maatstaven, het huwelijk nog steeds een redelijk warm hart toedraagt.

Tabel 14.3
Percentage van de huwelijken dat uiteindelijk wordt ontbonden, naar jaar van huwelijksluiting

	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1982
	%						
Nederland	12	17	20	25	28	32	32
Overig West- en Midden-Europa							
België	.	.	21	26	31	35	36
Duitsland	15	18	23	28	33	36	36
Frankrijk		16	22	28	32	35	35
Oostenrijk	15	18	23	27	31	34	35
Verenigd Koninkrijk		23	29	34	38	41	42
Zwitserland	16	19	24	29	33	36	38
Noord-Europa							
Denemarken	24	29	35	40	41	44	44
Finland	19	23	28	32	38	41	43
Noorwegen	15	20	28	30	34	38	41
Zweden	.	.	37	38	44	46	46
Zuid-Europa							
Griekenland			6	8	10	12	13
Italië	2	3	4	5	7	8	9
Portugal	3	5	6	9	12	16	16
Spanje	.	2	7	8	9	12	13

Bron: Eurostat, 2000; geëxtrapoleerde percentages.

Structureel lage vruchtbaarheid

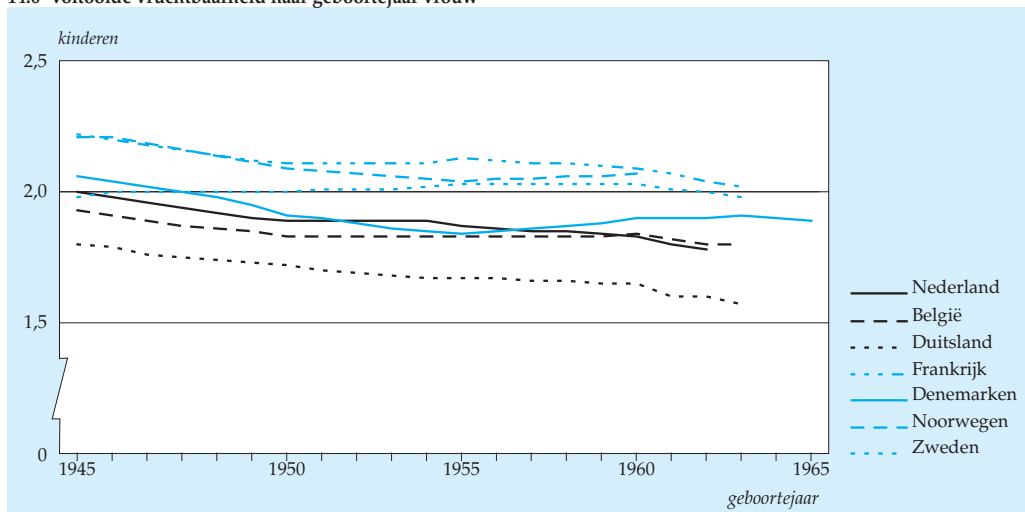
Het gemiddeld kindertal van de Europese vrouw daalt al sinds 1964. Het totaal vruchtbaarheidscijfer – een benadering van dit kindertal – bedroeg voor de bevolking van de EU-15 in dat jaar nog 2,80. In 1999 was het nog maar 1,50 [23]. Het Nederlandse cijfer ligt momenteel iets boven het EU-gemiddelde. Finland, Denemarken, Frankrijk, Luxemburg, Ierland en het Verenigd Koninkrijk scoren hoger, Duitsland, Oostenrijk, Zweden en de Zuid-Europese landen lager. Dat in Nederland het aantal geboorten het aantal sterfgevallen nog steeds ruimschoots overtreft, komt niet door een hoge vruchtbaarheid, maar door de bevolkingssamen-

stelling. Door de relatief hoge vruchtbaarheid in een eerdere periode zijn er nog steeds veel vrouwen in de vruchtbare leeftijdsklassen.

Het totaal vruchtbaarheidscijfer is een 'periodecijfer': de vruchtbaarheidscijfers van alle vruchtbare leeftijdsgroepen worden opgeteld, om zo een indruk te krijgen van het gemiddelde kindertal. Het nadeel van deze benadering is dat het cijfer snel en scherp daalt wanneer veel vrouwen, bijvoorbeeld door economische omstandigheden, de geboorte van hun kind gaan uitstellen. Enige tijd later kan het cijfer weer stijgen, als de uitgestelde geboorten op grote schaal worden ingehaald. Het is daarom raadzaam de ontwikkeling van de vruchtbaarheid ook te bestuderen aan de hand van de generaties die hun kindertal al geheel of grotendeels hebben gerealiseerd. In het laatste geval vindt bijschatting van de vruchtbaarheid plaats.

Uit grafiek 14.6 blijkt dat de vruchtbaarheid tot en met de generaties van begin jaren zestig in bijna alle Europese landen daalt. In sommige landen treedt echter een stabilisatie op, of zelfs een licht herstel. In de Scandinavische landen is dat het geval bij de generatie uit de jaren vijftig. Voor Nederland wordt momenteel ook een lichte opleving van de vruchtbaarheid verwacht. De generatie vrouwen geboren in de periode 1960–1964 zal uiteindelijk vermoedelijk 1,8 kinderen krijgen [34].

14.6 Voltooide vruchtbaarheid naar geboortjaar vrouw

Nederlandse moeders het oudst

De gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen, is de afgelopen decennia in alle EU-landen omhooggegaan. In 1970 lag die leeftijd doorgaans rond de 25 jaar, nu zo'n drie jaar hoger. Nederland is inmiddels lijstaanvoerder: in 2000 waren moeders hier gemiddeld 29,1 jaar bij de geboorte van hun eerste kind. Deze uitzonderlijke positie van ons land, sinds het begin van de jaren negentig, wordt wel in verband gebracht met het feit dat traditionele opvattingen over het gezin hier nogal plotseling plaatsmaakten voor de idealen van individuele ontplooiing en vrouwenemancipatie. De voorzieningen voor kinderopvang lopen nog steeds bij deze idealen achter, waardoor veel paren hun kind(eren) zijn gaan uitstellen. Beide partners investeren zo in hun loopbaan op de arbeidsmarkt [72].

Uiteraard kan uitstel tot een, al dan niet gewenst, afstel leiden. Eén op de twintig vrouwen blijft kinderloos door eigen onvruchtbaarheid of onvruchtbaarheid van haar partner. Het aandeel vrouwen dat momenteel kinderloos blijft, ligt echter veel hoger. De percentages lopen uiteen van om en nabij de 10 (in België, Frankrijk en Portugal) tot meer dan 20 in Duitsland. Nederland hoort met ongeveer 18% uiteindelijk kinderloze vrouwen tot de top. Voor de huidige generatie vruchtbare vrouwen wordt verwacht dat ongeveer een op de vijf kinderloos zal blijven.

Veel kleine huishoudens

Niet alle Europese landen beschikken over een centraal of gemeentelijk bevolkingsregister. Een dergelijk register bevat bovendien uitsluitend informatie over personen, en geeft slechts een onvolledig beeld van de wijze waarop die personen in een huishouden samenleven. In Nederland leidt het CBS statistische informatie over huishoudens af uit een combinatie van de gemeentelijke bevolkingsregisters en gegevens uit een grootschalige enquête. De meeste andere EU-landen gebruiken hiervoor uitsluitend volkstellingsgegevens of enquêtes, zodat hun gegevens vaak al enigszins gedateerd zijn. Het laatst beschikbare Europese onderzoek heeft betrekking op het jaar 1996 en biedt informatie over alle landen van de EU, met uitzondering van Zweden. Een aantal uitkomsten is samengevat in tabel 14.4.

De gemiddelde huishoudensomvang blijkt alleen in Ierland, Spanje en Portugal nog boven de drie personen te liggen. De cijfers voor deze landen weerspiegelen een naar verhouding hoge vruchtbaarheid in het verleden en een hoge frequentie van het drie-generatiehuishouden. In Noord- en West-Europese landen, met uitzondering van Ierland, komen dergelijke huishoudens weinig voor, en in Nederland zijn ze zelfs uitzonderlijk. Daarentegen zijn er in West- en vooral in Noord-Europa naar verhouding veel meer alleenstaanden. Het aandeel van de alleenstaanden onder de 65 jaar duidt erop dat de individualisering in deze landen het verst is voortgeschre-

Tabel 14.4
Kenmerken van huishoudens, 1996

	Gemiddelde huishoudens-omvang	Huishoudens van 5 of meer personen (% van alle huishoudens)	Samen-gestelde huishoudens (% van alle huishoudens)	Alleenstaanden (% van alle huishoudens)	Alleenstaanden onder 65 jaar (% van alle huishoudens)	Eenoudergezinnen (% van alle gezinnen met kinderen)
	%					
Nederland	2,4	7,7	0,6	30,3	19,8	7,4
Overig West- en Midden-Europa						
België	2,5	8,1	2,6	28,9	16,1	11,8
Duitsland	2,3	5,1	2,3	33,6	18,3	11,2
Frankrijk	2,5	8,3	2,6	30,2	17,0	11,3
Ierland	3,1	21,9	7,5	21,5	9,5	8,6
Luxemburg	2,6	9,2	6,8	27,9	18,0	6,3
Oostenrijk	2,6	9,5	8,8	26,8	14,0	9,6
Verenigd Koninkrijk	2,4	6,2	3,5	27,9	13,3	19,7
Noord-Europa						
Denemarken	2,2	5,3	1,0	35,9	21,9	12,0
Finland	2,3	6,3	2,3	34,6	23,3	16,6
Zuid-Europa						
Griekenland	2,8	9,3	8,8	18,5	8,5	5,1
Italië	2,8	9,2	6,3	21,4	9,1	5,3
Portugal	3,1	13,2	12,4	13,4	4,3	6,6
Spanje	3,8	16,4	11,6	12,9	3,9	3,1

Bron: ECHP, 1996.

den. Het lage percentage eenoudergezinnen in Zuid-Europa en Ierland wijst in de richting van gezinstraditionalisme. Zoals gezegd komt ook echtscheiding in deze landen veel minder voor dan elders in de EU.

De toekomst

De lage vruchtbaarheid die de EU nu al geruime tijd kent, heeft tot gevolg dat haar bevolking op eigen kracht nauwelijks meer toeneemt. Na 2020 zal er zelfs sprake zijn van een afname, tenzij het aantal immigranten van buiten de EU drastisch gaat toenemen. Deze structureel lagere vruchtbaarheid gaat hand in hand met een toenemende vergrijzing, een ontwikkeling die, zoals al eerder gezegd, een aantal maatschappelijke problemen zal veroorzaken of versterken.

In de komende veertig jaar zal in ons land de grijze druk (het aantal 65-plussers gedeeld door het aantal personen in de 'economisch actieve leeftijdsgroep') ongeveer verdubbelen [5]. Deze sterke vergrijzing wordt in alle EU-landen met zorg tegemoet gezien, vooral vanwege een mogelijk oplopend tekort aan arbeidskrachten en de stijgende lasten van oudedagsvoorzieningen. De immigratie in haar huidige omvang kan de vergrijzing maar weinig afremmen en biedt bovendien geen duurzame oplossing voor het probleem van een veranderende demografische balans. Meer soelaas kan worden verwacht van een betere benutting van het al aanwezige arbeidspotentieel. De arbeidsparticipatie van vrouwen kan nog worden verhoogd en de toekomstige ouderen zouden kunnen worden gestimuleerd om tot op hogere leeftijd betaalde arbeid te verrichten dan momenteel gebruikelijk is. Een ongunstig neveneffect mag daarbij niet onvermeld blijven. Als uiteindelijk bijna de gehele niet-bejaarde volwassen bevolking betaalde arbeid verricht, zullen weinig mensen nog tijd hebben voor onbetaalde zorgtaken, terwijl die taken in een vergrijzende samenleving juist steeds belangrijker worden. Wellicht is het dan ook beter de dreigende krapte op de arbeidsmarkt van de andere kant te benaderen en de omvang van de werkgelegenheid aan te passen aan het beschikbare arbeidsaanbod. Meer werk kan dan worden ondergebracht in landen waar de bevolking nog wel groeit, veelal juist de landen die gebaat zijn bij uitbreiding van hun werkgelegenheid. Overigens zal dat werk daar ook in afwezigheid van een actief stimuleringsbeleid vanzelf wel terechtkomen.

De bijzondere plaats van Nederland

Nederland neemt op enkele punten, ook binnen de groep van West- en Noord-Europese landen, een bijzondere plaats in. De vruchtbaarheid daalde hier tot het midden van de jaren tachtig sneller dan in enig ander land, en het uitstel van de eerste geboorte ging hier tot nu toe verder. Op het punt van de definitieve kinderloosheid scoorde Nederland niet het hoogst, maar hoorde het wel bij de top.

De ontwikkelingslijn verschilt niet wezenlijk van die in vergelijkbare landen, maar de ontwikkelingen hebben wel een steiler verloop. De naoorlogse geboortegolf was hier hoger dan elders en het was deze omvangrijke generatie die aan het eind van de jaren zestig kon profiteren van een veranderd maatschappelijk klimaat en de beschikbaarheid van de anticonceptiepil. Het moderne leven bereikte Nederland niet het eerst, maar sloeg hier wel hard toe.

Ook in een ander opzicht was Nederland geen trendsetter, maar werd het wel sterk door de trend beroerd. Hetzelfde gezinstraditionalisme dat de naoorlogse geboortegolf veroorzaakte, was ook aansprakelijk voor de late entree van vrouwen op de arbeidsmarkt. De laatste vijftien jaar is dit proces in een geweldige versnelling geraakt, zodat Nederland, als het gaat om het aandeel werkende vrouwen, niet meer achterloopt bij andere West-Europese landen. Net als in die landen veroorzaakt de

combinatie van betaalde arbeid en gezinsverplichtingen een probleem dat vooral op de vrouwen neerkomt. De typisch Nederlandse oplossing daarvoor is dat paren de geboorte van kinderen uitstellen, zodat beide partners in hun carrière kunnen investeren. Zijn de kinderen eenmaal geboren, dan vallen veel vrouwen terug op deeltijdarbeid om voldoende tijd voor het gezin te kunnen overhouden. In dit opzicht verschilt Nederland van de Scandinavische en enkele West-Europese samenlevingen die meer zijn ingericht op voltijdse kinderopvang.

Conclusies

- In de demografische ontwikkelingen in de landen van de Europese Unie is sprake van een aantal overeenkomsten: de vruchtbaarheid is gedaald, de bevolking vergrijsd, er wordt later en minder getrouwd, het aantal gescheidenen neemt toe, en hierdoor ook het aantal eenpersoonshuishoudens. De bijdrage van immigratie aan de bevolkingsgroei is toegenomen.
- Er zijn echter ook duidelijke verschillen, vooral tussen Noord- en Zuid-Europa. West-Europa neemt een tussenpositie in. In Zuid-Europa gaan kinderen laat uit huis, veelal om te trouwen, is het aantal scheidingen laag en wonen ouders vaker bij hun kinderen. Hierdoor zijn er relatief weinig alleenstaanden. De vruchtbaarheid is laag, maar er is ook weinig kinderloosheid. Voor Noord-Europa geldt het omgekeerde.
- De Nederlandse bevolking groeit sneller dan in de meeste andere landen. Dit komt onder meer doordat de bevolking nog relatief jong is. Hierdoor is er een hoog geboorteoverschot. Het migratiesaldo ligt (in verhouding tot de omvang van de bevolking) op een gemiddeld niveau.
- In 1980 hoorde Nederland tot de landen met de hoogste levensverwachting. Inmiddels bevindt ons land zich in de Europese middenmoot. Dit komt enerzijds doordat de levensverwachting in Zuid-Europese landen sterk is toegenomen. Anderzijds is de levensverwachting van vrouwen in Nederland – evenals in Denemarken – slechts weinig gestegen. Waarschijnlijk hangt dit vooral samen met het rookgedrag. Deense en Nederlandse vrouwen roken relatief veel.
- Wat betreft de leeftijd bij uit huis gaan en de frequentie van ongehuwd samenwonen en scheiden neemt Nederland een middenpositie in.

- De gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van haar eerste kind is in Nederland het hoogst. Een mogelijke verklaring is dat de traditionele opvattingen over het gezin snel hebben plaatsgemaakt voor de idealen van individuele ontplooiing en vrouwenemancipatie. De voorzieningen voor kinderopvang lopen bij deze idealen achter, waardoor veel paren het krijgen van kinderen zijn gaan uitstellen. Beide partners investeren zo in hun loopbaan.
- In enkele opzichten neemt Nederland een bijzondere plaats in. In de jaren zeventig daalde de vruchtbaarheid hier sneller dan in andere landen. Het uitstellen van kinderen ging verder dan elders en de kinderloosheid is vrij hoog. Deze ontwikkelingen verschillen niet wezenlijk van die in de andere landen, maar het verloop is sneller geweest.

15. *Is Nederland gidsland of buitenbeentje?*

David Coleman

Typisch Nederlands, typisch Europees

Waar in het voorgaande hoofdstuk vooral de overeenkomsten en verschillen tussen Nederland en de andere landen van de Europese Unie zijn belicht, staat hier een andere vraag centraal: in hoeverre zijn de Nederlandse bevolkingsontwikkelingen van de afgelopen decennia typisch Europees, en in hoeverre zijn ze typisch Nederlands? En zo ze – vooralsnog – typisch Nederlands zijn, is het aannemelijk dat Nederland een voorbode is van wat ook in andere landen zal gebeuren? Kortom, is Nederland gidsland of buitenbeentje in de West-Europese demografie?

Het antwoord op deze vraag, dat uiteraard speculatief van aard zal zijn, is niet alleen voor buitenlandse demografen interessant. Een kenmerk van Nederlanders is immers dat ze graag willen weten hoe buitenlanders over hen denken. Het grote aantal verkochte exemplaren van *The Undutchables*, bijvoorbeeld, is niet veroorzaakt door buitenlanders die de Nederlandse gewoonten willen begrijpen, maar door de Nederlanders zelf. Nederlandse demografen vormen hierop geen uitzondering, al betreft hun belangstelling niet alleen *human interest*. De prognosemakers van het CBS kijken al enige tijd naar het noorden, en vinden hun gids – althans met betrekking tot relatievorming en relatieontbinding – in Noorwegen. Maar is Nederland niet méér dan alleen trendvolger?

De eerste indruk

Voor een buitenlands demograaf weerspiegelt de opbouw en samenstelling van de Nederlandse bevolking het beeld dat zij ook anderszins van Nederlanders hebben, namelijk als een volk met een comfortabel leventje, benijdenswaardig verschoond van al te grote problemen. Nederland staat bekend als een land dat tevredenheid, voorspoed en rust uitstraalt in een wereld vol zorgen. Het geniet een hoge levensstandaard en betrekkelijk geringe sociale verschillen, en geniet bovendien van het besef zo gezegend te zijn. Het lijkt tevreden over zijn staatsvorm en in het reine met zijn verleden. Het heeft geen expansiedrift, voorlopig zelfs niet richting Noordzee, en het hoeft zich evenmin zorgen te maken over provincies of minderheden die zich willen afscheiden. Een wereldlijke Samson heeft bovendien de aloude zuilen van de Nederlandse maatschappij omvergeduwd: een lossere omgang met het geloof heeft ervoor gezorgd dat de kloof tussen protestanten en katholieken, die nog niet zo lang

geleden een – voor buitenlanders opzienbarend – stempel drukte op zowel het sociaal-economische als het persoonlijke leven, sterk is verkleind.

Nederland is, afgezien van deze godsdienstige verzuiling, het enige wat grotere Europese land zonder langdurige etnische tegenstellingen. Het heeft lange tijd een grote mate van homogeniteit gekend, zoals alleen in enkele kleinere landen, zoals Denemarken, kon worden aangetroffen. Dit zorgde ervoor dat ook de demografische situatie zich in rustig vaarwater bevond. Evenals de andere grotere Europese landen is het in de afgelopen decennia echter een toevluchtsoord geworden voor groeiende minderheidsgroeperingen en moet het het hoofd bieden aan een nieuwe culturele en demografische diversiteit.

Kerncijfers

Laten we eerst eens een aantal demografische kerncijfers over Nederland en West-Europa op een rijtje zetten, en nog eens dezelfde kerncijfers voor een halve eeuw geleden (tabel 15.1). Waar mogelijk vergelijken we de cijfers met het gemiddelde voor de 18 westerse landen van Europa, waarmee onder ‘westers’ die landen

Tabel 15.1
Enkele demografische maten, Nederland en Europese gemiddelden, 1950 en 1995

	Noord-Europa ¹⁾		West-Europa ²⁾		Zuid-Europa ³⁾		EU-18		Nederland		Rangorde ⁴⁾ (uit)			
	1950	1995	1950	1995	1950	1995	1950	1995	1950	1995	1950	1995	1995	
Totaal vruchtbaarheidscijfer	2,84	1,84	2,42	1,52	2,64	1,28	2,63	1,59	3,06	1,53	5	(18)	11	(18)
Vruchtbaarheidscijfer 15-19 jaar	38,4	15,4	19,7	8,9	15,9	12,2	25,6	12,2	12,4	4,2	14	(14)	17	(18)
% geboorten vrouw 30+	39,4	43,5	38,7	44,3	41,4	41,0	39,6	43,2	49,9	56,2	1	(13)	1	(18)
Levensverwachting bij geboorte, mannen	68,0	74,3	64,7	74,0	60,8	73,9	64,5	74,1	70,4	74,6	3	(15)	6	(18)
Levensverwachting bij geboorte, vrouwen	71,5	79,8	69,2	80,6	65,4	80,3	68,8	80,2	72,9	80,4	3	(15)	8	(18)
Zuigelingensterfte	32,5	5,1	47,1	5,4	65,6	6,6	45,5	5,5	25,2	5,5	16	(18)	9	(18)
% buitenechtelijke geboorten	8,9	42,5	6,6	18,3	8,5	10,3	7,8	26,0	1,5	15,5	16	(16)	12	(18)
Leeftijd bij eerste huwelijk	.	27,9	.	26,8	.	25,9	.	27,1	25,6	27,1	.	.	9	(18)
Leeftijd bij eerste geboorte	.	26,8	.	27,5	.	27,2	.	27,1	.	28,6	.	.	1	(15)
20-64-jarigen per 65-plusser	7,2	4,6	6,8	4,6	9,1	4,5	7,4	4,6	8,1	5,2	6	(18)	3	(18)
Bevolking per km ² ⁵⁾	56	67	160	215	90	114	104	135	246	376	2	(18)	1	(18)

¹⁾ Denemarken, Finland, Ierland, IJsland, Noorwegen, Verenigd Koninkrijk en Zweden.

²⁾ België, Duitsland, Frankrijk, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland.

³⁾ Griekenland, Italië, Portugal en Spanje.

⁴⁾ Landen zijn gerangschikt naar afnemende waarden. Een lage waarde correspondeert dus met een laag rangnummer.

⁵⁾ Bevolkingsdichtheid is berekend voor de totale oppervlakte, inclusief binnenwateren.

Bron: Council of Europe, national demographic yearbooks.

worden verstaan die ooit ten westen van het IJzeren Gordijn lagen, inclusief Nederland zelf. Daarbinnen worden nog de gemiddelden onderscheiden voor Noord-Europa (7 landen), West-Europa in engere zin (7 landen) en Zuid-Europa (4 landen). Oost-Europa is niet in de tabellen opgenomen, omdat de demografische en economische gegevens voor deze landen geen bijdrage leveren aan een zinvolle vergelijking. Omdat het ons gaat om het vergelijken van bevolkingen, en niet om de gemiddelde West-Europeaan, zijn de cijfers niet gewogen. Omwille van de vergelijkbaarheid gaan de meeste cijfers bovendien niet verder dan 1995.

Hoge bevolkingsdruk

Vrijwel elke buitenlander weet dat de bevolkingsdichtheid van Nederland buitengewoon hoog is, hoger nog dan in buurland België en bijna drie keer het Europees gemiddelde. Alleen Malta en San Marino tellen meer mensen per vierkante kilometer. Het feit dat Nederland vier keer zo dicht bevolkt is als Frankrijk, en bovendien minder zonnig, verklaart waarom de wegen naar het zuiden iedere zomer weer vol staan met Nederlandse auto's, caravans en aanhangwagens.

Nederland heeft niet altijd zo'n opvallende bevolkingsdichtheid gehad. In de vorige eeuw verdriedubbelde de bevolking, een sterkere groei dan in enig ander West-Europees land. Landaanwinning speelde maar een kleine rol in het verlichten van de bevolkingsdruk. Aan het eind van de eeuw was het Nederlandse landoppervlak 2 090 km² groter dan aan het begin, een toename van 6,5 procent. In de eerste zeventig jaren was het hoge geboortecijfer de belangrijkste oorzaak van de bevolkingsgroei, daarna speelde immigratie de hoofdrol.

Opmerkelijk zijn de verschillen tussen België en Nederland. Aan het begin van de twintigste eeuw waren er zeven miljoen Belgen en vijf miljoen Nederlanders. Honderd jaar later waren er slechts drie miljoen Belgen bijgekomen, tegen bijna elf miljoen Nederlanders. Vooral de geboortecijfers waren in België voortdurend lager dan in Nederland, terwijl de sterftcijfers doorgaans hoger waren.

Sinds enkele decennia wordt de kwestie van hoge bevolkingsdruk niet langer genegeerd door de Nederlandse overheid. Het vooruitzicht dat de bevolkingsgroei over enige tijd tot een eind zal komen, kan inmiddels op expliciete goedkeuring rekenen [31]. In een Europa dat vroeger een hoge vruchtbaarheid stimuleerde en zich meer recent onthield van uitspraken die als bevolkingspolitiek zouden kunnen worden opgevat, is een dergelijke openheid van officiële zijde opvallend.

Wat ook opvalt is het feit dat vrijwel iedereen Nederland als dichtbevolkt ervaart, maar dat de Nederlanders tegelijkertijd weinig animo kunnen opbrengen voor een bezuiniging op het ruimtebeslag door te gaan samenwonen met familieleden, of met wie dan ook. De gemiddelde woningbezetting is in de afgelopen dertig jaar voortdurend gedaald, en bedraagt momenteel nog maar 2,4 personen per woning. In Amsterdam, de drukste stad van Nederland, is de gemiddelde woningbezetting zelfs tot onder de twee personen gezakt [67].

Misschien heeft de als hoog ervaren bevolkingsdruk ervoor gezorgd dat het Nederlandse demografische onderzoek zo sterk gericht is op planning, en op de demografische gevolgen daarvan. Immers, wat de cultivering van beleefdheid en zelfbeheersing is voor de Japanner, is planning voor de Nederlander.

Sterfte: middenmoot

Qua levensverwachting bevindt Nederland zich in de Europese middenmoot, met 74,6 jaar voor mannen en 80,4 jaar voor vrouwen in 1995. Hetzelfde geldt voor de zuigelingensterfte van 5,5 promille (5,5 sterfgevallen vóór de eerste verjaardag per duizend levendgeborenen). Dit betekent overigens niet dat Nederland het in dit laatste opzicht slecht zou doen. De zuigelingensterfte ligt immers nog steeds in de buurt van ongeveer 4 promille, waaronder het waarschijnlijk niet zal kunnen dalen zonder meer problemen te veroorzaken dan op te lossen. Het feit dat de zuigelingensterfte in Nederland hoger is dan in de buurlanden heeft vooral te maken met de hogere leeftijd van de moeder bij de geboorte en de aanwezigheid van relatief veel allochtone moeders [85]. Doordat meer vrouwen op hogere leeftijd een vruchtbaarheidsbehandeling ondergaan, neemt onder meer de kans op een meerlinggeboorte toe, en daarmee de sterftekans. Tijdens de zwangerschap rookt bovendien nog ruim twintig procent van de vrouwen, een hoger percentage dan in de meeste andere landen [9].

Sterfte is een van de weinige gebieden waarop Nederland, ten opzichte van andere Europese landen, terrein heeft verloren. In 1950 bezette het binnen Europa de derde plaats met, zowel voor mannen als vrouwen, een levensverwachting die zes jaar boven het gemiddelde lag. Ook de zuigelingensterfte was er buitengewoon laag. De sterfte onder de allerjongsten had toen al een spectaculaire daling achter de rug. Nog tot ver in de negentiende eeuw stierf, vooral in het westen van Nederland, een hoger percentage zuigelingen dan in enig hedendaags ontwikkelingsland. Ruim een derde van de kinderen die in Zeeland werden geboren, haalde de eerste verjaardag niet, en ook in de beide Hollanden en het westen van de provincie Utrecht was de zuigelingensterfte met ongeveer 250 per duizend zeer hoog [27]. Religie speelde een niet te verwaarlozen rol, in combinatie met een verrassend on-Nederlands gebrek aan hygiëne en een verzet tegen borstvoeding in sommige lagen van de maatschappij.

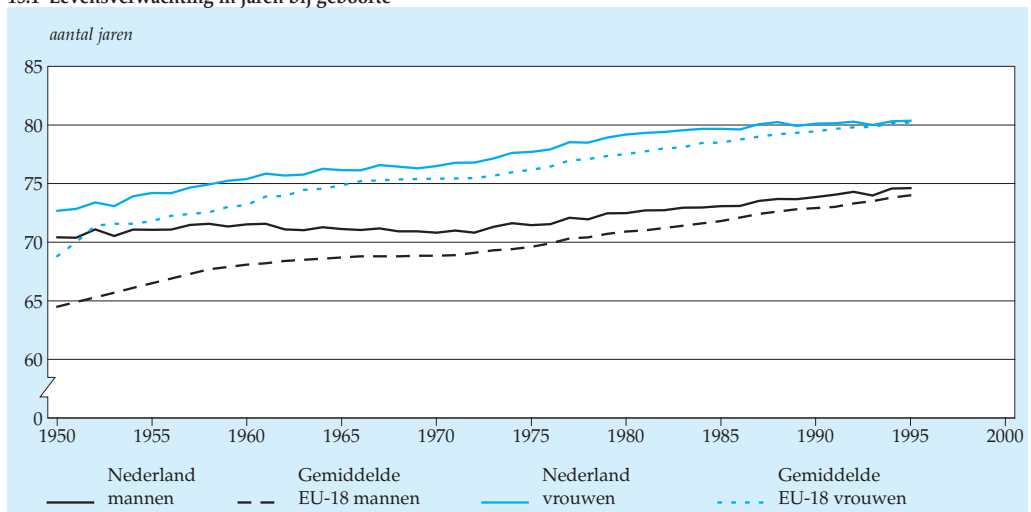
Forse klassenverschillen

De vooraanstaande positie die Nederland een halve eeuw geleden bekleedde, heeft inmiddels plaatsgemaakt voor statistische middelmatigheid (grafiek 15.1). Na Denemarken heeft Nederland sinds 1960 de geringste winst in levensverwachting

geboekt. In 1975 waren de sterftcijfers voor mannen in de leeftijd van 45–74 jaar zelfs hoger dan een kwart eeuw eerder. Inmiddels zijn deze sterftcijfers weer gedaald. Nederland laat echter niet de verrassende en indrukwekkende sterftedaling zien onder de allereudsten (85 jaar en ouder), die zich sinds de jaren tachtig in de meeste andere Europese landen heeft voltrokken [41]. Wel zijn de regionale verschillen in sterfte minder uitgesproken dan in de buurlanden België en Duitsland [81]. Anders dan men wellicht zou verwachten zijn de sociaal-economische verschillen in sterfte echter ongeveer gelijk aan die in het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen [61]. Het klassenverschil met betrekking tot gezondheid is bovendien nog opvallender dan dat met betrekking tot sterfte: mensen met een hoge sociaal-economische status leven gemiddeld twaalf jaar langer in goede gezondheid dan mensen met een lage sociaal-economische status [84].

Evenals elders stond roken, meer nog dan verkeerde eetgewoonten, een verdere sterftedaling de afgelopen jaren in de weg. Dit heeft mogelijk ook gezorgd voor de ongunstige ontwikkeling in de jaren tachtig van de sterfte onder mensen van 85 jaar en ouder. Doordat vrouwen later zijn gaan roken dan mannen, wordt nu ook het effect daarvan zichtbaar: onlangs berichtte het RIVM dat de levensverwachting van Nederlandse vrouwen inmiddels zelfs iets onder het Europese gemiddelde is gezakt. De onmiskenbare oorzaken hiervan zijn, onder meer, longkanker en chronische longziekten, grotendeels veroorzaakt door roken. Binnen de EU roken Nederlandse en Deense vrouwen het meest [85].

15.1 Levensverwachting in jaren bij geboorte

Verrassend vruchtbaar

Tot ver in de jaren zestig waren Nederlandse vrouwen veel vruchtbaarder dan de gemiddelde Europese vrouw. Het totaal vruchtbaarheidscijfer bedroeg 3,06, tegen een gemiddelde van 2,63, en was gedurende lange tijd het op vier na hoogste in Europa. Daarna was de situatie, tot het eind van de jaren tachtig, een tijdje omgekeerd, toen de vruchtbaarheid zakte tot onder het gemiddelde voor de achttien landen van de huidige Europese Economische Ruimte (EER). Het niveau bleef echter min of meer gelijk aan dat in de buurlanden, en evenals in die buurlanden is er sindsdien geen sprake meer geweest van een uitgesproken op- of neerwaartse trend. In het laatste jaar waarvoor vergelijkbare EER-cijfers beschikbaar zijn, was het Nederlandse totaal vruchtbaarheidscijfer vrijwel gelijk aan het EER-gemiddelde. Daarna is het cijfer weer licht opgeklommen, tot iets boven het niveau dat het een kwart eeuw eerder had (1,66 in 1975; 1,72 in 2000).

Gezien de toen al hoge bevolkingsdichtheid is de hoge naoorlogse vruchtbaarheid in Nederland verrassend. Velen ervoeren, vooral in het begin van de jaren vijftig, Nederland als vol en kansarm, hetgeen resulteerde in een door de overheid gestimuleerde emigratie naar Canada, Australië, de Verenigde Staten, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika [66]. Er is echter geen sprake van een emigratietraditie zoals lange tijd in Ierland bestond. Daar droeg een dergelijke traditie bij aan een tot het midden van de twintigste eeuw voortdurende hoge vruchtbaarheid. In het geval van Nederland wordt als verklaring voor de relatief hoge vruchtbaarheid vaak gewezen op de concurrentie die, zowel demografisch als anderszins, bestond tussen katholieken en protestanten in een verzuilde maatschappij [3,22]. Een opmerkelijk feit blijft daarbij echter onverklaard: de katholieke enclaves ten noorden van de grote rivieren leken met betrekking tot vruchtbaarheid veel meer op hun protestantse omgeving dan op het katholieke zuiden [37].

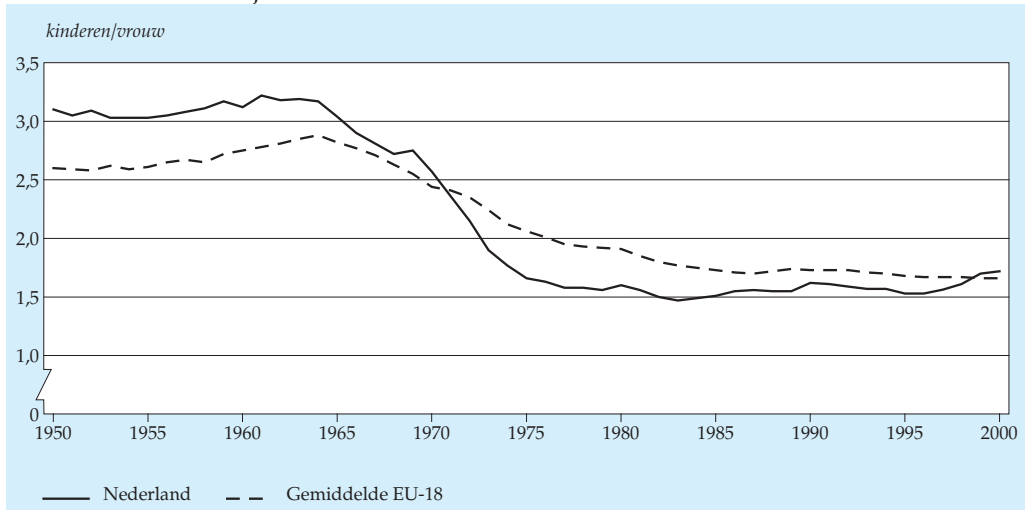
Demografisch effect ontzuiling

De snelle vruchtbaarheidsdaling na de jaren zestig (grafiek 15.2) was symptomatisch voor de grondige maatschappelijke herstructurering die toen plaatsvond. Doordat Nederlanders een andere relatie kregen met hun God, en vooral anders gingen aankijken tegen Zijn geboden met betrekking tot werken in het zweet des aanschijns, heengaan en vermenigvuldigen, en het huwelijk binnen het geloof, brokkelden de machtige zuilen die ooit een verdeelde Nederlandse maatschappij hadden geschraagd zóver af dat er nog slechts stompjes overbleven. Terwijl de geboortecijfers kelderden, werden huwelijken tussen protestanten en katholieken, ooit uitzonderlijk, geleidelijk gewoon [36,38], parallel aan soortgelijke ontwikkelingen elders in Europa [15].

Bovengenoemde historische verschillen zijn nog niet volledig verdwenen, maar ze drukken niet langer een allesbepalend stempel op de Nederlandse demografie. In vergelijking tot andere West-Europese landen is Nederland tegenwoordig, in zowel sociaal als regionaal opzicht, een betrekkelijk homogene maatschappij voor wat betreft economische en demografische kenmerken. Het kent, afgezien van religie, een weldadige afwezigheid van de eeuwenoude etnische scheidslijnen die elders (bijvoorbeeld in België, Spanje, Italië, het Verenigd Koninkrijk en zelfs Frankrijk) alleen maar aan politieke betekenis winnen. Wel ontstaan er, als gevolg van immigratie, langzamerhand nieuwe etnische groeperingen in de Nederlandse maatschappij.

15.2 Totaal vruchtbaarheidscijfer

Regionale verschillen in vruchtbaarheid

Eén aspect van deze (betrekkelijke) Nederlandse homogeniteit kan zichtbaar worden gemaakt met behulp van een coëfficiënt die per provincie de afwijking van het totaal vruchtbaarheidscijfer laat zien ten opzichte van het landsgemiddelde. Deze coëfficiënt toont dat Nederland zich, althans wat dit aspect betreft, ergens halverwege het scala aan Europese 'interprovinciale variëteit' bevindt: meer gevarieerd dan het Verenigd Koninkrijk en Zweden, ongeveer gelijk aan Frankrijk en Duitsland, maar met veel minder uitschieters dan in Spanje of Italië (tabel 15.2). De grootste bijdragen aan deze variëteit worden geleverd door de hardnekkige, zij het bescheiden, verschillen tussen de overwegend katholieke en protestantse (meer

verstedelijkte) provincies, alsook de buitengewone positie van Flevoland. Deze provincie kent een relatief hoog geboortecijfer, grotendeels veroorzaakt door het feit dat veel beginnende gezinnen hun domicilie kiezen in Almere.

Tabel 15.2
Variatie in het totaal vruchtbaarheidscijfer tussen provincies

Land ¹⁾	Jaar	Bevolking (mln)	Aantal provincies	Gemiddelde bevolkingsomvang per provincie (mln)	Ongewogen gemiddelde totaal vruchtbaarheidscijfer	Variatiecoëfficiënt totaal vruchtbaarheidscijfer per provincie
Zweden	1 993	8 692	8	1,09	2,01	4,24
Verenigd Koninkrijk	1 994	58 293	11	5,30	1,75	4,73
Tsjecho-Slowakije	1 991	15 661	2	7,83	1,96	6,72
België	1 992	10 022	9	1,11	1,62	6,86
Zwitserland	1 989	6 620	26	0,26	1,83	6,98
Frankrijk	1 990	56 577	22	2,57	1,75	7,65
Duitsland (BRD)	1 985	61 020	11	5,55	1,25	8,01
Nederland	1 991	15 010	12	1,25	1,65	8,63
USSR (Europees)	1 990	218 107	7	31,16	2,02	8,70
Japan	1 994	124 069	46	2,70	1,58	8,94
Canada	1 994	29 251	9	3,25	1,70	9,77
Joegoslavië	1 989	23 818	6	3,97	1,82	12,10
Spanje	1 987	38 667	17	2,28	1,45	16,20
Italië	1 990	56 712	20	2,84	1,29	19,06
Mediaan		33 959	11	2,77	1,73	8,32
Totaal		722 519	206			

¹⁾ Gerangschikt naar toenemende variatiecoëfficiënt van totaal vruchtbaarheidscijfer per provincie.

Bron: Statistische jaarboeken.

Buitenechtelijke vruchtbaarheid relatief laag

De toename van het ongehuwd samenwonen heeft in Nederland maar weinig invloed op het vruchtbaarheidscijfer. In feite blijft het echtelijk vruchtbaarheidscijfer in Nederland vrij hoog naar Europese maatstaven (1,29, hoger zelfs dan de totale vruchtbaarheid in Zuid-Europa). Van Wissen en Dykstra [86] stellen dat de sociale voorzieningen gezinsvorming mogelijk maken, ook als de eigen economische toekomst er somber uitziet.

De Nederlandse buitenechtelijke vruchtbaarheid neemt weliswaar toe, maar blijft, met 170 per duizend geboorten in 1996, beneden het Europees gemiddelde (254 in hetzelfde jaar). In het geval van Zuid-Europa worden de dominante gezinswaarden voor een lage buitenechtelijke vruchtbaarheid verantwoordelijk gesteld. Dit lijkt echter nauwelijks van toepassing op Nederland, waar veelal liberalere normen en waarden worden aangehangen. Er is, voor wat betreft buitenechtelijke vruchtbaarheid, dan ook geen sprake van een min of meer uniforme 'transitie' die zich van Noord- naar Zuid-Europa uitbreidt. Tradities spelen waarschijnlijk een grotere rol, zij het evenmin doorslaggevend. Allerlei maatregelen, zoals belastingregels en sociale voorzieningen, hebben immers een invloed op buitenechtelijke vruchtbaarheid, hoewel ze doorgaans geen gezinspolitiek oogmerk hebben [28].

Geboorte goed geregeld

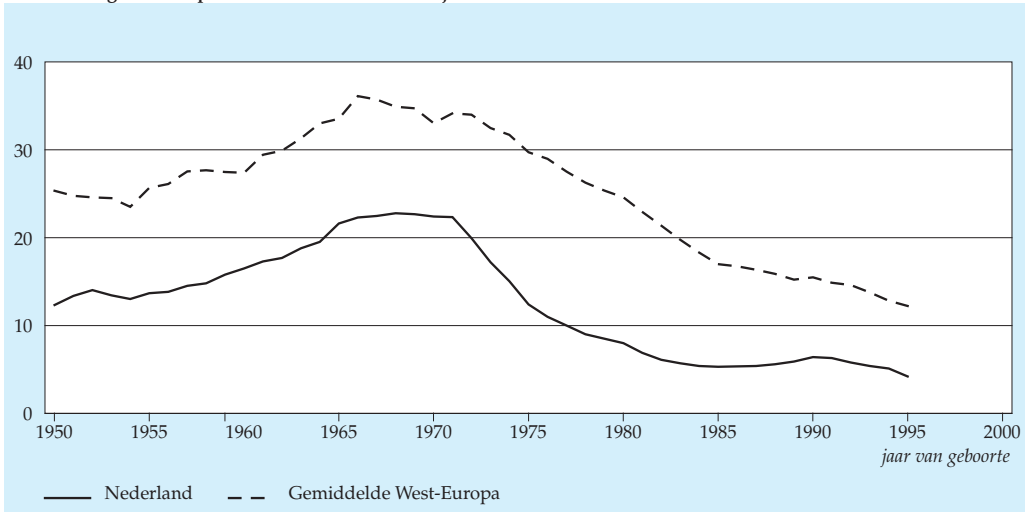
Nederland lijkt het probleem van ongewenste zwangerschappen, waaronder sommige andere landen nog steeds gebukt gaan, grotendeels onder de knie te hebben. Het heeft ook het laagste percentage tienergeboorten ter wereld (vijf per duizend 15–19-jarigen). Dit niveau is slechts een derde van het op zich al lage gemiddelde voor de achttien Europese landen, en de helft van dat van de continentale buurlanden. Het enige (in dit opzicht) vergelijkbare land is Zwitserland, een land dat ongeveer even 'voorbehoedzaam' is als Nederland.

Niet verrassend in een land van vrijwel perfecte family planning is het lage abortuscijfer, circa 110 abortussen per duizend levendgeborenen, wederom half zo hoog als het Europese gemiddelde. Alleen in België, Ierland en Polen komt abortus volgens de officiële statistieken minder voor.

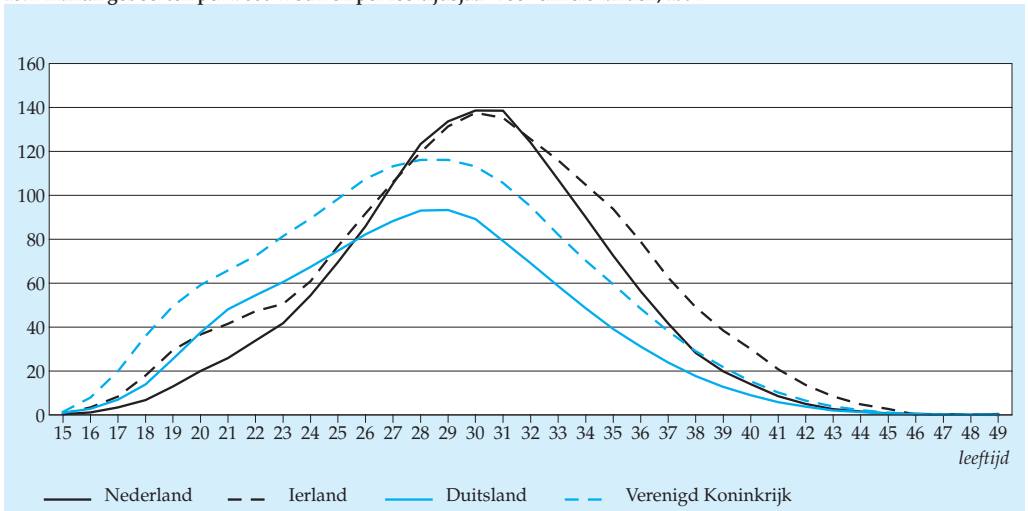
De uitzonderlijkheid van tienergeboorten is al lange tijd kenmerkend voor Nederland. In 1950 was het vruchtbaarheidscijfer van meisjes in de leeftijdsgroep 15–19 jaar al verreweg het laagste in Europa, met ruim twaalf geboorten per duizend meisjes, en dit is steeds zo gebleven (grafiek 15.3). De grafische weergave van de Nederlandse vruchtbaarheid per leeftijdsjaar van de vrouw is dan ook gelijkmatig en vrij symmetrisch van vorm (grafiek 15.4). Dit is duidelijk niet het geval in het Verenigd Koninkrijk en Ierland, landen met een hoge vruchtbaarheid onder jonge vrouwen.

Overigens is er de laatste jaren in Nederland sprake van een lichte toename van tienergeboorten. Dit is vooral toe te schrijven aan het groeiende aantal allochtonen van zowel de eerste als de tweede generatie. De meerderheid van de nieuwe tienermoeders (1,4 duizend van de in totaal 2,3 duizend in 1999) heeft een allochtone achtergrond. Tienergeboorten komen relatief het meest voor onder Antilliaanse meisjes [29]. Erg jong zijn de tienermoeders echter zelden: ruim de helft is 19 jaar bij de geboorte van het kind

15.3 Aantal geboorten per 1 000 vrouwen van 15–19 jaar

15.4 Aantal geboorten per 1 000 vrouwen per leeftijdsjaar voor enkele landen, 1994

Land van oudere moeders

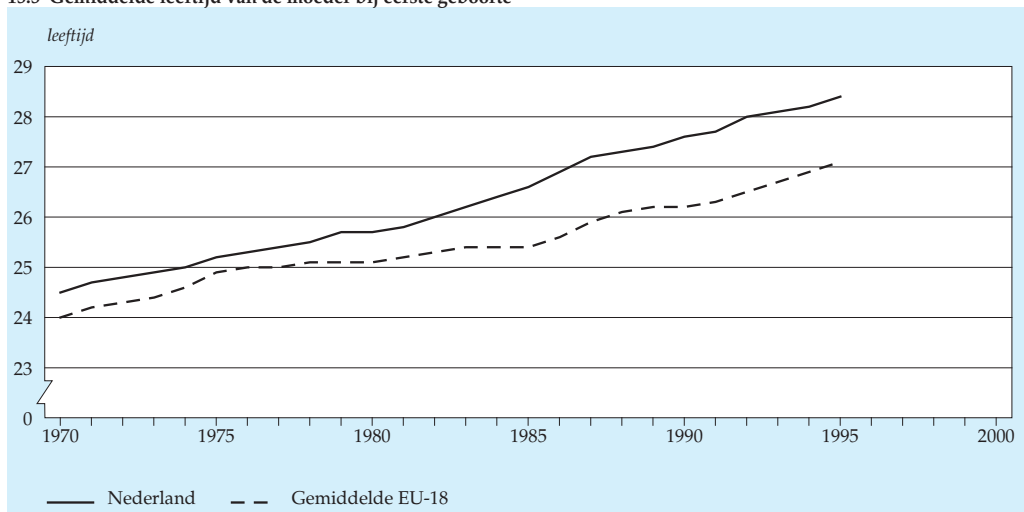
Moeders zijn in Nederland ouder dan waar ook ter wereld. In 2000 waren ze bij de geboorte van hun eerste kind gemiddeld 29,1 jaar. Het verschil met sommige andere Europese landen, waaronder buurland Duitsland, is overigens niet groot. De gemiddelde leeftijd bij de geboorte – dus ongeacht het ‘rangnummer’ van het kind – was in Nederland 30,7 jaar, eveneens een Europees record.

De ontwikkeling die tot deze hoge leeftijden heeft geleid, begon in de jaren zeventig. Tot die tijd viel Nederland eerder op door zijn hogere vruchtbaarheid op *alle* leeftijden. Tegen het eind van de jaren tachtig lag de gemiddelde leeftijd bij eerste geboorte al anderhalf jaar boven het Europees gemiddelde. Sindsdien behield Nederland deze hoge positie in het klassement van oudere moeders (grafiek 15.5).

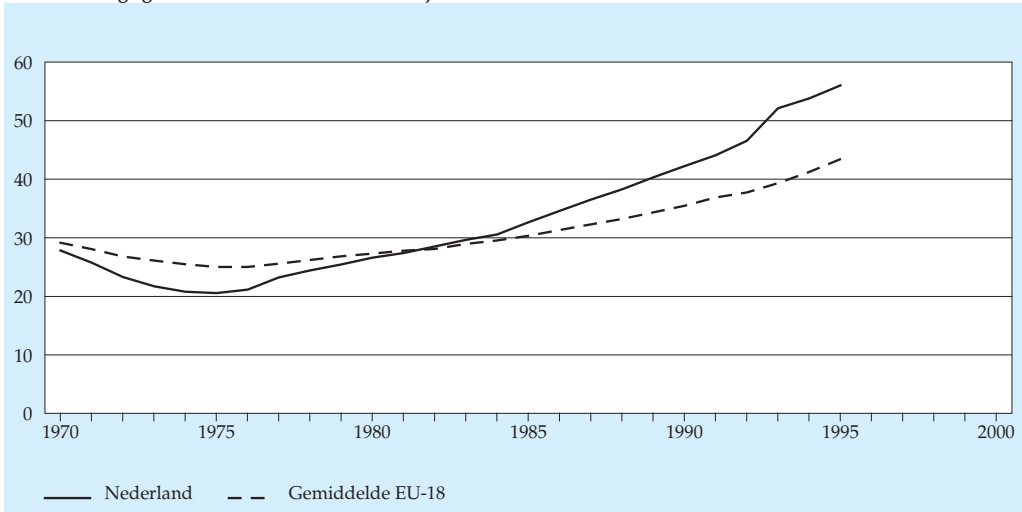
Het aandeel geboorten onder moeders van 30 jaar of ouder is steeds toegenomen (grafiek 15.6), mede omdat de Nederlandse vruchtbaarheid niet zo sterk is gedaald als elders. Nederland is echter al lang een land van oudere moeders. In 1950 behoorde het al tot de top in Europa (met cijfers voor dertien landen), toen bijna vijftig procent van de pasgeborenen een 30-plusser als moeder had. Inmiddels ligt dit aandeel boven de zestig procent, en aanzienlijk boven het Europees gemiddelde. Daarmee krijgen veel vrouwen tegenwoordig kinderen op een leeftijd waarop een verhoogd risico op primaire of secundaire steriliteit bestaat [6]. Het moederschap ligt nu enkele jaren boven de optimale gemiddelde leeftijd, met betrekking tot de gezondheid van zowel moeder als kind. De moedersterfte is vooralsnog zeer laag, maar de licht oplopende zuigelingensterfte trekt in toenemende mate de aandacht [9].

Uiteraard is het mogelijk laat aan kinderen te beginnen en uiteindelijk toch een groot gezin te hebben, als het uitstel tenminste niet al te lang duurt. Tweede en ook derde kinderen zijn in Nederland tamelijk gewoon, anders dan bijvoorbeeld in Italië, waar de gezinsomvang aanzienlijk minder variatie vertoont. Het geboortecijfer onder 35–39-jarige vrouwen is in Nederland nu tweënhalf keer zo hoog als twintig jaar geleden, en zelfs nog vijftig procent hoger dan het huidige geboortecijfer onder 20–24-jarige vrouwen.

15.5 Gemiddelde leeftijd van de moeder bij eerste geboorte

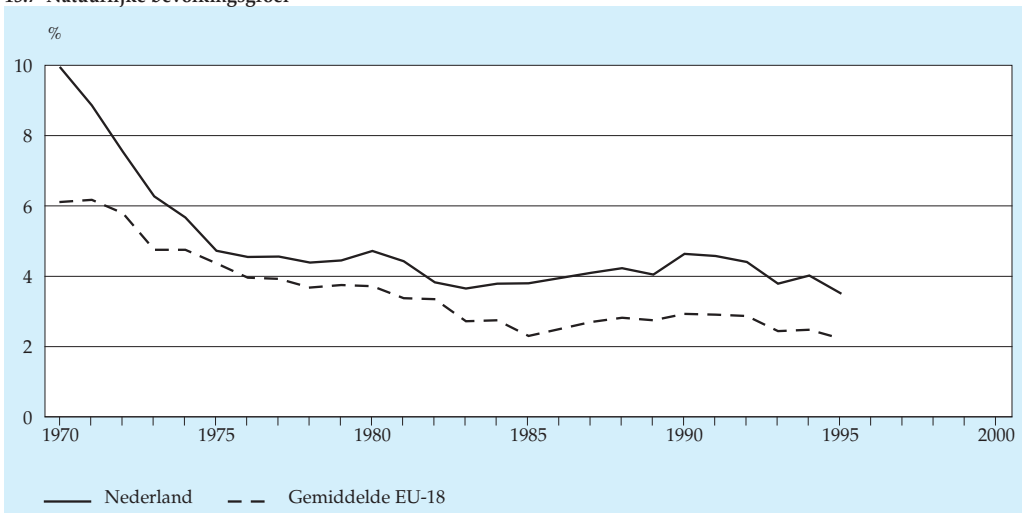
15.6 Percentage geboorten onder vrouwen van 30 jaar of ouder

Aanhoudende groei

Dankzij het tot voor enkele decennia aanhoudend relatief hoge geboortecijfer heeft Nederland nu een jeugdiger bevolking dan zijn bureu. In de afgelopen eeuw lag de bevolkingsgroei ver boven het Europees gemiddelde. Het aantal mensen nam met een factor drie toe, en het aantal huishoudens met een factor zes. Meer 'gemiddelde' landen als Duitsland en het Verenigd Koninkrijk groeiden met 70 procent. België

15.7 Natuurlijke bevolkingsgroei

kreeg, zoals hierboven beschreven, met een toename van slechts 50 procent een demografische achterstand ten opzichte van Nederland. De natuurlijke groei (geboorte minus sterfte) was in 1950 met 1,5 procent bijna twee keer het Europees gemiddelde.

Toen alles aan het eind van de jaren zestig veranderde, veranderde ook dit. Vanwege de jeugdige leeftijdsstructuur bleef de natuurlijke groei echter bovengemiddeld (grafiek 15.7), ook al gold dit, zoals we al zagen, niet voor het totaal vruchtbaarheidscijfer (grafiek 15.2). Bij deze natuurlijke groei komt nog een aanzienlijke aanwas ten gevolge van netto immigratie. Hoewel de publieke opinie een voortgaande sterke bevolkingsgroei niet gunstig gestemd is, hebben verschillende aangescherpte regels met betrekking tot immigratie de stroom immigranten niet kunnen indammen. In 2000 kwamen per saldo 54 duizend mensen naar Nederland, 14 duizend meer dan in het voorgaande jaar.

Grijze druk en sandwichgeneratie

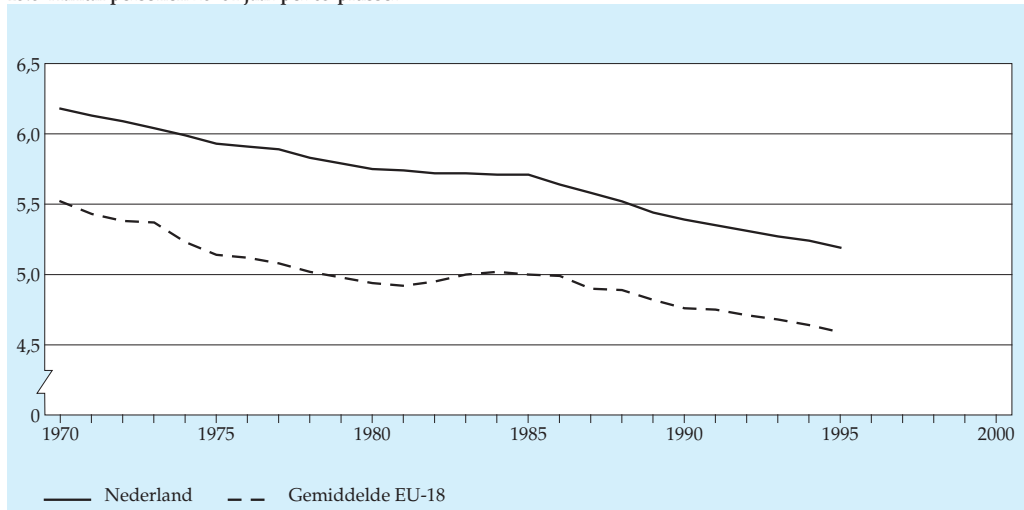
Omdat Nederland zo jong is, kent het een betrekkelijk geringe 'grijze druk' (omvang van de groep 65-plussers ten opzichte van het aantal 20–64-jarigen). Deze druk, die in tabel 15.1 en grafiek 15.8 is uitgedrukt als het aantal personen in de leeftijd 20–64 jaar per 65-plusser, bedroeg kort na de tweede wereldoorlog 8,1, tegen een gemiddelde van 7,1 voor Noord-Europa en 6,8 voor West-Europa. In de afgelopen halve eeuw behield Nederland steeds deze gunstige positie (grafiek 15.8). Voor de korte en middellange termijn betekent dit dat Nederland zich iets minder druk hoeft te maken over de kwestie van vergrijzing dan sommige buurlanden. Op de langere termijn zal een onveranderende lage vruchtbaarheid zorgen voor een bevolking met een leeftijdssamenstelling die niet meer zo gunstig afsteekt bij de rest van Europa. Volgens de meest recente CBS-bevolkingsprognose zal het percentage 65-plussers toenemen van ongeveer 14 in 2001 tot ongeveer 23 rond 2040 [46]. Pessimistischer nog is het beeld dat naar voren komt uit een eerdere internationale vergelijking van de grijze druk, waarbij overigens wel moet worden aangetekend dat het drukverlagend effect van immigratie toen nog sterk werd onderschat [30].

Een totaal vruchtbaarheidscijfer van ongeveer 1,6 leidt, bij het huidige sterftheniveau, op den duur tot een bevolking waarvan een kwart 65-plusser is. In een dergelijke bevolking zijn er voor iedere gepensioneerde ongeveer 2,5 potentieel werkzame personen, maar gezien arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en vervroegde pensionering mogelijk eerder 1,7. Het vruchtbaarheidscijfer zal waarschijnlijk echter weer iets toenemen. Nederlandse vrouwen hebben hun eerste kind verder uitgesteld dan alle andere Europese vrouwen, maar de 30-plussers zijn dit uitstel ook meer dan elders gaan inhalen. Het totaal vruchtbaarheidscijfer zal voor vrouwen geboren in de jaren zestig mogelijk op 1,85 uitkomen. Misschien wordt dit

naar Europese maatstaven vrij hoge cijfer nog verder verhoogd als het proces van uitstel gaat vertragen [56].

Waarschijnlijk ziet het beeld met betrekking tot de vergrijzing er in de toekomst desondanks weinig rooskleurig uit, omdat er ongetwijfeld ook verdere winst in levensverwachting zal worden behaald. De belasting van het economisch actieve deel van de bevolking zal hierdoor nog verder toenemen. Nederlandse onderzoekers hebben het over een 'sandwichgeneratie', een groep die overwegend bestaat uit vrouwen tussen 40 en 65 jaar met een dubbele zorgtaak: kinderen onder de 20 en één of meer ouders boven de 75. Een vijfde van alle 40–64-jarigen bevond zich in 1990 potentieel in deze situatie, oplopend tot een derde in 2040. Daarna zal deze generatie weer slinken. Aan alles komt dus een eind, al zal dit besef voor velen een schrale troost zijn.

15.8 Aantal personen 20–64 jaar per 65-plusser

Trouwen en scheiden

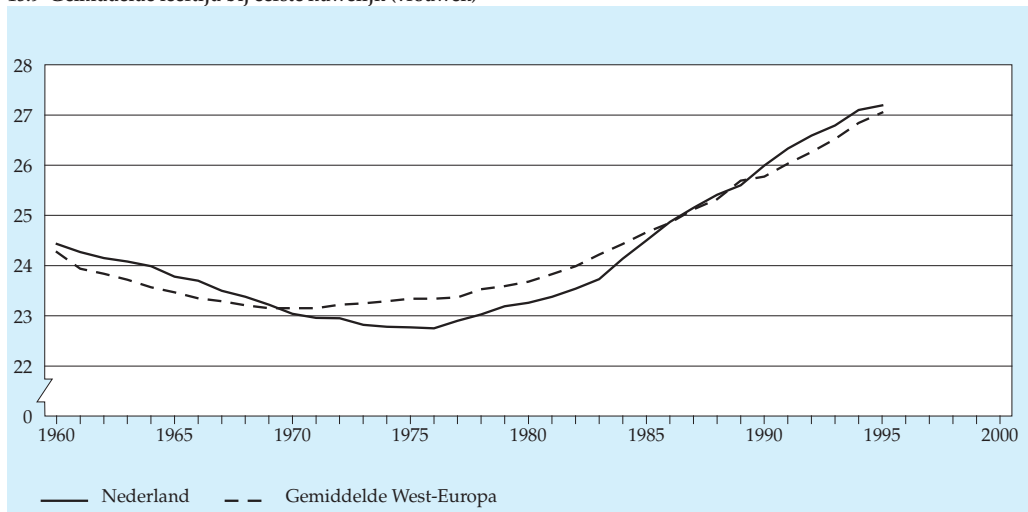
Binnen de uiteenlopende gezinspatronen van het hedendaags Europa [55] neemt Nederland een tussenpositie in. Trouwen zonder eerst te hebben samengewoond wordt uitzonderlijk, en samenwonen zonder te gaan trouwen steeds gewoner. In statistisch opzicht, althans, is er niets bijzonders aan het huwelijk in Nederland. De gemiddelde huwelijksleeftijd ligt iets lager dan elders in West-Europa, maar is wel gelijk aan het gemiddelde voor de Europese Unie. Noord-Europeanen zijn gemiddeld ouder als ze trouwen. Het huwelijk heeft er steeds minder aantrekkingskracht,

en in Zweden trouwt inmiddels nog maar een – overigens omvangrijke – minderheid. Het statistisch conformisme van Nederland bestaat, voor wat betreft het huwelijk, al lange tijd. Uitzondering vormde de periode van begin zeventig tot medio tachtig, toen relatief vroeg werd getrouwd (grafiek 15.9).

Huwelijken zijn in Nederland iets stabiel – of iets minder instabiel – dan het Europees gemiddelde, zoals we al zagen in tabel 14.3. De afgelopen tien jaar lijkt dit cijfer in Nederland en enkele andere West- en Noord-Europese landen te stabiliseren. De verscheidenheid in leefvormen is in Nederland echter inmiddels zo groot dat het jaarlijks aantal ongehuwde stellen dat uiteengaet het aantal echtscheidingen overtreft. Weliswaar is het aantal gehuwde stellen nog steeds aanzienlijk groter dan het aantal ongehuwde stellen, maar de laatsten hebben een veel grotere kans om uiteen te gaan. Mede hierdoor neemt het totaal aantal alleenstaanden sterk toe, al woont de meerderheid al binnen relatief korte tijd opnieuw samen [50].

15.9 Gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk (vrouwen)

Feitelijk immigratieland

Evenals andere West-Europese landen is Nederland van origine een emigratieland dat door omstandigheden in feite een immigratieland is geworden. De Nederlandse regering stimuleerde en subsidieerde vanaf de jaren vijftig tot 1992 de emigratie, gemotiveerd door de opvatting dat bevolkingsgroei problemen veroorzaakt. Over een langere periode bezien is er echter geen sprake geweest van een omvangrijke

netto emigratie, zoals andere landen in Noord- en West-Europa deze wél hebben gekend. Ook dit feit heeft bijgedragen aan de snelle bevolkingsgroei van Nederland. Net als elders is de netto immigratie nu hoog, vooral door de voortgaande instroom van gezinsherenigers en een toenemend aantal huwelijksmigranten. In het midden van de jaren negentig bedroeg de netto immigratie in Nederland 7 per duizend inwoners, rond het Europees gemiddelde: minder, per duizend inwoners, dan Duitsland, Oostenrijk en Denemarken, maar meer dan België, Zweden en het Verenigd Koninkrijk. In de afgelopen twee decennia heeft Nederland jaarlijks tussen 8 en 13 procent van de Europese instroom aan legale immigranten opgevangen, een netto toename van 657 duizend allochtonen sinds 1980.

Het huidige patroon van netto immigratie loopt binnen Europa sterk uiteen, met een opvallende afname in sommige landen (vooral Duitsland, als gevolg van retourmigratie van ontheemden uit de Balkan) en sterke toename in andere landen, zoals het Verenigd Koninkrijk. Sommige overheden, onder meer die van Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, schermen voorzichtig met een vermeende demografische noodzakelijkheid om voortgaande immigratie te rechtvaardigen. In Nederland is dit niet het geval, vermoedelijk deels omdat de Nederlandse demografen meermaals hebben duidelijk gemaakt dat het probleem van vergrijzing niet kan worden opgelost zonder een explosieve bevolkingsgroei te veroorzaken. In het vorige hoofdstuk zijn de schrikbarende gevolgen voor de bevolkingsomvang al uit de doeken gedaan.

Veel allochtonen, weinig buitenlanders

Een internationale vergelijking van trends met betrekking tot netto immigratie is buitengewoon lastig, zoals ook al bleek in het vorige hoofdstuk. Het is echter wel duidelijk dat de migratie richting Nederland naar Europese maatstaven fors is geweest. Als gevolg hiervan bedraagt het aandeel allochtonen in de totale bevolking inmiddels zo'n 18 procent, waarvan ongeveer de helft een niet-westerse achtergrond heeft. Het aantal buitenlanders, in de strikte zin van het woord, is vergeleken met andere landen echter opvallend laag. Het betrof in 1998 slechts 4,2 procent van de bevolking, minder dan de helft van het aandeel in Oostenrijk (9,1%) of Duitsland (8,9%). Deze ogenschijnlijke ongerijmdheid van veel allochtonen en weinig buitenlanders is het gevolg van een energiek beleid met betrekking tot naturalisatie, waardoor het aantal buitenlanders ongeveer even snel afnam als het aantal immigranten toenam. Een oppervakkige blik op de beschikbare statistieken geeft dan ook gemakkelijk een verkeerd beeld van de werkelijke situatie: in feite komt het aandeel allochtonen in de Nederlandse bevolking redelijk overeen met dat in Duitsland, waar de eisen met betrekking tot naturalisatie, zeker vóór de recente aanscherping van de Nederlandse regelgeving, veel strenger waren.

Multicultureel beleid

Het beleid dat de Nederlandse overheid voert met betrekking tot immigranten is opmerkelijk omdat het een uitgesproken multicultureel karakter heeft [68]. Het erkent etnische minderheden en hun specifieke rechten, en gaat daarin verder dan het Verenigd Koninkrijk waar multiculturaliteit meer heimelijk is aanvaard. Het beleid lijkt in de afgelopen jaren echter aan kracht te hebben ingeboet, vooral omdat de publieke opinie zich tegen maatregelen keerde die werden opgevat als privileges voor minderheden [21]. Wel is er nog sprake van het 'monitoren' van etnische minderheden met behulp van demografische gegevens.

Toch is er bepaald geen sprake van een geslaagde integratie van alle bevolkingsgroepen. Zo worden enkele van de hoogste werkloosheidscijfers in Europa gemeten onder enkele Nederlandse minderheden. In 1999 was het aandeel van de beroepsbevolking dat als werkloos stond geregistreerd aanzienlijk hoger onder Turken (18%) en Marokkanen (15%) dan onder autochtonen (2%).

Ook het gemengd huwelijk als maatstaf voor integratie laat een zeer divers beeld zien. Turken, Marokkanen en andere moslims trouwen overwegend binnen de eigen kring: negen van de tien Turken en Marokkanen hebben een partner met dezelfde achtergrond. Surinamers en vooral Antillianen daarentegen gaan veel vaker een gemengd huwelijk aan (zie ook hoofdstuk 4). Ook de verschillende scheidingskansen laten zien dat integratie niet eenvoudig is. Slechts één op de zeven huwelijken tussen twee autochtonen strandt binnen tien jaar, maar dit aandeel is aanzienlijk groter in het geval van gemengde huwelijken. Maar liefst driekwart van de huwelijken tussen een Turkse of Marokkaanse man en een Nederlandse vrouw houdt geen tien jaar stand [35]. Wel daalde aanvankelijk de hogere vruchtbaarheid van allochtone vrouwen betrekkelijk snel, in het bijzonder in het geval van Marokkaanse vrouwen. De laatste jaren is het verschil in vruchtbaarheid tussen niet-westerse allochtonen en autochtonen echter nauwelijks kleiner geworden [78].

Betrouwbaarder gids

Aan het begin van de 21e eeuw geeft Nederland een interessant beeld van de moderne Europese maatschappij. In veel opzichten behoort het, zoals we zagen, tot de doorsnee, met tamelijk gemiddelde niveaus van geboorte en sterfte, en met een immigratie die niet opvallend verschilt van die in andere Noord- en West-Europese landen. Bekijken we de situatie in detail, dan blijken er echter wel degelijk opvallende verschillen te zijn. Sommige van deze karakteristieke bevolkingskenmerken zijn erfenissen uit het verleden, zoals de tamelijk gunstige leeftijdsstructuur en de vrij hoge natuurlijke groei. Met het verstrijken van de tijd zal Nederland deze positie als Europees buitenbeentje geleidelijk verliezen. Met betrekking tot de leeftijdsstructuur van de vruchtbaarheid en de buitengewoon sterke

mate waarin de vruchtbaarheid geregeld wordt, is Nederland echter wellicht een gidsland. De zeer lage tienervruchtbaarheid zou zeer welkom zijn in andere Europese landen, en alle westerse bevolkingen lijken zich te begeven op het pad van zeer late vruchtbaarheid waarop Nederland de weg wijst. Het is nauwelijks voorstelbaar dat geboorten nog verder kunnen worden uitgesteld zonder dat een aanzienlijk deel van vrouwen het risico loopt de doorsnee-wens van twee kinderen niet meer te kunnen realiseren. Nederland bevindt zich dus dicht bij het *non plus ultra* waarna enig herstel van de (periode) vruchtbaarheidscijfers kan worden verwacht. Hoewel de ‘tweede demografische transitie’ min of meer is uitgevonden in de Lage Landen [57], gedragen de Nederlanders zich er zelf maar in bescheiden mate naar. Ze lopen, waar het samenwonen en scheiden betreft, zeker niet voorop, en hun buitenechtelijke vruchtbaarheid is betrekkelijk laag. Mocht het werkelijk zo zijn dat Scandinavië de rest van Europa in demografisch opzicht de weg wijst, dan zal die rest van Europa, en dus ook Nederland, nog aanzienlijke gedragsveranderingen laten zien. Maar zeker is dit allerm minst: demografische kenmerken kennen immers bepaalde regionale tradities. Sommige patronen die vandaag zo opvallend en karakteristiek zijn blijken – in een minder uitgesproken vorm – al een lange geschiedenis te hebben. Zeker gezien de weerstand die katholiek Europa biedt tegen nieuwe relatievormen, zou het wel eens zo kunnen zijn dat Nederland een betrouwbaarder gids is. Misschien is het ook een gids die de weg wijst naar een meer duurzame situatie, met het oog op de materiële en immateriële investeringen die tweede demografische transitie noodzakelijk maakt.

Conclusies

- Nederland is dichtbevolkt, maar er wordt niet bezuinigd op ruimtebeslag door te gaan samenwonen met familieleden. Het gemiddeld aantal personen per woning is voortdurend gedaald.
- De zuigelingensterfte is iets hoger dan in buurlanden. Dit heeft vooral te maken met de hogere leeftijd van de moeder bij de geboorte en het relatief grote aandeel allochtonen in de bevolking. Doordat meer vrouwen op hogere leeftijd een vruchtbaarheidsbehandeling ondergaan, neemt de kans op meerlinggeboorte, en daarmee de sterftkans, toe.
- De buitenechtelijke vruchtbaarheid ligt in Nederland beneden het Europees gemiddelde, ondanks de toename van het ongehuwd samenwonen.
- Het probleem van ongewenste zwangerschap heeft Nederland grotendeels onder de knie. Het percentage tienergeboorten is het laagste ter wereld. Ook het abortuscijfer is laag. In recente jaren is het aantal tienergeboorten overigens licht gestegen. De oorzaak ligt in de toename van het aantal allochtonen. De meerderheid van de tienermoeders is allochtoon.
- De huwelijken zijn iets stabielier dan in andere landen.

- Het aandeel mensen met een buitenlandse nationaliteit is vrij laag, maar dit komt door het grote aantal nationaliteitswijzigingen.
- Nederland voert een multicultureel beleid. Maar dit betekent nog niet dat er sprake is van een geslaagde integratie. De werkloosheid onder allochtonen is relatief hoog. Turken en Marokkanen sluiten weinig gemengde huwelijken.
- De Nederlandse demografie hoort in veel opzichten tot de Europese doorsnee. Het niveau van geboorte, sterfte en migratie is gemiddeld. Maar er zijn enkele opvallende verschillen. De leeftijdsstructuur is vrij jong, waardoor de natuurlijke groei (naar Europese maatstaven) hoog is. Dit is een erfenis uit het verleden die geleidelijk zal verdwijnen. Nederlandse vrouwen worden laat moeder. Andere landen lijken dit voorbeeld te volgen. De vruchtbaarheid is goed geregeld en er zijn weinig tienergeboorten. In dit opzicht is Nederland een gidsland. Het loopt echter niet voorop wat betreft ongehuwd samenwonen, scheiden en buitenechtelijke vruchtbaarheid. Hier lijkt Scandinavië een gidsrol te spelen. Desondanks is Nederland mogelijk een gids voor andere landen, gezien de weerstand in katholiek Europa tegen nieuwe relatievormen.

16. *Toet mem*

Peter Cuyvers

Een ander perspectief

De woorden 'toet mem' stammen uit mijn jeugd en hebben niets te maken met een belangstelling voor Egyptische vorstenhuizen, maar met familieleden uit zuidelijke streken. Deze zuiderlingen noemden een kopje een 'tas' en een pet een 'klak'. Pas op de middelbare school begreep ik dat het om woorden ging die we al lang geleden uit het Frans hadden geleend. De woorden 'toet mem' bleken dezelfde oorsprong te hebben, als samenvoeging van 'c'est tout la même chose', het is allemaal hetzelfde.

Toch houden voor mij deze woorden – uitgesproken door in krachtig zwart gehulde tantes na de bespreking van de wereldorde bij een begrafenis of bruiloft – een veel diepere betekenis dan het eenvoudige Nederlandse equivalent. Ze werden immers met grote stelligheid aan het einde van de conversatie gebracht en zonder uitzondering met instemming begroet. De ervaren tante had de geheimen van het leven doorgrond, zij liet zich niet meer gek maken door allerlei onzin. Het is allemaal hetzelfde, want er is altijd de menselijke natuur die ons parten speelt en ons steeds dezelfde spelletjes laat herhalen. Tante had haar eigen, inmiddels overleden echtgenoten meegemaakt en haar zoons en dochters, en zag nu haar kleinkinderen dezelfde moeizame of leuke vergissingen maken. Noodzakelijk en onvermijdelijk...

In dit hoofdstuk zal ik zeer bewust een sterk eenzijdig perspectief innemen ten aanzien van de demografische ontwikkelingen. Uitgangspunt is het 'toet mem' van tante. We zullen vooral kijken naar datgene wat ten opzichte van het verleden *niet* is veranderd. Wellicht levert dit een verfrissend perspectief op, na een aantal decennia waarin – althans volgens tal van trendwatchers – de revoluties elkaar steeds sneller opvolgen en het maatschappelijke tempo ons zowat de adem beneemt.

De weg naar vrijheid

Het is gangbaar om een verhandeling over de maatschappelijke omwentelingen die hebben plaatsgevonden te beginnen in de jaren zestig. Dat is immers het tijdperk van de 'culturele revolutie', die de ondergang inluidde van het traditionele, burgerlijke leefpatroon. Er kwam toen een einde aan de onverbreekelijkheid van het huwelijk, een groeiende groep vrouwen betrad de arbeidsmarkt en eiste gelijke rechten, en alternatieve leefvormen begonnen aan hun opmars. Deskundigen voor-

spelden dat we ons in de richting van een 'netwerksamenleving' zouden begeven, waarin niet langer het gezin maar het individu de fundamentele eenheid van de samenleving zou vormen. Vooral vanwege deze laatste voorspelling hebben sindsdien de groeiende aantallen alleenstaanden of eenpersoonshuishoudens ook een zeer sterke symbolische betekenis gehad als 'bewijs' van de veranderingen in de samenleving.

Maar de culturele revolutie had uiteraard nog meer dimensies. Een belangrijke kwestie vormde de *generatiekloof*: het ging immers om de jongere generaties die zich afzetten tegen de opvattingen en het leefpatroon van hun ouders. En het ging, meer in het algemeen, om *vrijheid* op alle fronten: vrijheid om seks te hebben buiten het huwelijk, om samen te wonen, om geen kinderen te nemen of om, als je ze wel had, te blijven werken en gebruik te maken van kinderopvang.

Geen beperkingen meer

Feit is dat de weg naar de vrijheid succesvol is afgelegd: iedere denkbare feitelijke of culturele beperking met betrekking tot het demografische gedrag van burgers is weggenomen. Het ongehuwd samenwonen is volledig gelijkgesteld aan het huwelijk en er is een apart registratiemodel gekomen voor degenen die, om wat voor redenen dan ook, *wel* wederzijdse verplichtingen willen aangaan maar *niet* willen trouwen. Voor paren van gelijk geslacht staan beide wegen, trouwen en registreren, open.

Het is van belang te constateren dat het hier gaat om het wegnemen van zowel juridische als culturele belemmeringen: de acceptatie van de alternatieven is zo algemeen dat inmiddels de overgrote meerderheid van de paren samenwoont voordat ze trouwen en de burgemeester van Amsterdam bij de opening van de Gay Games zijn stad in het openbaar tot 'Gay Capital of the World' heeft uitgeroepen. Ook alle andere aspecten van het traditionele huwelijks- dan wel gezinsmodel, met kostwinner en huisvrouw, zijn op geen enkele wijze meer bindend. Integendeel, het betaald werken van vrouwen is inmiddels een speerpunt van regeringsbeleid, en het is eerder zo dat moeders die *niet* deelnemen aan de arbeidsmarkt hun keuze moeten verantwoorden.

Ook de keuze om al dan niet kinderen te nemen is volledig vrij, net als de keuze om geen relatie aan te gaan of een bestaande relatie te beëindigen. Echtscheiding kan, als beide partners ermee instemmen, eenvoudig worden geregeld. Jongeren, ten slotte, hebben binnen het gezin al alle vrijheden, inclusief de toegang tot seks, die vroeger pas werden verworven bij het stichten van een eigen gezin. Kortom, alles wat een gezeten burger in de jaren vijftig voor 'zederverwildering' hield, is inmiddels volledig geaccepteerd. Zonder dat dit overigens tot de gevreesde verwildering heeft geleid.

Opmars der alternatieven

Betekent deze toegenomen vrijheid nu ook dat *alle* opties uit de jaren zestig zijn of zullen worden gerealiseerd? Deze vraag kan niet met een eenduidig ja of nee worden beantwoord. Een aantal zaken hebben zich, na een opvallende start, niet doorgezet. De commune, bijvoorbeeld, een van de alternatieven voor het traditionele gezin, heeft het in ons land nooit verder gebracht dan enkele duizenden stuks. Er bestaan nog wel 'woongroepen', maar die hebben hun revolutionaire status verloren; meestal gaat het om ouderen die, naast een particulier woongedeelte, beschikken over gemeenschappelijke voorzieningen.

De voorspelde vrije seksualiteit heeft het evenmin gered. Uit recente opiniepeilingen blijkt dat hedendaagse jongeren seks buiten de vaste relatie, nog steeds 'slipper-tje' of 'overspel' genoemd, zelfs sterker afkeuren dan hun leeftijdgenoten twintig jaar geleden al deden.

Het aantal echtscheidingen is daarentegen wel explosief toegenomen, en als gevolg daarvan ook het aantal eenoudergezinnen, stiefgezinnen en eenpersoonshuishoudens. Laatstgenoemde huishoudens maken inmiddels een derde van het totaal aantal 'leefeenheden' uit.

Ook het zelfstandig wonen na het uit huis gaan maakt deel uit van het moderne leefpatroon. Afgezien van jongeren met een orthodox-religieuze achtergrond trouwt vrijwel niemand nog vanuit het ouderlijk huis. Het kostwinnersgezin, ten slotte, heeft plaats moeten maken voor het tweeverdienersgezin: moederschap en werk sluiten elkaar niet langer uit.

Voor iemand die wil beweren dat het 'allemaal hetzelfde is gebleven' lijken er, kortom, weinig aanknopingspunten. Laten we de afzonderlijke hoofdstukken uit dit boek echter nog eens nalopen en iets specifieker analyseren wat zich heeft voorgedaan. Daarbij zullen we, conform de opzet van dit boek, de 'moderne' levensloop als het ware in kaart brengen en per onderdeel daarvan vaststellen in hoeverre er verschillen zijn opgetreden met de 'traditionele' levensloop.

De eerste stap

Bij de eerste demografische stap in de levensloop, het uit huis gaan, stellen we ons om te beginnen de vraag *waarom* jongeren op een bepaald moment uit huis gaan. Het antwoord daarop hangt in de meeste gevallen samen met praktische omstandigheden: de leeftijd waarop jongeren uit huis gaan, wordt vrij sterk bepaald door het gevolgde onderwijstraject. Naarmate het onderwijsniveau hoger is, neemt de kans op een verhuizing toe. Lang niet iedereen woont nu eenmaal dicht genoeg bij een hogeschool of universiteit. Verder zien we dat de belangrijkste schommelingen in de leeftijd van vertrek onder invloed staan van de economische conjunctuur. Hoe hoger de studiebeurs, hoe beter de mogelijkheden om bij te verdienen en hoe meer

de ouders kunnen bijdragen, des te groter de kans dat het vertrek eerder plaatsvindt. We zien dan ook dat de belangrijkste reden waarom sommige jongeren, in weerwil van hun wens om uit huis te gaan, nog bij hun ouders wonen, is gelegen in de hoge prijs van of de schaarste aan woonruimte. De grote meerderheid van de jongeren rapporteert overigens een probleemloze overgang van thuis naar uit huis, en is vol lof over de gezinssituatie die ze verlaten hebben. Het contact met de ouders blijft dan ook meestal zeer frequent [20], niet in de laatste plaats omdat veel kinderen nogal dicht bij hen in de buurt blijven wonen. Het laatste is relatief vaak het geval als het opleidingsniveau lager is en het uit huis gaan dus meer te maken heeft met het 'echt' zelfstandig worden door een baan of een vaste relatie.

Dit patroon, waarbij de fysieke afstand tussen ouders en hun uit huis gaande kinderen voor een deel bepaald wordt door zaken als opleiding en economie, is in feite zo oud als de wereld. In de lagere sociale milieus, waar men werkte als handarbeider in de stad of als knecht op het land, bleven de kinderen dicht bij huis en vonden ze vaak werk bij de boer of fabrikant waar hun ouders ook werkten. Zodra sprake was van wat meer scholing, zoals bij ambachtslieden, was het betrekkelijk gewoon dat kinderen naar een andere locatie gingen of zelfs rondreisden om bij 'meesters' het vak te leren. Het grootst was de afstand altijd al tussen ouders en kinderen die tot de maatschappelijke en culturele elite behoorden: in deze kringen was het niet ongebruikelijk om voor een of meer jaren het huis te verlaten voor een studiereis door Europa, alvorens een bruid te zoeken en zelfstandig te gaan wonen.

Succesvolle testfase

De levensfase die volgt op het uit huis gaan, is vanuit het perspectief van verandering versus stabiliteit zeer interessant. Het gaat namelijk om een 'nieuwe' levensfase die vroeger weinig voorkwam, omdat uit huis gaan samenviel met trouwen en kinderen krijgen. En vooral in deze levensfase zien we relatief veel eenpersoonshuishoudens, het vermeende symbool van de *individualisering*. Net als bij het uit huis gaan, blijkt hier echter de reden van alleen wonen redelijk ontnuchtend: men heeft (nog) geen partner. Niet voor niets kreeg het betreffende hoofdstuk in dit boek de titel 'Nog steeds liever samen'. Uiteindelijk kiezen maar liefst negentien van elke twintig vrouwen voor een relatie, en als die de eerste keer mislukt, ook weer voor een volgende. Of het nu gaat om samenwoners of om gehuwden die uit elkaar gaan, de meerderheid heeft binnen enkele jaren weer een nieuwe partner. En de meeste van al die relaties – zowel de eerste als de tweede – monden ook uit in een huwelijk: het samenwonen is in feite geen 'alternatief' voor het trouwen geworden, maar een 'proefhuwelijk'.

Daarbij kunnen we bovendien spreken van een redelijk succesvolle testfase. Bijna driekwart van de dertigers woont nog steeds samen met de eerste partner en er is in de loop van het traject duidelijk sprake van een verbeterende slaagkans. Het

ontbindingspercentage onder gehuwden is de helft van dat onder samenwoners, en dat onder mensen met kinderen weer bijna de helft van dat onder gehuwden zonder kinderen. Als we kijken naar het tegendeel van 'samen', het groeiende aantal eenpersoonshuishoudens dat zo bepalend is voor de beeldvorming rond individualisering, dan zien we dat het hier vooral gaat om *fRICTIE-ALLEENSTAND* [76].

Om het wat scherp te formuleren: alleen wonen doe je vóór, tussen en na het samenwonen, en bijna altijd onvrijwillig. Verreweg de grootste groep alleenstaanden bestaat uit oudere weduwen, voor wie het alleen-zijn bepaald geen zelfgekozen situatie is. De jongere alleenstaanden en degenen die hun relatie zagen stuklopen, geven vrijwel allemaal aan van plan te zijn ooit weer samen te wonen, al is dit percentage begrijpelijkerwijs wat kleiner onder degenen die al een of meer mislukte relaties achter de rug hebben. Door de bank genomen is het echter absoluut niet zo dat in de huidige maatschappij het alleen-zijn een serieus alternatief is geworden. En hoewel we dit niet met zekerheid kunnen zeggen, is het mogelijk een nog *minder* geaccepteerd alternatief dan het ooit was. In vroeger eeuwen bleef immers een veel groter deel van de bevolking ongehuwd. Vaak was een zekere mate van welstand of grondbezit nodig voor een huwelijk, en bleven de minder bedeelden 'inwonend familielid'. Zelfs vlak na de tweede wereldoorlog had nog bijna een kwart van de gezinnen in Nederland inwoning van familieleden of anderen [39]. Kortom, na het hoogtij van het huwelijk in de jaren vijftig en zestig zijn we weer teruggekeerd naar een normalere situatie.

Gezin houdt stand

Daarmee zijn we gekomen bij de *gezinsfase*. Ook hier zien we op het eerste gezicht grote veranderingen. Het geboortecijfer is sterk gedaald en het ouderschap is een flink stuk opgeschoven in de levensloop. Bovendien worden steeds meer kinderen buiten het huwelijk geboren.

Wat betekenen deze cijfers echter? Een nadere analyse, waarvoor we kunnen verwijzen naar hoofdstuk 5, laat zien dat hier geen sprake is van een 'zich afkeren van het gezin'. Dit blijkt vooral als we verschillende groepen vrouwen vergelijken, die we hier zullen aanduiden als 'traditioneel', 'modern' en 'ultramodern'. De traditionele groep start de samenwoonrelatie met een huwelijk en krijgt dan kinderen. De moderne groep woont eerst samen en trouwt pas kort voor of na de geboorte van een kind. Het duidelijkste verschil tussen deze twee groepen is de leeftijd waarop de vrouw haar eerste kind krijgt: de moderne groep is gemiddeld zo'n drie jaar ouder. Verder vertonen beide groepen eigenlijk heel weinig verschil wat betreft hun verdere relatie- en gezinsvormingspatroon. Hun aantal kinderen en percentage echtscheidingen zijn ongeveer gelijk.

In de (kleinste) groep van ultramoderne vrouwen is het patroon echter totaal anders. In hoofdstuk 5 worden ze niet voor niets een 'selectieve deelverzameling

van instabiele relaties' genoemd. In deze groep wordt niet getrouwd, worden zeer weinig kinderen geboren en loopt het ontbindingspercentage op tot zeventig. Het is vooral deze groeiende groep kinderloze vrouwen die zorgt voor de daling van het geboortecijfer.

Verder blijkt uit deze gegevens dat er nog steeds een zeer sterke koppeling bestaat tussen huwelijk en ouderschap, zowel in positieve als in negatieve zin. In positieve zin bestaat deze koppeling omdat de beslissing om kinderen te krijgen vaak in de tijd samenhangt met het besluit om te trouwen. In negatieve zin is er een koppeling omdat het in kinderloze relaties betrekkelijk vaak niet tot een huwelijk komt, en omdat deze relaties ook vaak niet standhouden.

Kinderen en huwelijk

Laten we nog iets verder ingaan op deze gegevens. Een belangrijk punt is het feit dat kinderen vrijwel altijd *binnen* een relatie worden geboren. Formeel is het aandeel 'onwettige' kinderen inmiddels weliswaar tot een kwart gestegen, maar het gaat daarbij vrijwel uitsluitend om kinderen van samenwonende paren. Driekwart van deze kinderen wordt later 'geëcht' doordat de ouders alsnog trouwen. Het percentage geboorten onder alleenstaande vrouwen is zeer klein, waarbij het bovendien vrijwel steeds gaat om tienermoeders: BOM-moeders zijn statistisch verwaarloosbaar.

Eigenlijk kunnen we, wat betreft de samenhang tussen huwelijk en ouderschap, stellen dat het alleen écht verbazingwekkend is dat er nog *zo weinig* buitenechtelijke kinderen worden geboren: de overgrote meerderheid van de paren woont immers voor het huwelijk samen. Frappant is dus vooral het gegeven dat twee derde van de ouders besluit om toch vóórdat er kinderen komen te trouwen. Aangezien vrijwel alle kinderen in Nederland gepland zijn, gaat het hier dus om een zeer bewuste keuze.

Als er binnen een relatie *geen* kinderen geboren worden, stijgt de kans op ontbinding zeer sterk. Van de groep vrouwen die ongeveer twintig jaar geleden begonnen aan hun eerste relatie, is slechts één op de twintig zonder kinderen bij dezelfde partner gebleven. Voor de vrouwen die wel bij hun eerste partner een kind kregen, was dit percentage hoger dan tachtig. Kortom, er is een weliswaar groeiende maar toch niet echt omvangrijke groep van 'ultramodernen', gekenmerkt door een sterk wisselend relatiepatroon en hoge kinderloosheid. Voor de overgrote meerderheid van de paren is gezinsvorming duidelijk het doel van de relatie. Het huwelijk fungeert voor de meesten als een daarbij behorende symbolische bevestiging van de wederzijdse verbondenheid. Het onderscheid tussen de twee grootste groepen, degenen die meteen trouwen en degenen die eerst samenwonen, is niet van doorslaggevende betekenis.

Liefst twee kinderen

Een andere belangrijke kwestie is *hoeveel* kinderen er komen. Ook hier zien we in feite een opmerkelijke stabiliteit in voorkeur en praktijk. Het gemiddeld kindertal van de vrouwen die kinderen krijgen ligt iets boven de twee. Dit getal is en blijft ook de *wens* van vrouwen: van generatie op generatie geeft de grote meerderheid aan het liefst twee kinderen te krijgen. Steeds meer vrouwen slagen daar ook in: het percentage gezinnen met twee kinderen is gestegen van dertig naar vijftig. Daarop volgt, naar orde van omvang, de groep gezinnen met drie kinderen. Niet meer dan een op de vijf à zes vrouwen laten het bij één kind. De reden dat dit aandeel de laatste jaren iets toeneemt, ligt vooral in het toenemende uitstel van het eerste kind, waardoor het niet meer komt tot een tweede. Maar liefst twee derde van de vrouwen met één kind had er liever twee gehad. Het één-kindgezin is daarmee in feite een nog minder gewenste optie dan kinderloosheid.

Ten slotte valt op dat de bevolking op dit punt steeds homogener wordt. Er bestaan nog wel verschillen tussen hoger en lager opgeleide vrouwen. Hoger opgeleide vrouwen kiezen iets vaker voor òf kinderloosheid òf een relatief groot gezin, lager opgeleide vrouwen iets vaker voor één kind. De verschillen zijn echter niet groot. De uitzonderingen in de bevolking, groepen die bewust kiezen voor grote tot zeer grote gezinnen, zijn tegenwoordig vooral te vinden bij (een deel van) de allochtone vrouwen en bij een deel van de protestanten. Nieuw is dit laatste verschijnsel allerm minst, want ook vroeger waren de echt grote gezinnen vooral te vinden in specifieke, sterk religieus geöriënteerde streken. Bij de allochtone bevolkingsgroepen zien we dat hun vruchtbaarheidspatroon zich over het algemeen vrij snel aanpast aan het autochtone patroon, waarbij de 'enclaves' met grote gezinnen uitzonderingen blijven.

Het optimale gezin

Als we nu naar deze patronen kijken, is er dan veel nieuws onder de zon? Onze kinderloosheid is alleen maar hoog in vergelijking met het niveau dat bestond in de jaren vijftig en zestig, ten tijde van de babyboom. Zo'n honderd jaar geleden bleef zelfs ongeveer een kwart van alle vrouwen kinderloos. De populariteit van het twee-kindgezin is evenmin een noviteit. De beeldvorming is in dit opzicht nogal vertekend door het veelvuldig gebruik van oude foto's van zeer grote gezinnen, maar dergelijke gezinnen zijn altijd uitzonderingen geweest. Afgezien van een specifieke periode zien we in de geschiedenis dan ook een sterke dominantie van het twee-kindgezin. De specifieke periode betreft het einde van de negentiende eeuw, toen de kindersterfte sterk ging dalen en het enige tijd duurde voordat geboortepatroon zich hieraan had aangepast. En hoewel ook de babyboom vaak wordt geassocieerd met grote gezinnen, ging het in feite slechts om een concentratie van

geboorten in een korte periode, vooral doordat er meer en jonger getrouwd werd. In feite bedroeg in de afgelopen eeuwen, of het nu gaat om het Brabantse Woensel in 1920, Leiden in de zestiende eeuw of het Rijnland in de twaalfde eeuw [10], de gemiddelde gezinsgrootte tussen de vier en de vijf personen, inclusief de inwonende familie- en personeelsleden. In deze zin lijkt er vandaag de dag eerder sprake van een steeds betere benadering van het klassieke optimum van twee kinderen per gezin, dan van een revolutionaire omwenteling. Mogelijk kunnen we zelfs stellen dat we inmiddels aan de andere kant van de balans zijn terechtgekomen. Het huidige geboortecijfer ligt niet alleen beneden het vervangingsniveau, maar hedendaagse vrouwen krijgen gemiddeld ook minder kinderen dan ze *zelf* zouden willen. Ooit was het dus lastig het aantal kinderen te beperken, nu is het lastig het gewenste aantal te halen. Een recente studie van de Nederlandse Gezinsraad [64] heeft laten zien dat daarbij tal van factoren een rol spelen: niet alleen de ontbrekende voorzieningen voor de combinatie van arbeid en zorg, maar ook de terughoudendheid van de mannelijk partner. Het lijkt er dus op dat het huidige uitstel van kinderen en het afstel dat daar voor een deel weer het gevolg van is, niets te maken heeft met keuzevrijheid of individualisering, maar alles met maatschappelijke omstandigheden zoals toegenomen opleidingsduur of ontbrekende infrastructuur.

Gezinsrelaties beter beoordeeld

De enige echt grote groep 'nieuwe' relatievormen in onze huidige maatschappij bestaat uit de eenouder- en stiefgezinnen die ontstaan na echtscheiding. Vroeger waren er ongeveer evenveel eenouder- en stiefgezinnen als nu, maar waren ze vrijwel altijd ontstaan door verweduwing. Deze ontwikkeling heeft ook een nieuwe situatie tussen ouders en kinderen met zich meegebracht. Er is immers een groot aantal kinderen dat geen of weinig contact meer heeft met een van beide ouders (meestal de vader), terwijl die ouder toch nog in leven is. Zoals blijkt uit de gegevens in hoofdstuk 9, gaat het daarbij om forse groepen: een kwart van de kinderen heeft na echtscheiding geen contact meer met de vader en nog eens een kwart heeft een slecht contact. Voor de ex-partners zelf liggen die cijfers overigens nog hoger: vier op de tien hebben geen contact meer en drie op de tien een slecht contact. Hier staat echter tegenover dat de gezinsrelaties die intact blijven een steeds betere beoordeling krijgen van de kinderen. De huidige generatie is voor 85% positief, de vorige 'maar' voor 75%. Uit hoofdstuk 8 kunnen we opmaken dat het hier als het ware gaat om een positief gevolg van echtscheiding. De reden van het hogere percentage tevreden ligt in het uitvallen van de ontevreden. Anders gezegd, vroeger bleven slecht functionerende gezinnen intact en voelden de gezinsleden zich niet prettig, nu worden de relaties ontbonden en komt er een nieuwe kans. Omdat de tevredenheid over tweede relaties niet veel lager ligt dan die over eerste relaties, treedt er per saldo een verbetering op in de leefsituatie.

Naar een nieuwe stabiliteit

Hoofdstuk 12, dat een relatief breed historisch perspectief kiest in de bestudering van de langetermijntrends in relatie- en gezinsvorming, begint met de constatering dat we verschillende demografische ontwikkelingen gedurende de afgelopen eeuw zouden kunnen opvatten als ‘diepgaande wijzigingen op weg naar een wezenlijk anders ingerichte maatschappij’. In de eerste helft van de eeuw gingen de levenslopen van burgers steeds meer op elkaar lijken, in de tweede helft ging de standaardlevensloop die daar het gevolg van was weer over in een zogenaamde keuzebiografie. De combinatie van economische mogelijkheden, individualisering en emancipatie zorgde voor een toename van de vrije beslissruimte van individuen. Het voert te ver om hier uitvoerig op de beschrijving en bewijsvoering in hoofdstuk 12 in te gaan, maar de bovenstaande analyse is in ieder geval een heel andere. Wat we naar mijn mening zien, is dat een aantal cruciale momenten in het leven van burgers zich in telkens net iets andere verschijningsvormen voordoen, maar dat de essentie van de zaak vrijwel identiek blijft. De fluctuaties in het moment waarop jongeren uit huis gaan zijn niet groot en de momenten voor jongens en meisjes komen zelfs dichterbij elkaar te liggen. Het eerste moment van samenwonen ligt op ongeveer dezelfde leeftijd, maar vindt in een iets andere vorm plaats (niet meer direct als huwelijk). Het verschil van ongeveer tien procent tussen degenen die vroeger en later geboren zijn voor wat betreft de eerste leefvorm na het uit huis gaan – vroeger meer samen, nu wat meer alleen – is niet echt indrukwekkend als we het toegenomen aantal jongeren dat gaat studeren verdisconteren. De grotere mogelijkheden om de relatie te verbreken hebben eerder een stabiliserend dan een destabiliserend effect, omdat uiteindelijk slechte relaties worden vervangen door goede. De meeste relaties zijn nog steeds voor het leven, en door de toegenomen levensverwachting duren ze dan ook langer dan ooit.

De mythe van individualisering en pluriformiteit

In feite, en daarmee komen we bij een belangrijke verklaring voor de *mythe* van de grote verandering, is de periode van de jaren vijftig en zestig buitengewoon atypisch geweest. De huidige vijftigers en zestigers hebben sowieso een jeugd gehad met bijzondere kenmerken. Hun ouders hadden actief de oorlog meegemaakt en de wederopbouw gestalte gegeven. Zij groeiden op in relatief kinderrijke gezinnen, kregen in economische zin veel ruimte, gingen massaler dan ooit studeren en verzetten zich vervolgens ook vrij massaal tegen wat zij inmiddels als een benepen burgerlijke cultuur hadden gedefinieerd. Een deel van hen althans: de meeste babyboomers gingen natuurlijk niet studeren, maar volgden een ‘normaler’ patroon van uit huis gaan en kinderen krijgen. Alleen waren de omstandigheden nog steeds relatief uitzonderlijk, met een overheid die door de bouw van huizen en diverse

fiscale maatregelen de vorming van (kostwinners)gezinnen zeer krachtig ondersteunde. Als we de huidige demografische cijfers met die voor de jaren vijftig en zestig vergelijken, dan lijkt het inderdaad of er heel wat 'teloor' is gegaan. Welbeschouwd is er echter slechts sprake van een terugkeer naar de waarden van de eerste helft van de eeuw (en de eeuwen daarvoor).

De tweede reden waarom de mythe van de grote verandering zich sterk kon verankeren, ligt in de felle ideologische strijd die werd gevoerd tussen de vertegenwoordigers van de protestgeneratie en hun voorgangers. Iedere afwijking van het standaardpatroon werd in dat gevecht al gauw gezien als een bewijs voor een revolutie (en in de jaren daarna als bewijs van verloedering). We hebben hier te maken met een discussie die niet alleen in Nederland is gevoerd. In navolging van de Amerikaanse onderzoeker Poppenoe [71] is vooral in de Verenigde Staten een stroom van publicaties gewijd aan de teloorgang van 'family values' en is deze kwestie door politici als Quayle en Bush, maar ook door Clinton en Blair overgenomen.

Meer en minder keuzevrijheid

Een van de kernbewijzen van Poppenoe ligt in de afname van het aantal burgers dat trouwt. Daarbij ziet hij echter twee zaken over het hoofd. De eerste is dat met het opschuiven van de huwelijksleeftijd het percentage gehuwden in de jongere leeftijdsgroepen automatisch daalt. De tweede is dat relaties van ongehuwd samenwonenden kwalitatief niet onder blijken te doen voor die van gehuwden. Met andere woorden, de kwantitatieve en kwalitatieve gegevens over de gezinsontwikkelingen rechtvaardigen absoluut niet de gedachte dat er door de bevolking minder in relatie en gezin wordt geïnvesteerd. Dezelfde relativering lijkt van toepassing waar het gaat om de interpretatie van de veranderingen in de afgelopen eeuw.

Wat er nog steeds aan de hand is, is heel eenvoudig: kinderen gaan uit huis zodra de omstandigheden dat vereisen of zodra ze zelf de wens en mogelijkheden hebben om zelfstandig te gaan wonen. Mannen en vrouwen willen vrijwel allemaal een vaste partner en (liefst) twee kinderen. De omstandigheden maken dat gemakkelijker of moeilijker, versnellen of vertragen het tempo waarin dat gebeurt. Vlak na de tweede wereldoorlog is dit proces zeer sterk versneld door specifieke omstandigheden. Nu, vijftig jaar later, begint de situatie langzaam maar zeker weer wat normaler te worden. Als we kijken naar de wensen en gedragingen van de bevolking, is er in feite sprake van een grote, nogal homogene middengroep en enkele kleine, afwijkende groepen. Enerzijds dus een groep die nog sterk traditioneel is, altijd trouwt en veel kinderen krijgt, anderzijds een groep die we 'ultramodern' genoemd hebben, zelden trouwt en weinig kinderen krijgt. Daartussenin zien we leefstijlen

die we op het spectrum tussen modern/traditioneel en traditioneel/modern kunnen plaatsen: het is allemaal niet echt uitgesproken.

Het is overigens maar zeer de vraag of er voor veel burgers wel zoveel te kiezen valt. Ze hebben toch eigenlijk het liefst zo snel mogelijk een stabiele relatie met een partner voor het leven en vervolgens twee kinderen. Die partner moet gezocht en gevonden worden, en zich ook nog bereid verklaren om mee te werken aan dat gezin. Die zoektocht moet plaatsvinden naast het volgen van opleidingen, maar vóórdát de vrouw te oud wordt om kinderen te krijgen. In vergelijking met de jaren vijftig is de keuzevrijheid toegenomen voor degenen die geen kinderen willen hebben, maar voor degenen die wel kinderen wensen is er juist sprake van een toenemend aantal eisen, wensen en daarmee samenhangende beperkingen.

Demografische achtbaan

Het is, in dit verband, interessant om af te sluiten met de observatie van de enige buitenlandse auteur in deze bundel, David Coleman. Hij noemt de Nederlandse situatie er een van 'non plus ultra'. Dat is geen verbasterd Frans zoals 'toet mem', maar zuiver Latijn, en het betekent dat we niet echt veel verder kunnen komen dan we nu al zijn. In Nederland is – daarin zijn we nog steeds een beetje een buitenbeentje – de situatie op het terrein van relatie- en gezinsvorming vrijwel volledig geliberaliseerd. Het staat iedereen vrij om al dan niet aan seks te doen, gehuwd of ongehuwd samen te wonen en in vrijwel elke denkbare leefsituatie kinderen te krijgen of te adopteren. Deze keuzevrijheid heeft echter geen extreme situatie opgeleverd maar een relatief traditionele. Het enige punt waarop we de keuzevrijheid nog zouden kunnen verbeteren, is de combinatie van werk en gezin. Dat zou, net als in Noorwegen het geval is geweest, tot een licht herstel van de vruchtbaarheid in de richting van het vervangingsniveau kunnen leiden. Iets meer kinderen dus in plaats van steeds minder. Nog een kleine stap en we zijn aan het eind gekomen van een cyclisch proces, van een demografische achtbaan die ons weer terugbrengt naar het beginpunt van demografische stabiliteit. Want uiteindelijk willen we (bijna) allemaal hetzelfde...

17. *Panta rhei*

Jan Latten

Geen onveranderlijke maatstaven

‘Vroeger was het wel anders’, zei mijn oma vaak in de tijd dat ik nog de lagere school bezocht. Kennelijk nam ze een maatschappelijke evolutie waar, al noemde ze dat niet zo. Op de middelbare school kreeg ik te horen dat anderen dit al veel eerder dan mijn oma hadden vastgesteld. De Griekse wijsgeer Heraclitus scheen, bij wijze van algemene stelling, immers al zo’n 2 500 jaar geleden de gedenkwaardige woorden ‘panta rhei’ te hebben gesproken, ‘alles is in beweging’.

De klassieke Griekse beschaving is uiteindelijk ten onder gegaan, en daarmee lijken de oude Grieken hun eigen stelling te hebben bewezen. Dat sommige mensen, ondanks een onmiskenbare historische evolutie en zelfs meerdere ingrijpende revoluties, desondanks menen dat alles hetzelfde blijft, heeft dus waarschijnlijk met andere zaken dan geschiedkundige feiten van doen. Voor een deel kan het te maken hebben met onze levensduur, die te kort is om de historische gevolgen van schijnbaar minieme veranderingen juist in te schatten. Historische perioden duren immers meestal langer dan een mensenleven. Middeleeuwers hadden nog geen weet van de Middeleeuwen, en zo is het ook onwaarschijnlijk dat onze achterkleinkinderen ons tijdperk als ‘modern’, laat staan ‘postmodern’, zullen aanduiden. Pas in hun tijd zal het historisch perspectief toereikend zijn om een treffende en duurzame naam voor ons tijdperk te kunnen bedenken.

Onze beperkte levensduur is echter niet het enige dat een goed perspectief verhindert, ook onze levenservaring speelt ons parten. Die is immers ons referentiekader, onze maatstaf voor goed en fout, een maatstaf die onlosmakelijk is verbonden met onze cultuur. Doen zich nieuwe feiten voor die volgens deze maatstaf niet goed zijn, maar kunnen we ze niet veranderen, dan neigen we ertoe de waarneembare werkelijkheid geleidelijk anders te definiëren. Wat eerst fout was wordt uiteindelijk goed, en waar we ons eerst voor schaamden wordt heel gewoon. Met andere woorden, onze betekenisgeving verandert. Om bij het onderwerp van dit boek te blijven: buitenechtelijke vruchtbaarheid was een kwart eeuw geleden nog een schande, nu is het trendsettend gedrag. Kortom, ook de wijze waarop we vorm geven aan onze behoefte aan seksualiteit, liefde en geborgenheid is cultureel bepaald.

De rol van de pil

In dit hoofdstuk wil ik, ondanks de obstakels die een goed perspectief in de weg staan, een poging wagen om de hier beschreven schijnbaar geringe veranderingen

in relatie- en gezinsvorming te duiden als onderdeel van een historisch en cultureel veranderingsproces dat onze eigen levensduur overschrijdt. Daartoe worden eerst, in grote lijnen, drie condities geschetst die in de afgelopen decennia belangrijke gevolgen hebben gehad voor onze samenleving, in het bijzonder voor de normen met betrekking tot relatie en gezin. Ten slotte zullen, uitgaande van deze condities, de mogelijke toekomstige ontwikkelingen worden beschreven. Evenals in het voorgaande hoofdstuk het geval was, kies ik bewust een eenzijdig perspectief ten aanzien van de demografische ontwikkelingen: uitgangspunt is het 'vroeger was het wel anders' van oma.

De eerste van de drie condities betreft de revolutie rond anticonceptie, in het bijzonder de komst van de pil. De introductie van dit voorbehoedmiddel mogen we gerust een revolutie noemen. Na honderdduizenden jaren heeft de mens immers de natuur gefopt: seks leidt, als we dat niet willen, met grote zekerheid niet langer tot nageslacht. Deze effectieve mogelijkheid tot anticonceptie, aangevuld met morning-afterpil, abortus en sterilisatie, luidde volgens tal van demografen de tweede demografische transitie in [57,49]. De gevolgen hiervan zijn nu al duidelijk zichtbaar en zullen ook in de nabije toekomst onze samenleving fors beïnvloeden. Onze vruchtbaarheid bevindt zich al bijna drie decennia lang beneden het vervangingsniveau, waardoor de bevolkingsaanpak sterk gaat veranderen.

Minstens even belangrijk is het feit dat deze ontwikkeling heeft bijgedragen aan het overboord gooien van oude normen rond goed en fout op terrein van seksualiteit en het aangaan van relaties en gezinsvorming. De – vooral restrictieve – normen voor het in goede banen leiden van biologische driften verloren hun functie en werden overbodig. Voor jonge mensen lijkt seks, gechargeerd, een vrijetijdsbesteding te zijn geworden, los van voortplanting en niet zelden los van een vaste relatie. De nieuwe normen zijn inmiddels in volle omvang en onverhuld zichtbaar. Vrijwel dagelijks toont de televisie seks die onmiskenbaar losstaat van een al dan niet duurzame relatie en van voortplanting.

In situaties waar wèl kinderen worden gewenst – daarover gaan andere TV-programma's – kan eventueel de medische techniek worden ingeschakeld. Zo hebben we in de afgelopen jaren alles kunnen leren over IVF, zaaddonatie, draagmoederschap en zelfs over de verkoop van eicellen via internet; zaken die we deels als statistisch verwaarloosbaar zouden kunnen wegwijsen, maar die wel degelijk blijken geven van een voortgaande verandering van onze normen. Kinderen krijgen is dus een keuze geworden die moet concurreren met allerlei andere levensdoelen. Driekwart van de hedendaagse stellen vindt dat kinderen er *niet meer vanzelfsprekend* bijhoren en dat ze de vrijheid beperken. Het accent in een relatie is hierdoor verschoven naar de relatie zelf.

Het verdwenen hiernamaals

De tweede conditie is het feit dat voor velen het hiernamaals is verdwenen. Een eeuw geleden, toen ons land nog een vrijwel volledig godsdienstig, christelijk land

was, speelde het hiernamaals voor slechts één op de vijftig landgenoten [11] geen rol in de zingeving van het bestaan. De overgrote meerderheid was dus vooral op aarde om na de dood gelukkig te worden, een doelstelling die onder meer door soberheid en hard werken kon worden gerealiseerd. Zelfdiscipline en spaarzaamheid waren belangrijker dan genieten en consumeren, een calvinistische levensinstelling die het kapitalisme zeer ten goede kwam.

Voor de laatste decennia is hierin grote verandering gekomen. Vier op de tien inwoners van Nederland rekenen zich, naar eigen zeggen, niet tot een kerkelijke gezindte [11]. De loop der dingen wordt veel meer gezien als iets dat wordt bepaald door eigen wil of evolutie, maar nauwelijks nog door een hogere macht. Over een mooie plek in het hiernamaals maakt men zich waarschijnlijk steeds minder druk. Vooral veel jonge mensen leven voor een hemel op aarde, als het moet op de pof. De kerkgang maakt plaats voor funshoppen op zondag. Het is niet moeilijk om ons land te zien als een permanente kermis: street parades, dansfestijnen, zomercarnaval, wintercarnaval, er is altijd wel een feest.

De opkomst van een 'hedonistische' waardenoriëntatie (plezier maken, van het leven genieten en nieuwe dingen beleven) is hieraan niet vreemd. Zeven op de tien Nederlanders vonden medio jaren negentig genieten van het leven erg belangrijk. Daarmee bezet een hedonistische waardenoriëntatie al enige tijd met grote voor-sprong de eerste plaats onder een aantal onderzochte waardenoriëntaties [25]. De betekenis van een goddelijke wil is dus afgenomen, niet alleen waar het gaat om het krijgen van kinderen.

Het effect van de arbeidscultuur

De derde conditie betreft de veranderde betekenis van arbeid in ons leven. Nog maar enkele decennia geleden had slechts een relatief klein deel van de vrouwen een betaalde baan, zeker onder de vrouwen met jonge kinderen. Voor de meeste mensen waren mannenwereld en vrouwenwereld gedurende zes dagen per week strikt gescheiden. In korte tijd is de arbeidsparticipatie van vrouwen echter sterk gestegen. De huismoeder is, zoals we zagen in hoofdstuk 12, desondanks nog lang niet verdwenen, evenmin als een overwegend traditionele taakverdeling tussen man en vrouw. De stijging van de arbeidsparticipatie is evenwel zo groot geweest dat de invloed van de arbeidswereld op de ervaringen van vrouwen spectaculair moet zijn toegenomen. Zeven op de tien vrouwen van 25–39 jaar hebben momenteel een betaalde baan, tegen twee op de tien veertig jaar geleden. In de leeftijdsgroep 25–44 jaar telt ons land momenteel 1,7 miljoen werkende vrouwen, naast 2,4 miljoen werkende mannen. De nieuwe generaties vrouwen hebben dus veel meer dan vroeger te maken met de normen en waarden die gelden in de moderne economie of arbeidscultuur. Jonge vrouwen zijn economisch onafhankelijker geworden. Jonge

mannen daarentegen hebben een steeds groter deel van hun aantrekkelijkheid als kostwinner verloren.

Tegelijkertijd is ook het karakter van de arbeid zelf veranderd. De dienstverlening is de grootste arbeidssector geworden. De opleidingseisen liggen hoger dan voorheen en er wordt steeds meer waarde gehecht aan communicatie, efficiency en flexibiliteit. De binding tussen werkgever en werknemer is rationeler en minder langdurig, een cultuur waarin de uitzendbranche floreert. Een gebrek aan vanzelfsprekende binding, ontstaan door gezamenlijke arbeidservaringen, wordt gecompenseerd door georganiseerde teambuilding

De Amerikaanse socioloog Sennet [77] meent dat het karakter van de moderne mens wordt beïnvloed door de huidige arbeidscultuur. Deze moderne mens heeft minder binding met werkplek en werkgever, en heeft een onrustige arbeidshistorie. Hierdoor ontstaat een soort flexibel maar doelloos drijven, volgens hem het meest kenmerkende element van onze moderne westerse samenleving. 'Hoe beslissen wij wat van blijvende waarde is in onszelf, in een samenleving die ongeduldig is, die zich alleen op het moment richt? Hoe kan men doeleinden op een lange termijn nastreven in een economie waarin het alleen om de korte termijn gaat?', aldus Sennett.

Tussen de effecten van pil, een verdwijnend hiernamaals en de moderne arbeidsmarkt bestaan duidelijke raakvlakken. Zowel anticonceptie, moderne economie als secularisering leggen de nadruk op het *hier en nu*, op genieten in plaats van op uitgestelde behoeftebevrediging. De pil maakt het ook nog eens mogelijk deze periode van genieten tot ver in de dertig te verlengen. Dit alles behoort inmiddels tot onze cultuur, en het is wellicht om deze reden dat Felling en anderen hebben gesignaleerd dat Nederlanders in de afgelopen jaren iets minder belang zijn gaan hechten aan de traditionele verbanden van gezin, huwelijk en kinderen. Tegelijkertijd zouden ze sterker georiënteerd zijn geraakt op het eigen beroep, op de eigen carrière en op financiële en maatschappelijke zekerheid, en zouden ze meer belang zijn gaan hechten aan de vrijheid om zonder beperkingen te genieten van het leven [25]. Een dergelijke cultuurverandering moet dus wel zichtbaar zijn in de manier waarop we omgaan met relaties, kinderen en gezin.

Bruiloft niet langer overgangsrитуeel

In hoofdstuk 2 zagen we dat de leeftijd waarop jongeren het ouderlijk huis verlaten enigszins fluctueert met hun financiële mogelijkheden, en dat ze bij hun vertrek nu ongeveer even oud zijn als dertig jaar geleden. Slechts een kwart van de variantie in deze leeftijd bleek te kunnen worden verklaard aan de hand van opleiding of financieel-economische aspecten. Minder direct meetbare zaken spelen kennelijk een grotere rol. Daarbij kunnen we denken aan culturele betekenisgeving, en zien

we dat de betekenis van het uit huis gaan, als markering van de transitie naar volwassenheid, duidelijk aan waarde heeft ingeboet.

Vooraf in traditionele culturen bestaat er nog een uitgebreid ritueel rond de overgang van jeugd naar volwassenheid. Erg expliciet is, voorzover bekend, een dergelijk ritueel in ons land nooit geweest, maar in zekere zin fungeerde hier, tot ver na de tweede wereldoorlog, de huwelijksdag nog als overgangsritueel. Tot die dag woonden de aanstaande gehuwden doorgaans bij hun ouders, een omstandigheid die in veel gevallen een buitenechtelijke, dus ongewenste, zwangerschap voorkwam. Vanaf de huwelijksdag kon het adjectief 'ongewenst' worden geschrapt. Ouderschap gold immers als vanzelfsprekend in een goed huwelijk.

Dit duidelijk afgebakende moment van volwassenwording, inclusief een door staat en kerk bekrachtigd overgangsritueel, bestaat vrijwel niet meer. Nog maar één op de tien jongeren stapt vanuit het ouderlijk huis in het huwelijksbootje. Alleen in plaatsen met een hoog aandeel orthodox-gereformeerden, zoals Urk en Genemuiden, trouwt meer dan de helft nog vanuit huis [74]. Voor hen bepalen godsdienstige normen nog grotendeels de levensloop.

Een vaag traject naar volwassenheid

Het verdwijnen van dit overgangsritueel kan dus met secularisering, maar ook met pil en arbeidsmarkt in verband worden gebracht. Een strenge koppeling van seks en huwelijk was door de beschikbaarheid van effectieve en betrouwbare anticonceptie immers niet langer nodig om een buitenechtelijke zwangerschap te vermijden. Het proces van volwassenwording kon daarmee, ook in dit opzicht, diffuser worden. Voor veel ouders was de wetenschap dat hun al dan niet thuiswonende dochter niet ongewenst zwanger zou raken een grote geruststelling, waardoor ze de teugels van de ouderlijke controle konden laten vieren.

Ook het feit dat steeds meer jongeren steeds langer onderwijs volgen, heeft bijgedragen aan de toegenomen kloof tussen biologische en maatschappelijke volwassenheid. Jongeren hoeven echter niet meer, zoals vroeger, te wachten op het moment van maatschappelijke volwassenheid om hun biologische behoeften te kunnen bevredigen, en bovendien hoeven ze vaak niet meer te wachten tot de dag waarop ze op kamers gaan. Ook anderszins kunnen ze meer dan vroeger in het ouderlijk huis een eigen leven leiden. Nooit eerder stonden hun materieel welzijn en hun privacy er zo goed voor, en ook voor hun eigen dag- en nachtritme hoeven ze het huis niet uit. Naarmate ze ouder worden, leven ze steeds meer als 'single' bij hun ouders in. Het uit huis gaan krijgt daarmee steeds meer het karakter van een overgang naar een andere woonruimte, zonder dat dit noemenswaardige gevolgen heeft voor het sociaal gedrag. In feite is het soms nauwelijks meer dan de verplaatsing van een eigen kamer naar een andere plek.

Omdat meer dan de helft van de jongeren eerst zonder partner zelfstandig gaat wonen, is dit vertrek geleidelijker geworden. Het contact met de ouders blijft frequent, niet alleen omdat moeder de was wel wil blijven doen, maar ook, zoals bleek in hoofdstuk 2, omdat de meesten goede herinneringen hebben aan de sfeer thuis. Het vertrek is bovendien allesbehalve onherroepelijk. Zo zijn er in 1999 weliswaar 227 duizend jongeren uit huis gegaan, maar zijn er ook zo'n 37 duizend 'boemerangkinderen' weer teruggekeerd [73]. Het gevolg van dit alles is het ontstaan van een vaag, individueel vormgegeven traject naar volwassenheid, zonder eenduidige markeringen en zonder overgangsritueel.

Zelfredzaamheid voorop

De diffuse overgang naar volwassenheid uit zich ook in het grotere aantal 'demografische stappen' in de gemiddelde levensloop. Zo is er, nu uit huis gaan niet meer wordt bepaald door het huwelijk, de fase van alleenwonende jongere ontstaan. Voor veel twintigers is dit vooral een voortzetting van de fase van thuiswonende jongere, zoals we hierboven zagen. Mede als gevolg van de emancipatie, onder meer op het gebied van onderwijs, bevinden ook de vrouwelijke twintigers zich steeds langer in deze fase op weg naar maatschappelijke volwassenwording. Waar in de jaren vijftig, bijvoorbeeld, drie jaar huishoudschool vaak nog voldeed, is nu een hbo-opleiding diëtetiek gewenst. Die langere studieduur geeft ook meer tijd voor een weloverwogen keuze van een partner, en in het bijzonder voor de beoordeling van diens sociale kwaliteiten.

De huidige trend heeft dus, zou je kunnen zeggen, parallellen met een EHBO-cursus: eerst je eigen veiligheid zeker stellen. Deze trend richting zelfredzaamheid hangt uiteraard ook samen met het besef dat zelfs een 'ideale' partner geen garantie meer geeft voor het leven.

Hoewel ook jongeren nog steeds liever samen zijn (hoofdstuk 3), blijkt dit steeds minder vaak uit hun feitelijke situatie. Hun ideaal van samenzijn moet kennelijk wachten tot ze, na het bereiken van voldoende economische en maatschappelijke zelfstandigheid, naar een gelijkwaardige partner kunnen gaan zoeken. Deze zoektocht houdt, meer dan vroeger, de nodige experimenten in, maar door de opgeschroefde kwaliteitseisen leidt 'trial' ook vaker tot 'error'. Zoals blijkt uit hoofdstuk 3 is daardoor het aandeel jongeren met een tweede of volgende partner gestegen, zodat het aantal mijlpalen in de relatiegeschiedenis van deze leeftijdsgroep is toegenomen. Ook in deze fase zijn de transities dus minder onomkeerbaar. Zoals boemerangkinderen weer kunnen terugkeren naar een status als thuiswonende jongere, zo kunnen samenwoners weer terugkeren naar hun ouders of naar een bestaan als 'single'.

Meer relatieverbrekingen

De toegenomen individuele betekenisgeving waarmee een moderne relatie te maken heeft, leidt ook steeds vaker tot een permanente evaluatie van de kwaliteit van die relatie. Dit houdt in dat de kans dat deze evaluatie negatief uitvalt voortdurend aanwezig is, zeker als er nog geen kinderen zijn. Zolang er nog onvoldoende zekerheid is verkregen over de slagingskansen van een 'proefhuwelijk', zal het eerste kind dan ook worden uitgesteld. Deze uitgestelde vruchtbaarheid heeft bovendien gevolgen voor de kans dat de relatie uiteenvalt. Voor hoog opgeleide vrouwen is deze kans groter (zie hoofdstuk 8), hetgeen waarschijnlijk niet alleen samenhangt met hun grotere economische zelfstandigheid, maar ook met het feit dat er, vanwege hun uitstel van moederschap, minder vaak een kind in het spel is.

Mede gezien het nog steeds stijgende opleidingsniveau zal ook in de toekomst sprake zijn van een toenemende 'cultuur' van relatieverbreking, vooral waar het ongehuwde relaties betreft. Van de huidige generatie Sarahs hebben op vijftigjarige leeftijd nog maar twee op de drie een bestendige relatie. Sommigen van hen zullen ook na hun vijftigste de relatie nog verbreken. Deze cijfers laten zien hoe 'gewoon' echtscheiding is geworden. In de komende tien jaar zullen wellicht een miljoen gezinsleden betrokken zijn bij een echtscheiding, doorgaans een emotioneel ingrijpende ervaring. Daarbij komt nog een groot aantal samenwonenden die uit elkaar gaan, een cijfer dat naar schatting even groot is als dat van de opbrekende echtscheidingen. Het aantal alleenstaande dertigers en veertigers zal dan ook verder blijven toenemen: over tien à twintig jaar zal ongeveer een kwart van de mannen in deze leeftijdsgroep alleenstaand zijn en tot de 'exen' behoren.

De groep van de alleenstaanden zal toenemen van 2,3 miljoen nu naar 3,4 miljoen over ruim dertig jaar. Het aantal paren zal nauwelijks veranderen, maar het betreft wel steeds vaker samenwonenden en tweede relaties. Bij een kwart van de huwelijken is nu al een of beide partners eerder gehuwd geweest. Het huwelijk is dus minder voor het leven, en dit geldt nog sterker voor het samenwonen. In deze wereld vol exen zal 'repartnering' een belangrijk fenomeen worden. De relatiesmarkt beperkt zich steeds minder tot jongeren en wordt steeds meer bezocht door alle leeftijden.

Duurzame relatie en ouderschap

Door de toegenomen kwetsbaarheid van relaties is ouderschap minder afhankelijk geworden van een duurzame relatie. Het aandeel kinderen dat buiten het huwelijk wordt geboren bedraagt inmiddels een kwart en neemt snel toe. Het gezin bestaat nog steeds, maar het heeft wel een ander karakter gekregen. Het 'Caraïbische patroon', het gezin zonder (thuiswonende) vader, zou zich wel eens in een westers jasje kunnen aandienen. De verschillende voorwaarden zijn immers aanwezig:

economische zelfredzaamheid van vrouwen, mogelijkheid van naamgeving in moeders lijn en toenemende faciliteiten voor kinderopvang. Zo gezien wordt de samenleving geschikt gemaakt voor het alleenstaand ouderschap. Nu de procreatieve gevolgen van de nieuwe levensloop voor de gemeenschap duidelijk worden, zou de waarde die de samenleving toekent aan het opvoeden van kinderen wel eens kunnen toenemen. Schaars goed stijgt immers in waarde.

Toenemende breekbaarheid van relaties, meer buitenechtelijke kinderen en lossere banden tussen biologisch en feitelijk ouderschap dwingen tot nieuwe opvattingen. Zo wordt het co-ouderschap na een scheiding belangrijker. Begin jaren negentig werd in slechts een op de zes echtscheidingen waarbij minderjarige kinderen waren betrokken, het gezamenlijke ouderlijk gezag gehandhaafd. Aan het eind van het decennium was dit al in driekwart van dergelijke echtscheidingen het geval [12].

Ook een zaaddonor kan, indien bekend, worden betrokken bij de opvoeding van het kind van een onvruchtbaar paar, van vrouwelijke partners of van een alleenstaande moeder. Nieuwe varianten van samenleven doen zich voor, waardoor biologisch en sociaal ouderschap vaker los van elkaar komen te staan. Het zijn uiteraard situaties die minder frequent voorkomen dan 'gewone' situaties, maar het zijn ook geen losse incidenten meer. Het maatschappelijk draagvlak voor deze nieuwe samenlevingsvormen neemt toe.

Nieuwe ontwikkelingen, nieuwe normen

Medisch-technische ontwikkeling maken, of we dit nu willen of niet, steeds meer mogelijk. Ze beïnvloeden ook gaandeweg onze normen. De huidige ophef rond het klonen van mensen luidt, naar mijn mening, slechts een nieuwe etappe in van een internationale discussie over voortplanting en ethiek. Ook nu weer zal er waarschijnlijk een toepassing uit de bus komen die weer onverwachte mogelijkheden biedt, mede op het terrein van gezinsvorming. De bijbehorende nieuwe normen zullen ongetwijfeld anders zijn dan we nu denken.

Alleen al gezien de snelle medisch-technische ontwikkelingen zou het naïef zijn te denken dat er een stabiele situatie is bereikt met betrekking tot relatie en gezin, of dat er ooit zo'n situatie is geweest. Na de officiële acceptatie van het ongehuwd samenwonen door overheden en instanties, volgden onder meer de partnerschapsregistratie in 1998 en de openstelling van het huwelijk voor partners van gelijk geslacht in 2001. Wettelijke regelingen zijn steeds meer sekseneutraal geworden, een ontwikkeling die ook in andere westerse landen zichtbaar is. Maar ook kinderloze stellen hebben bestaansrecht gekregen, omdat de relatie het geluk, en niet langer kinderen, als hoofddoel heeft.

Toekomstige condities

Wat kunnen we met betrekking tot de eerder genoemde condities in de toekomst verwachten, en welke gevolgen zal dit hebben voor relatie- en gezinsvorming? Scenarioberekeningen van het CBS en het CPB suggereren dat steeds meer vrouwen in de komende jaren hun leven op betaald werk zullen instellen, en dus op economische zelfstandigheid. In ieder scenario benadert de arbeidsparticipatie van vrouwen steeds meer die van mannen. Het valt dan ook te verwachten dat dit de verdere verspreiding zal bevorderen van het waardepatroon dat Felling aanduidt als 'burgerlijk economisch'. Daarbij vereist het karakter van de economie vooralsnog een gerichtheid op flexibiliteit, ongebondenheid, rationaliteit zonder langetermijnperspectief en oriëntatie op het hier en nu.

Welke rol zal de voortschrijdende medische technologie gaan spelen? De eerste vrouwen die de pil gingen gebruiken zullen zichzelf straks, als ze oma zijn geworden, voor slechts twee derde door kleindochters hebben vervangen. Het is dan ook niet uitgesloten dat er een maatschappelijke bewustwording zal ontstaan rond deze schaarste aan baby's, en dat het krijgen en verzorgen van kinderen een maatschappelijke herwaardering zal beleven. De toenemende mogelijkheden voor kinderopvang en de plannen met betrekking tot zorgverlof kunnen in deze zin ook worden opgevat als een indicatie van een groeiende maatschappelijke ondersteuning van individuele zorg en opvoeding. Deze herwaardering zal overigens, vanwege toenemende vergrijzing en informalisering van gezinsrelaties, de zorgverlening in het algemeen kunnen betreffen.

Een nieuwe zuil

De secularisering, ten slotte, zal verder toenemen [4], maar er is daarbij sprake van een ontwikkeling die sterk door de bevolkingssamenstelling wordt bepaald. Nederland blijft een immigratieland [2]. De autochtone bevolking zal na 2010 gaan krimpen, van 13,2 miljoen in 2010 naar 12,1 miljoen in 2050. De niet-westers allochtone component zal echter bijna verdrievoudigen (van 1,4 miljoen naar 3,9 miljoen). Binnen de krimpende autochtone bevolking zal, volgens het SCP, het aandeel gesecculariseerden verder toenemen. De allochtone bevolkingsgroep zal daarentegen slechts in beperkte mate seculariseren. Vooral onder islamieten is er nauwelijks sprake van een met de generaties toenemende secularisering [1,4]. Een belangrijk deel van de bijna vier miljoen niet-westerse allochtonen zal dientengevolge een islamitische achtergrond hebben.

Laatstgenoemde groepering zal haar normen inzake relaties en vruchtbaarheid relatief sterk blijven baseren op godsdienstige opvattingen. Haar sociale controle zal intensief zijn, hetgeen ontkerkelijking – voorzover islamieten daartoe al geneigd zouden zijn – in de weg staat [4]. Dit zal, in combinatie met de toenemende omvang

van de betreffende bevolkingsgroepen, leiden tot het ontstaan van een belangrijke 'allochtone' zuil van vooral islamitische signatuur. Van de oorspronkelijke 'autochtone' zuilen zullen, zoals gesteld in hoofdstuk 15, tegelijkertijd nog slechts stompjes zijn overgebleven. Het kan haast niet anders of deze ontwikkeling zal leiden tot een grotere verscheidenheid in normen en waarden met betrekking tot relaties en gezin. Ze zal, meer in het algemeen, een verschuivend maatschappelijk en politiek krachtenveld tot gevolg hebben.

Alles blijft in beweging

Een mens blijft een mens, maar het gezin zal het gezin niet meer zijn. Culturele normen over hoe we met relatie en gezin omgaan zullen immers blijven veranderen. Het valt, denk ik, moeilijk te ontkennen dat we ons, historisch gezien, midden in een culturele revolutie bevinden. In een kwart eeuw tijd is schande op meerdere punten tot trend of norm geworden. Als we reclameboodschappen mogen geloven, is de one-night-stand 'salonfähig' geworden. Steeds meer vrouwen krijgen een kind zonder gelijk te willen trouwen, en het ultieme doel van een relatie bestaat niet langer uit voortplanting. Het huwelijk is in juridische zin sekseneutraal geworden, het recht van naamgeving in de matriarchale lijn is niet meer tot de koningin beperkt en er begint een bewustwording te ontstaan van het onderscheid tussen ouderschap in biologische en ouderschap in sociale zin. Alleenstaand moederschap is nog vooral een gevolg van echtscheiding, maar zal zich steeds vaker voordoen zonder dat er sprake was van een huwelijk of zelfs maar de verwachting van een duurzame relatie.

Ondanks de in het eerste hoofdstuk genoemde 'lichte ongerustheid' over de gevolgen van ons geringe kindertal, zal de gemiddelde vruchtbaarheid waarschijnlijk beneden vervangingsniveau blijven. Een herwaardering van opvoeding en verzorging is te verwachten, ook ten aanzien van de verzorging van ouderen. Toch blijft de bevolking groeien, vanwege een aanhoudende immigratie vanuit andere culturen. Deze instroom is zo groot dat andere levensvisies zullen leiden tot het ontstaan van een krachtige, traditioneel godsdienstige zuil. De aard van de bijbehorende normen met betrekking tot relatie en gezin contrasteert met die van een groeiende groep op genieten en carrière gerichte gesecculariseerden in de autochtone bevolking. Dit zou wel eens een basis kunnen vormen voor een traditioneel-restauratieve kracht, onder meer met betrekking tot relatie en gezin, een kracht die zal moeten concurreren met een deels tegengestelde beweging in de autochtone bevolking. Een nieuwe opbouw van het krachtenveld in maatschappelijke en politieke discussie zal zich voordoen, waarbij zuilen in de samenleving terugkeren en opnieuw zal worden bewezen dat alles in beweging blijft. Kortom: panta rhei.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- [1] Advokaat, W. en A. de Graaf, 2001, Religie in historisch perspectief. Maandstatistiek van de Bevolking (49)6:8–12. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [2] Alders, M., 2001, Allochtonenprognose 2000–2050: over tien jaar twee miljoen allochtonen. Maandstatistiek van de Bevolking (49)3:17–30. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [3] Bagley, C., 1973, The Dutch plural society. A comparative study in race relations. London: Oxford University Press for the Institute of Race Relations.
- [4] Becker, J.W. en J.S.J.de Wit, 2000, Secularisatie in de jaren negentig. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- [5] Beer, J. de, en M. Alders, 2000, Migratie en vergrijzing in de 21e eeuw. In: Maandstatistiek van de Bevolking (48)2:24–28. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [6] Beets, G., 1996, Does the increasing age at first birth lead to increases in voluntary childlessness? In: Evolution or revolution in European populations. Proceedings of the European Population Conference, Milan, 1995, (21)15–30. Milan: FrancoAngeli.
- [7] Bois-Reymond, M. du, 1993, Jeugd en gezin. In: A.J. Dieleman et al. (red.), Jeugd in meervoud. Utrecht: Uitgeverij De Tijdstream BV.
- [8] Bois-Reymond, M. du, Y. te Poel en J. Ravesloot, 1998, Jongeren en hun keuzes. Bussum: Coutinho.
- [9] Borst-Eilers, E., 2001, Nota aan de voorzitter van de vaste commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport, VWS0000421 d.d. 30 maart 2001.
- [10] Brink, G. van den, 1996, De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Nijmegen: Sun.
- [11] CBS, 2000a, Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20e eeuw. Opvattingen en activiteiten. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [12] CBS, 2000b, Echtscheidingsprocedures 1999. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [13] Chamie, J., 2000, Demographic issues of the 21st century: the new international population order. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft (25)3–4:365–379.
- [14] Chandola, T., D.A. Coleman en R.W. Hiorns, 1999, Recent European fertility patterns: fitting curves to 'distorted' distributions. Population Studies (53)3:317–330.
- [15] Coleman, D.A., 1992, Ethnic intermarriage. In: A.H. Bittles en D.F. Roberts (eds.), Minority populations: genetics, demography and health. Proceedings of the 27th annual symposium of the Galton Institute, London, 1990:208–240. London: Macmillan.
- [16] Council of Europe, 1999, Recent demographic developments in Europe. Strasbourg: Council of Europe.

- [17] Damsma, D., 1993, *Het Hollandse huisgezin (1560–heden)*. Utrecht/Amsterdam: Kosmos.
- [18] Darnstädt, T. et al., 2001, Ein Segen für die Familie. In: *Der Spiegel* (15): 100–116.
- [19] DCE/CBS, 1999, *Jaarboek Emancipatie. Wie zorgt in de 21e eeuw?* Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie.
- [20] Dekker, P. en J. de Hart, 2000, Wie is mijn naaste. Een verkenning met enquête-data. In: R. Hortulanus en J. Machielse, *Wie is mijn naaste*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- [21] Dieleman, F., 1993, Multicultural Holland: myth or reality? In: R. King (ed.), *Mass migration in Europe: the legacy and the future*, 118–135. London: Belhaven.
- [22] Engelen, T.L.M. en J.H.A. Hillebrand, 1986, Fertility and nuptiality in the Netherlands, 1850–1960. *Population Studies* (40):487–503.
- [23] Eurostat, 2000, *European Social Statistics: Demography*. Luxembourg: European Communities.
- [24] Eurostat/European Commission, 1999, *Demographic Statistics: data 1995–1998*. Luxembourg.
- [25] Felling, A., J. Peters en P. Scheepens (red.), 2000, *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw*. Assen: Van Gorcum.
- [26] Garssen J. et al. (eds.), 1999, *Vital Events: past, present and future of the Dutch population*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [27] Garssen, J. en C. Harmsen, 1999, De toegenomen dynamiek van huishoudens. In: R. van der Bie en P. Dehing (red.), *Nationaal Goed. Feiten en cijfers over onze samenleving, (ca.) 1800–1999*: 219–231. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [28] Garssen, J. en A. Sprangers, 1997, Buitenechtelijke geboorten: Nederland in Europees perspectief. *Maandstatistiek van de Bevolking* (45)5:28–36. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [29] Garssen, J. en A. Sprangers, 2001, Aantal tienermoeders weer toegenomen. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)2:4–5. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [30] Gonnot, J.-P., C. Prinz en N. Keilman, 1995, Adjustment of public pension schemes in twelve industrialized countries: possible answers to population ageing. *European Journal of Population* (11):371–398.
- [31] Government of the Netherlands, 1998, *Statement to the Regional Population Conference, Budapest, December 1998*. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
- [32] Graaf, A. de, 1985, *Onderzoek Gezinsvorming 1982: de keuze voor een kindertal*. *Maandstatistiek van de Bevolking* (43)9:49–59. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [33] Graaf, A. de, 1996, *De invloed van echtscheiding van de ouders op relaties van jongeren*. *Maandstatistiek van de Bevolking* (44)8:7–12. Voorburg/Heerlen: CBS.

- [34] Graaf, A. de, en L. Steenhof, 1999, Relatie- en gezinsvorming van generaties 1945–1979; uitkomsten van het Onderzoek Gezinsvorming 1998. *Maandstatistiek van de Bevolking* (47)12:21–37. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [35] Harmsen, C.N., 1999, Cross-cultural marriages. *Maandstatistiek van de Bevolking* (47)12:17–20. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [36] Heer, F. van, 1966, Roman Catholicism and fertility in the Netherlands: demographic aspects of minority status. *Population Studies* (20):125.
- [37] Hofstee, E.W., 1981, Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.
- [38] Hoog, C. de, 1979, Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners. *Monografieën Volkstelling no. 4*. Voorburg: CBS.
- [39] Hoog, C. de, P. Cuyvers en H. Pott-Buter, 1997, *Gezinsbeleid in perspectief*. In: *Kiezen voor kinderen*. Utrecht: Elsevier.
- [40] Hooghiemstra, E., 2000, Voor de keuze: een specifieke of algemene blik op partnerkeuze van migranten. *Migrantenstudies* (16)4:198–208.
- [41] Hoorn, W. van, en J. Garssen, 1999, The cautious retreat of death. In: J. Garssen et al. (eds.), 1999, op. cit.
- [42] Huis, L.T. van, 2001, Spreiding van niet-westerse allochtonen over Nederland. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)6:20–23. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [43] Huis, L.T. van, en H. Visser, 2001, Weer samenwonen na scheiding of verweduwing. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)2:17–20. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [44] Imhoff, E. van, en N. van Nimwegen, 2000, Immigratie geen remedie tegen vergrijzing. *Demos* (16)2. Den Haag: NIDI.
- [45] Inglehart, R., 1997, *Modernization and postmodernization: cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- [46] Jong, A. de, 2001a, Bevolkingsprognose 2000–2050: bevolking groeit tot 18 miljoen. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)1:22–25. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [47] Jong, A. de, 2001b, Bevolkingsprognose 2000–2050: achtergronden van vruchtbaarheidsontwikkelingen. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)2: 39–44. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [48] Jong, A.H. de, en L. Steenhof, 2000, Leefstijl en demografisch gedrag. *Maandstatistiek van de bevolking* (48)8:9–18. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [49] Kaa, D.J. van de, 1997, Options and sequences. Europe's demographic patterns. *Nethur-Demography Paper 39*. Amsterdam: Nethur.
- [50] Keij, I. en C. Harmsen, 2001, 'Repartnering': weer samenwonen na een relatieontbinding. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)2:28–30. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [51] Kooy, G.A., 1973, De dalende huwelijksleeftijd in Nederland: mogelijkheden tot sociologische verklaring. In: H.J. Heeren (red.), *Huwelijksleeftijd in Nederland*. Meppel: Boom.

- [52] Kooy, G.A., 1976, Echtscheiding in sociologisch perspectief. In: Vrouwen en hun belangen (41):4.
- [53] Kooy, G.A., 1977, Het modern westerse gezin. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- [54] Kooy, G.A., 1985, Seksualiteit, huwelijk en gezin in naoorlogs Nederland. In: De toekomst van het westerse gezin: verslag van een symposium gehouden op 22 november 1985 te Amsterdam: 9–55. Amsterdam: Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij.
- [55] Kuijsten, A.C., 1996, Changing family patterns in Europe: a case of divergence? *European Journal of Population* (12):115–143.
- [56] Lesthaeghe, R., 2001, Postponement and recuperation: recent fertility trends and forecasts in six Western European countries. In: IUSSP, 2001, International perspectives on low fertility: trends, theories and policies. Working paper series. Paris: International Union for the Scientific Study of Population.
- [57] Lesthaeghe, R. en D.J. van de Kaa, 1986, Twee demografische transitie's? In: D.J. van de Kaa en R. Lesthaeghe (red.), *Bevolking: groei en krimp*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- [58] Liefbroer, A.C., 1999, From youth to adulthood: understanding changing patterns of family formation from a life course perspective. In: L.J.G. van Wissen en P.A. Dykstra (eds.), 1999, op. cit.
- [59] Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra, 2000, *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- [60] Lutz W., 2000, Will Europe be short of children? <http://www.iiasa.ac.at>
- [61] Mackenbach, J.P. et al., 1997, Socioeconomic inequalities in morbidity and mortality in Western Europe. *The Lancet* (349):1655–1659.
- [62] Methorst, H.W., 1914, *De betekenis van den achteruitgang van het geboortecijfer in Nederland*. Amsterdam: Van Looy.
- [63] Methorst, H.W., 1941, *Het bevolkingsvraagstuk der aarde en dat van Nederland*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- [64] Nederlandse Gezinsraad, 2001, *Gezin: beeld en werkelijkheid*. Den Haag: NGR.
- [65] Nicolaas, H. en A. Sprangers, 2001, *Waarom komen immigranten naar Nederland? Maandstatistiek van de bevolking (49)1:4–7*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [66] Nicolaas, H., A. Sprangers en J. Garssen, 1999, Immigrants outnumber emigrants. In: J. Garssen et al. (eds.), 1999, op. cit.
- [67] NRC Handelsblad, 2001, *Nederlanders wonen steeds ruimer*, 28 maart.
- [68] NSCGP, 1990, *Immigrant policy: summary of the 36th report*. The Hague: Netherlands Scientific Council for Government Policy.
- [69] Ouwehand-Prijs, M., 1984, *Invloed van de overheid op gezinsvorming. Een literatuurstudie*. Intern rapport no. 34. Voorburg: NIDI.

- [70] Poppel, F. van, 1992, Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw. Rapport no. 31. Den Haag: NIDI.
- [71] Poppenoe, D., 1993, American family decline 1960–1990: a review and a reappraisal. *Journal of Marriage and the Family* (55):527–542.
- [72] Praag, C.S. van, 1997, Demografie. In: C.S. van Praag en M.Niphuis-Nell (red.), *Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving*:13–43. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- [73] Schapendonk-Maas, H., 2001a, Boemerangkinderen. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)2:23. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [74] Schapendonk-Maas, H., 2001b, Trouwen vanuit het ouderlijk huis. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)6:13–15. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [75] Schapendonk-Maas, H., 2001c, Inwonende Turkse en Marokkaanse jongeren. *Maandstatistiek van de Bevolking* (49)9:8–9. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [76] SCP, 1998, *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Den Haag/Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- [77] Sennet, R., 2000, *De flexibele mens*. Amsterdam: Uitgeverij Byblos.
- [78] Sprangers, A., 1999, Fertility of foreign-born women in the Netherlands. *Maandstatistiek van de Bevolking* (47)11:12–14. Voorburg/Heerlen: CBS.
- [79] United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), <http://www.unhcr.ch>
- [80] United Nations Population Division, 2000, Replacement migration: is it a solution to declining and ageing populations? <http://www.undp.org/popin/wttrends>
- [81] Veen, W.J. van der, 1994, Does it matter where I live in Western Europe? Analysis of regional mortality differentials in Belgium, Germany and the Netherlands. *European Journal of Population* (10)4:319–248.
- [82] Verdoorn, J.A., 1965, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling. Beschouwingen over het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*. Utrecht/Amsterdam.
- [83] Verhoef, R. en J. Garssen, 1999, Why demography matters. In: J. Garssen et al. (eds.), 1999, op. cit.
- [84] Water, H.P.A. van de, H.C. Boshuizen en R.J.M. Perenboom, 1996, Health expectancy in the Netherlands 1983–1990, *European Journal of Public Health* (6)6:21–28.
- [85] Wilk, E.A. van der, P.W. Achterberg en P.G.N. Kramers, 2001, Lang leve Nederland! Een analyse van trends in de Nederlandse levensverwachting in een Europese context. RIVM rapport 271558002. Bilthoven: RIVM.
- [86] Wissen, L.J.G. van, en P.A. Dykstra (eds.), 1999, *Population issues: an interdisciplinary focus*. New York: Plenum Press.

Over de auteurs

Maarten Alders (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde wiskunde in Leiden. Daarna volgde hij een tweejarige postdoctorale opleiding tot wiskundig ingenieur in Delft. Hij houdt zich onder meer bezig met prognoses en onderzoek naar de demografie van allochtonen.

David Coleman is hoogleraar demografie aan de Universiteit van Oxford. Hij is auteur van tal van boeken en artikelen, onder meer over immigratie, etnische minderheden en internationale demografische trends. Sinds 1997 is hij bestuurslid van de International Union for the Scientific Study of Population.

Peter Cuyvers (Nederlandse Gezinsraad) studeerde pedagogiek in Nijmegen. Als staf lid van de NGR is hij verantwoordelijk voor het tweejaarlijkse gezinsrapport aan het kabinet.

Pearl Dykstra (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut) heeft een achtergrond in de sociale psychologie, methoden van onderzoek en gerontologie. In 1990 promoveerde zij op *Next of (non)kin: The importance of primary relationships for older adults' well-being*. Haar publicaties hebben betrekking op veroudering en de levensloop, verwantschapsdemografie, familierelaties en sociale netwerken.

Joop Garssen (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde niet-westerse demografie en sociale geografie in Groningen en tropische gezondheidszorg in Londen. Binnen de programmagroep demografie houdt hij zich bezig met de samenstelling en redactie van publicaties.

Arie de Graaf (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde sociologie in Rotterdam en Leiden. Zijn werkzaamheden hebben vooral betrekking op het Onderzoek Gezinsvorming en op de ontwikkelingen rond geboorte, echtscheiding en het gezin.

Carel Harmsen (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde sociale geografie in Groningen. Hij doet hij voornamelijk onderzoek naar de diverse demografische aspecten van huishoudens in Nederland.

Erna Hooghiemstra (Sociaal en Cultureel Planbureau) studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam en publiceert op het terrein van primaire leefvormen en emancipatie. Zij is bezig met een promotieonderzoek naar de partnerkeuze van allochtonen.

Wim van Hoorn (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde wiskunde en sociologie in Leiden. Zijn demografisch onderzoek richt zich op geboorte, het uit huis gaan van kinderen en relatievorming, alsmede op verschillende aspecten van sterfte.

Mila van Huis (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde wiskunde in Amsterdam. Zij houdt zich vooral bezig met regionaal demografisch onderzoek.

Andries de Jong (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde sociale geografie en sociologie in Groningen. Zijn activiteiten liggen vooral op het terrein van de prognoses van bevolking, huishoudens en allochtonen.

Ingeborg Keij (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde gezondheidswetenschappen in Maastricht, specialisatie biologische gezondheidskunde. Zij houdt zich vooral bezig met onderzoek naar huishoudens, allochtonen en doodsoorzaken.

Pascal Kreijen was als medewerker onderzoek en statistiek werkzaam bij de Nederlandse Gezinsraad. Hij studeerde sociologie in Utrecht en doet momenteel onderzoek naar onderwijsachterstanden.

Jan Latten (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde urbane en rurale sociologie in Nijmegen en demografie in Tilburg. Hij is gepromoveerd op een typologie van Nederlandse gemeenten naar bevolkingsgroei. Naast de projectleiding van het Onderzoek Gezinsvorming verzorgt hij de woordvoering voor de programmagroep demografie.

Aart Liefbroer (Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut) studeerde sociologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar hij in 1991 promoveerde op het proefschrift *Kiezen tussen ongehuwd samenwonen en trouwen*. Hij houdt zich vooral bezig met onderzoek naar veranderingen in gezinsvorming en -ontbinding.

Carlo van Praag (Sociaal en Cultureel Planbureau) studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is als hoofd van de afdeling Rapportage en Advies van het SCP onder meer verantwoordelijk voor het tweejaarlijkse Sociaal en Cultureel Rapport.

Liesbeth Steenhof (Centraal Bureau voor de Statistiek) studeerde psychologie, experimentele functieleer en biopsychologie in Utrecht. Haar onderzoeksactiviteiten richten zich vooral op demografische transities.